

ARIADNÉ KÖNYVEK

Bodó Barna

Talpalatnyi régióink

Kultúra, identitásnarratívák, politika
A Bánság és az etnikai diskurzus
Együtt, de külön
Félúton, önmagunk felé
Szereppróba
Lokalitás és érdektagolódás
Régiók mozgásban
A regionalizmus üveggömbje

Bodó Barna
TALPALATNYI RÉGIÓNK

A kiadói tanács tagjai:

Balázs Imre József

Cseke Péter

Horváth Andor

Kántor Lajos

Kelemen Hunor

Kovács Kiss Gyöngy

Lászlóffy Aladár

Selyem Zsuzsa

Bodó Barna
TALPALATNYI RÉGIÓNK

Politológiai esszék

KOMP-PRESS
Korunk Baráti Társaság
Kolozsvár, 2003

*Megjelent a budapesti Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma támogatásával*

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Szerkesztette: Bakk Miklós

*©Bodó Barna, 2003
ISBN : 973-9373-43-7*

PEREMLÉT ÉS SZEREP

Kultúra, identitásnarratívák, politika

*Ha majd a zuluk is adnak egy Tolsztojt
a világnak, akkor őket is olvasni fogják.*
Saul Bellow

Miközben tagadhatatlan, hogy emancipációs kérdések, az idegenség a modernitás kontextusában, a másság és heterogenitás jelenségei a század- és ezredvég identitásnarratíváit jelentős mértékben áthangolták, a multikulturalizmus identitásdiskurzusként való jelentkezésével ismét egyfajta tojástyúk dilemma elé kerültünk. Választhatunk: az identitások mai töredezettsége, megosztottsága kínál-e „felvoulási terepet” a multi-kulti számára, avagy a multikulturalizmus politikailag kódolt magatartásmódként keresi önnön elméleti legitimációját és jelentkezik az egységesítő értelmezés ígéretével. Az új diszkurzív térben egymás mellé kerülő és egységes értelmezési kísérlet tárgyát képező társadalmi és kulturális folyamatok több olyan kérdést vetnek fel, amelyek a nemzeti kisebbségek mibenlétével kapcsolatos dilemmákba torkollnak. A nemzeti kisebbségek számára a különbségekről való – multikulturális – nyilvános beszéd kettős valenciájú: miközben tudatosítja a kérdés fontosságát és a társadalmi válaszadás kényszerét, az értelmezési ke-

Elhangzott Békéscsabán, 2001. október 3-én a *Kisebbségek az ezredfordulón* c. konferencián.

ret újrafogalmazásával relativizál, sekélyesít, felold.

A szükségesnek mutatkozó újraértelmezés számára az alapkategóriák – kultúra, etnicitás, identitás, politika – egymáshoz való viszonyán túl az is kérdés leendő, hogy történelmileg konstituálódott és a politikai alávetettség állapotába került közösségek számára a multikulturalizmus „támogató-felemelő” intervencionizmusa kínál-e bárminemű alternatívát. Ez utóbbi kérdés megválaszolása viszont nem képezi jelen megszólalás tárgyát.

Kultúra és relativizmus

Mivel a multikulturalista értelmezések egy kalap alá vonják az etnikai és kulturális kisebbségek kollektív megnyilvánulásait nem csupán az exogén csoportok emancipációs mozgalmival, de a feminizmus önértelmezési kényszerével is, szükségessé válik feltenni a kérdést: a kultúra szellemi hagyomány, elismerést érdemlő teljesítmény avagy valami egészen más?

A Saul Bellownak tulajdonított, mottóba emelt ítélet azt jelzi, a kiválóságnak – értsd: a művészi teljesítménynek – a nekünk megszokott formában kell megjelennie ahhoz, hogy értékeljük. Benne van ebben az európai civilizáció tudatos és hirdetett felsőbbrendősége éppúgy, mint az idegenség, a szokatlan elutasítása. Vagyis, amennyiben kultúrán (mű)alkotások létrehozatalát értjük, léteznie kellene az egyen-

lő érték előfeltevésének: a hozzáállásnak, ahogyan más teljesítményét tanulmányozzuk. Nem elbíráljuk, mert az elbírálás aktusa immánensen létrehozza a kulturált és barbár viszonytagokat, s az érdeklődő akaratlanul áll be a civilizáció védelmezőjének a pozitúrájába. Charles Taylорral együtt kérdezhetjük: miként lehetne ezt az előfeltevést megalapozni? Válasza: a kultúrák igényelt előfeltevésektől mentes összehasonlító tanulmányozása morális kérdés. Ezt kellene belátni és elfogadni.¹

A kultúra teljesítményként értelmezése vezet(het) el bizonyos kultúrák magasabbrendűségének tételezéséhez. Pedig alig egy lépéssel „visszább” az értelmezési mezőben található a kultúrának mint a viselkedés közvetlen meghatározójának a tétele, s ehhez törésmentesen illeszthető a kultúrát olyan szellemi hagyománynak tekintő interpretáció, amely által a politika, a gazdaság, a vallás, a társadalmi kapcsolatok közös logikai rendszerbe integrálhatók. Eszközszempontú értelmezés ez, mely azt (is) tételezi, hogy az individuum egy nagyobb társadalmi és kulturális entitás kicsiny mása. Herbert Marcuse kultúraértelmezésének – a kultúrát humanizációs folyamatnak tekinti² – sokan célszerűséget tulajdonítanak, mivel – úgy mond – az ember kultúrája révén védi önnön létét a fellépő hatásoktól, illetve képes ellenőrizni a beálló folyamatokat. Bár a Marcuse-értelmezés ilyenén olvasatáról vitát lehetne nyitni, ebben a keretben nem érdemes. Az eszközszempontú szemlélettel egyre kevesebben

értenek egyet, Anthony P. Cohen véleménye szerint ugyanis:

„Az utóbbi időben a kultúrát sokkal tágabban értelmezik: inkább aggregálja, mintsem integrálja az embereket és folyamatokat. Azért fontos ez a különbségtétel, mert az emberek között inkább különbséget, mint hasonlóságot feltételez. Így tehát, ha egy adott kultúráról beszélünk, nem olyan emberek sokaságára gondolunk, akik egymásnak, illetve valamilyen szervező elvnek a klónjai.”³

Az aggregálás feltételezte közös nevező elvekre és érdekekre egyaránt vonatkozhat, s a rendszer (=társadalom) szempontjából konszenzusok létét és mibenlétét jelzi. A konszenzuskeresés során fellépő feszültséget viszont meg kell különböztetni attól, amelyet a gyakorlat és reprezentációja között értelmeznek⁴ azok, akik kultúra és civilizáció között különbséget kívánnak tenni. Utóbbiak közé sorolható Lucian Blaga is, aki a kultúrát *egyféle*, a civilizációt *másféle* létezési formának tekintette: „A kultúra az emberi lét válaszát jelenti a rejtély és feltárása vonatkozásában, a civilizáció pedig az önfenntartás és létbiztonság vonatkozásában.”⁵ A kultúra itt teremtett világ, de nem csupán szellemi alkotás, hanem emberi válasz is a környezet kihívásaira. Az ilyen kultúra zárt és statikus, időben állandó társadalmi csoportokat jellemez. Befelé homogenitást jelent és relatívnak minősül, ugyanis a leírt jellemzők a csoport-

ton kívül már nem érvényesek. Az egyszínű, homogén kultúrájú társadalom a figyelmet, főleg huszadik századi körülmények között, a kultúra és a politika kapcsolatára tereli. A hegemóniát termelő intézmények által állandósított, egyszínű kultúra a modern korban főleg a domináns csoportokra vonatkozik, a periféria marginalizált csoportjai tagadhatatlan – és láthatóvá tehető – mássággal rendelkeznek. A kulturális sokféleség megmutatja tehát a társadalmi egyenlőtlenségeket is. Ezek áthidalása dialógust, a különböző szubkultúrák, bentlévők és kívülállók közötti dialógust feltételez. A kultúra diszkurzív terében alakulnak ki és válnak általánossá azon értelmezések, amelyek a társadalmi önszemlélet és öngazolás eszközeként, kollektív jelentéstulajdonítások révén, politikai szándékok hordozóivá is válhatnak.

A nemzet létét, a nemzetté válás folyamatát Gellner és követői a kultúra társadalmi szerepének megváltozásához kötik. Egyre többen fogadják el, hogy a nemzet a kultúra és/vagy a társadalomlélektan körébe tartozó jelenség: némelyek számára szuverén, de korlátok közé szorított „képzelt közösséget” (Anderson), másoknak saját öntudattal bíró etnikai csoportot (Connor), Gellner szerint pedig nagy kiterjedésű anonim, közvetítő tényezőket kikapcsoló egységet jelent. A nemzetet mint szociokulturális szerveződést el kell választani az államtól, amelyet egy csoport autonóm közintézményeként jellemeznek. Ha a nemzetet közös történelmű és kultúrájú közösségként határozzuk

meg, amely egy adott történelmi területet foglal el, és közös gazdasági rendszerrel és egységes jogrenddel bír, akkor Gellner szerint:

„...a kultúra immár nemcsak dísze, igazolása és legitimációja egy társadalmi rendnek, hanem – ez esetben – az a szükséges közös környezet, az a vérkeringés, de még inkább az a levegő, amely kizárólag csak az illető társadalom tagjai számára teszi lehetővé a lélegzést, a fennmaradást, a termelő munka végzését.”⁶

A kultúra ezek szerint a nemzeti keretek közötti lét előfeltétele – egyszerűen az emberi lét előfeltétele. Gellner értelmezésében két ember azonos *nemzetiségű*, ha egyazon kultúra részese, ezt vállalják és egymást kölcsönösen elfogadják egyazon kultúra hordozóinak. A nemzet hozza létre – nyilván társadalmi értelemben – az embert. A gondolatmenet idáig egyértelmű, külön figyelmet Gellnernek a nemzet létevel kapcsolatos állítása érdemel – „A nemzet léte nem inherens adottsága az emberiségnek, a nemzet korlátozás és nem egyetemes szükség-szerűség.”⁷ -, melyből azt következteti, hogy az ember nem rendelkezik szükségszerűen nemzetiséggel. Igaz, hozzáteszi: az általános felfogás szerint rendelkeznie kell(ene).

A modern ember nem azért elképzelhetetlen valamilyen nemzetiség nélkül, mert a kötelező modern oktatás ezt (is) szolgálja, hanem mert mindenki tartozik valahová, mindenkinek el kell fogadtatnia magát környezetével. A min-

denkiben kialakuló identitás társadalmilag akkor „működik”, ha besorol és elhelyez, bemutat és képvisel. A nemzetiség „nélküliség” – semmilyen nemzetiség nem vállalása – a nemzetek korában kirekeszt és esélytelenné tesz. Ugyanakkor éppen annak a közös kultúrának a vállalásával-vállalhatóságával kapcsolatosan ébreszt kételyeket, amely a nemzeti mivolt gerjesztője. Thomas H. Eriksen válasza egyértelmű: egy etnikailag strukturált társadalomból kilépni nem lehet.⁸ Bár Gellner elvi tétele, látható, vitára ingerlő, a kultúra és a politika kapcsolatát illetően számunkra inkább az érdemel figyelmet, hogy arról a bizonyos amerikai olvasztótégelyről, amely a nemzeti hovatartozást egyféle jogi keret vállalásának procedurális aktusával azonosítva, a közösséget feltételező nemzeti lojalitás helyébe állampolgári lojalitást helyez, immár múlt időben kell szólni.

A kultúra ezek szerint valóságértelmezés. Lényegét tekintve állandóan változik. Mivel a demokratikus jogállam egyik követelménye, hogy tegye lehetővé a társadalom kulturális reprodukcióját, biztosítani kell az egyén választási szabadságát, hogy kövesse/átalakítsa hagyományait. A kultúra tehát nem más, állítja Kymlicka, mint a választás kontextusa⁹, értékét pedig az adja, hogy lehetőséget teremt a jelentésteli lehetőségek közötti választásra. Nem csupán a kisebbségi közösségek okán szokott elhangzani, hogy léteznie kell egy államilag ellenőrzött kultúrának, egy kulturális kánonnak, mert hiánya aláássa a társadalmi szoli-

daritást. A kánon léte viszont a kulturális sokféleség kérdésébe torkollik, ugyanis a társadalmi kultúra (Kymlicka) területileg szerveződik és közös nyelvre alapul. Ezért válhat és válik központi politikai kérdéssé a kulturális másság.

Etnicitás és reprezentáció

Az etnicitás alighanem új fogalom – ezzel a megállapítással kezdik a kérdéskörnek szentelt tanulmánykötetüket Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan.¹⁰ Jelentős szótárak szerkesztői csak a hatvanas évek végétől kezdik a fogalmat szerepeltetni, de például az *American Heritage Dictionary* 1973-as kiadásában még olyan értelmezésben, mint *etnikai góg*. Glazer és Moynihan kötetük bevezető tanulmányában úgy vélik, hogy a napjainkban – a hetvenes években és azóta is – mindegyre felbukkanó etnicitás: jelzés; mégpedig azon igénynek a megmutatkozása, miszerint egyre több (nép)csoporthoz érzi szükségét, hogy csoportjellegzetességeit kihangsúlyozza. És az „etnikai csoport” kifejezés nem csupán alcsoportokra, kisebbségekre vonatkozik, hanem minden olyan társadalmi csoportra, amely saját kultúrával és eredettudattal rendelkezik, miáltal az etnicitás egyre szélesebb értelmezést nyer. Az etnikai csoportok jelentkezésével, az etnicitás értelmezésében beállt változás okán, egyes vélemények szerint, a liberális doktrína is átértelmezésre szorul.¹¹

Glazer és Moynihan kérdezve állítanak:

„ A konfliktusos helyzetben lévő csoportok között kulturális, vallási, nyelvi, politikai megosztottsággal kapcsolatos – többnyire régi – törésvonal figyelhető meg. Volna-e valamilyen alapja annak, hogy ezekre legitim módon kitegyük a címkét: 'etnikai'? Szerintünk igen.”¹²

Liberális elvárás szerint a kulturális különbségek minimalizálódásának kellene bekövetkeznie, mindhiába: az etnikai csoportok ugyanúgy viselkednek, mint bármilyen érdekcsoport. A társadalmi osztály-alapú feszültségek és konfliktusok helyett az etnikai alapú ellentétek fokozódása tapasztalható. A hangsúly ezenközben eltolódik: a kultúra, a nyelv, a vallás kérdései helyett a csoport tagjainak az érdekei válnak fontossá. Az etnikai csoport, ekként, a csoport tagjainak egyéni érdekeit képviselő mozgósító erővé válik. Az etnikai kategória, főleg a jóléti és a – volt – szocialista típusú államokban, elosztási elvvé alakul át. Ezért tekinthetők Glazerék az etnicitást olyan szervező elvnek, amely egy sorba állítható a társadalmi rétegződést leíró más fogalmakkal. A csoporthoz tartozás elsődlegességéhez mérten a kulturális, vallási, nyelvi sajátosságok másodlagossá válnak, annyira fontosak, amennyiben mozgósító erővel rendelkeznek. Ezek után következtetésük nem lehet meglepő: elutasítják az etnicitást, mint aberrációt, mert a kulturális örökség irreleváns bármilyen társadalmi és politikai érdekek érvényesítése szempontjából.

Más okból, de elutasító Max Weber álláspontja is: az etnikai csoport fogalma ellenáll az igazán szigorú elemzésnek. Montserrat Guibernau és John Rex a weberi etnicitásfogalomra – az 'etnikai csoport' olyan emberek csoportja, akik fizikai jellegű hasonlóságok, közös hagyományok, illetve a gyarmatosítás, kivándorlás közös élménye okán szubjektív módon meg vannak győződve közös eredetükről – történő utalással állítják, hogy az etnicitás önmagában nem vezet csoportképződéshez. Ez a politika erőterében történik meg.¹³

A kultúrát társadalmi folyamatok tükörképének tekintő A. P. Cohen – fentebb idézett dolgozatában – egyetértően utal Robert Paine-re: a kultúra politikával átítatott formája az etnicitás. Bár az egy adott kultúráról megfogalmazott állítások biztosíthatják az etnikai identitás szimbolikus kifejeződését, a közösség szintjén meglévő etnicitás a személy szintjén történő újratermelődést nem biztosítja. Ezt Fredrik Barth és követői azzal magyarázzák, hogy az etnicitás kontrasztív, azért folyamodunk hozzá, hogy meghúzzunk egy valódi vagy konceptuális határvonalat. Eszerint az önértelmezésben fontosabb volna a „ki nem vagyok” dimenziója a „ki vagyok”-nál. Ez a Cohen szerint taktikai identitásként való értelmezés nem számol eléggé az öntudattal, azon közös szimbólumok szerepével, amelyek lehetővé teszik a közösségi önértelmezést, miközben az egyének heterogenitása megnyilvánulhat. Az etnikai azonosság nemcsak szubjektivitás kérdése, hanem olyan tartós

magatartást is feltételez, amelynek alapján mások, kívülállók, az illetőt a szóban forgó csoporthoz tartozónak ítélik.¹⁴ Éppen e jellegzetesség szolgálhat magyarázatul arra, hogy egyes politikai vezetők rendre politikával próbálják feltölteni, dögmvá kívánják változtatni. „Az etnicitásnak határozott megjelenése, de elég meghatározatlan tartalma van.”¹⁵

Stuart Hall sokkal egyértelműbb etnicitáskategóriát állít elénk:

„Etnicitásnak nevezzük azokat a kulturális vonásokat – nyelvet, vallást, szokásokat, hagyományt, helyhez való kötődést –, amelyek egy nép tagjaiban közösek.”¹⁶

Teszi ezt annak jelzésével, hogy a globális homogenizáció tendenciái mellett, olykor éppen válaszul kihívásaira, jelen van a különbözőség kultusza, az etnicitás és a másság hirdetése. Az etnicitás egy a sok jel, kategória vagy törzsi totem közül, amely körül rugalmas és nem szankcionált közösségek alakulnak ki.

Az identitáskutatás szaktekintélye, Thomas Hylland Eriksen, az etnicitás vizsgálatát nem köti a kultúrához: sok érv hozható fel amellett – állítja –, hogy a kultúra és a kultúrával kapcsolatos folyamatok elemzése semmit sem tárhat fel – irreleváns – az etnicitás vonatkozásában¹⁷, mindenekelőtt azért, mert valós és vélt kulturális jegyeknek tulajdonítanak társadalmi jelentőséget. Miután a norvég nyelv „kitalálásá-

nak” a példáján bizonyítja a kulturális szimbólumok politikai használatának a szerepét, Mauritius idézõ történettel illusztrálja, hogy a nemzetépítõ nacionalizmus non-etnikai is lehet. Mauritius kultúrák mozaikjából áll. Valamennyi helyi – kínai, hindu és kreol – etnikai csoport jellegzetes dalaival szerepel a Függetlenség (1992 óta: a Köztársaság) Napján, amely külön egyiké sem, de közösen mindenkié. Itt a gyermekek õseik nyelvét tanulják idegenként, ugyanis az angol a hivatalos. A nemzet non-etnikai – etnikumfölötti? – jellege miatt ellentmondás feszül a nacionalizmus és etnicitás között. A helyzet nem egyedi, Afrikából több idevágó példa idézhetõ. Miképpen jogos a kérdés: lehet-e beszélni a gyarmatosítás elõtti Indiáról? Ilyen esetekben a kialakuló etnikai identitás a helyi jellegzetességek és a kapitalizmus hatásainak sajátos metszetét mutatja.

Csepeli György mintha Hall etnicitásértelmezésével értene egyet, legalábbis erre enged következtetni megállapítása, miszerint bár a nemzeti hovatartozás megszerezhetõsége kevésbé tûnik nyilvánvalónak, ez lehetséges, mert a születés az etnikai csoportban való tagságot határozza meg.¹⁸ Donald L. Horowitz ezzel szemben az etnicitást változó jegynek tételezi: „Az etnikai csoporttagság társadalmi meghatározottságú, amely a tagok önmeghatározása és más csoportok éntételezése közötti kölcsönhatásként alakul ki.”¹⁹ Csepeli etnicitáskategóriáját alighanem Európára értette, arra az Európára, amelyben – Herder szerint – az etnicitást

nem csupán nyelvhez, népművészethez, ősi hagyományokhoz, de dicső múlthoz és a saját küldetés látomásához is kötni szokás.²⁰ Ezen jegyeknek a sajátossága, hogy a kommunikációs folyamat során nemcsak keresik, de teremtik is a címzetteket.

Ez a teremtés, természetesen, korfüggő folyamat. A „premodern” és „modern” korok közötti különbség, a gazdasági vonatkozásokon túl, éppen a kollektív formákat és érzést érintő változásokban mérhető le. A modern nemzeti közösségek, illetve érzés és a megelőző korok kulturális közösségei, illetve érzései közötti különbségek és hasonlóságok jelzésére használja Anthony D. Smith az etnikum fogalmát.²¹ A nemzet kialakulásában mindmáig lényeges előfeltétel a kikristályosodott etnikai komponens, hiánya komolyan késlelteti-akadályozza a nemzetépítést. Smith etnikumértelmezése talán a legteljesebb:

„Az etnikumnak lényegében szociális és kulturális jelleget tulajdonítunk: az etnikum általános jegyeit kevésbé határozzák meg olyan »objektív« mutatók, mint a termékenység, műveltség vagy urbanizációs fok – melyek adott körülmények között fontosak –, sokkal inkább bizonyos számú férfi és nő tapasztalata, amelyet bizonyos kulturális, területi és időbeni körülmények között szereztek meg.”²²

Az idézett etnicitás-meghatározások és – értelmezési kísérletek egyetlen visszatérő ele-

me: az etnikai csoportoknak a posztmodernitás különbözőségkultuszának jegyében jelentkező társadalmi-politikai reprezentációs igénye.

Identitás és identifikáció

Az identitás kérdését felértékelte és vitatottá tette az a nagyfokú változási folyamat, amely a modern társadalmak központi struktúráinak és hálózatainak az átalakításával új, fragmentált – töredezett – identitásokat alakít ki, illetve felszámolja a stabil és kontinuos identitások tovatűnésével az egyensúlyban lévő világ képzetét.

Amennyiben az identitást bizonyos idő alatt végbemenő, tudat alatti folyamatok alakítják ki, akkor nem velünk született, sohasem lehet teljes, nem lezárt, mindig „alakulóban van”. Ezért indokolt a kérdés, identitásról avagy identifikációról kell(ene)-e egyáltalán szólni. Nemcsak a pszichoanalízis képviselője szembesül a dilemmával – amikor azt állítja, szükségünk van egy „állandó” identitásra, a teljesség képzetére²³, mert a szubjektum önmaga számára „egységes” személy –, hanem a multikulturalizmus hívei is: az elismerés követelésének az elismerés és identitás feltételezett kapcsolata az alapja. Ezért nevezi Charles Taylor az identitást önértelmezésnek:

„Az identitás az emberek önértelmezését jelenti: azt, hogy mit tartanak az emberi lények

alapvető, meghatározó jellemzőinek. A tézis az, hogy identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya, gyakran a rossz értelemben vett elismerés formálja. Egy ember vagy egy csoport valódi kárt, valódi torzulást szenvedhet, ha a ... társadalom korlátozó, lealacsonyító, megvető képet tükröz vissza róluk.”²⁴

A méltó elismerés életbe vágó szükséglet. Ez azzal a folyamattal hozható összefüggésbe, amelynek során a régi világbeli – Montesquieu használta – becsületfogalom helyét átvette a méltóság modern kategóriája. Valakinek a becsülete feltételezi, hogy másvalaki nem rendelkezik vele, vagyis a becsület kitűnés és kitüntetés dolga. A méltóságban mindenkinek osztoznia kell(ene). A demokráciával kezdetét vette az egyenlő elismerés politikája. Éppen az elismerés árnyalja és erősíti meg a személyes identitás új fogalmát, amely az enyém, magam fedezem fel. Alapja és gerjesztője is egyben a saját – különös – létmódunkhoz való hűség eszméje, az „autenticitás ideálja”.

Ezen értelmezés nem teszi teljesen zárójelbe az identitás meghatározottságával kapcsolatos vitát. Az esszencialista identitászemlélet társadalmi és történelmi meghatározottságon túli lényegre – lásd: a női mivolt, férfi–nő dichotómia – utal, miközben a konstruktivizmus szerint mindaz, amit az előbbi természetesnek és adottnak vél, jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció. Modernnek nem mondható, XVIII. századi a gon-

dolat, miszerint az emberek rendelkeznek egyfajta morális érzékkel, a jó és rossz megkülönböztetésére szolgáló intuícióval. Ezt építi tovább a modern kultúraelmélet, miszerint önmagunkra mint belső mélységekkel bíró lényekre gondolhatunk. A jó és rossz megértése, nem egyfajta számíttgatás eredménye, a moralitás valamilyen értelemben belülről jön.²⁵

Thomas H. Eriksen az etnicitás kutatóira való utalással az identitás szituatív jellegét emeli ki. Ugyanis az etnikai identitás választás és meghatározottság összjátéka, az azonosságot és a különbséget a sajátos helyzeteknek megfelelően lehet túljátszani, illetve elnyomni. A kérdés tehát az egyéni választás és a strukturális meghatározottság közötti arányra vonatkozhat. Ez a felvetés Hall identitáskonceptióit idéző, aki három, állítása szerint „igen eltérő” felfogást különböztet meg. A felvilágosodás szubjektuma kontinuum, önmagával azonos egyént tételez, az én középpontjában lévő egyéni identitással. A „belső mag” már az egyén születésekor megvan és vele együtt bontakozik ki, miközben lényegileg változatlan marad. A szociológiai szubjektum a modern világ növekvő komplexitását tükrözi, illetve annak belátását, hogy a szubjektum belső magja – bár létezik egyfajta benső én – nem autonóm és önálló, hanem azon „szignifikáns másokkal” fenntartott viszony során formálódik, akik a szubjektum által lakott világok értékeit, jelentéseit és szimbólumait közvetítik a szubjektum felé. Az identitás ezek szerint az én és a társadalom kö-

zötti interakció során alakul ki, vagyis áthidalja a személyes és nyilvános világok közötti szakadékot. Belevetítjük magunkat a kulturális világokba, belsővé tesszük jelentéseiket és értékeit, hozzáigazodunk azon objektív szerepekhez, amelyeket a kulturális és társadalmi világban elfoglalunk. A posztmodern szubjektum, Stuart Hall szerint, nem rendelkezik rögzült, lényegi és folytonos identitással:

„Az identitás »mozgatható ünnep« lesz, aszerint alakul, ahogyan a minket körülvevő kulturális rendszerek reprezentálnak és megszólítanak bennünket. Történetileg és nem biológiailag határozható meg. A szubjektum különböző alkalmakkor különböző identitásokat ölt magára, melyek nem gyűlnek egy koherens »én« köré. Ellentétes identitások élnek bennünk, melyek különböző irányokba tartanak, így identifikációink is állandóan elmozdulnak... A teljesen egységes, befejezett és összefüggő identitás csak káprázat.”²⁶

A posztmodern identitás ezek szerint nyitott és töredezett. A nyitottság Ernesto Laclau szerint nem kizárólag a posztmodern identitás jellemzője²⁷, nyitottság nélkül nem létezne történelem. Már a modern társadalmakat is – a tradicionálisaktól eltérően – a folyamatos változás jellemezte. Ami pedig a posztmodern szubjektum – belső magjának – nemlétét illeti, a kérdés azért érdekes, mert már a modernitás klasszikusai is megpróbálták a szubjektum fogalmát

kiüzni nemcsak a közgazdaságtanból vagy az etikából, de a filozófiából is.²⁸

Ugyanakkor a koherens én létének tagadása nem jelent(het)i azt is, hogy a szubjektumra jellemző különböző identitások mindenike egyformán jelentős és meghatározó, s az egyes identitások külön-külön is egyformán tünékenyek. Az eltérő identitások – szubjektumpozíciók – egyrészt összeilleszthetők, illetve vannak pszeudostabil identitások, amelyek bár nem előre kódoltak, mégis természetünk lényegi részeként nyilvánulnak meg. A konzervatív Roger Scruton szerint az individuum csak azért létezhet autonóm lényként, mert definiálni tudja magát valami tágabb entitással – csoporttal, osztállyal, nemzettel –, amelyet ösztönösen otthonaként ismer fel és el.²⁹ Ezért állíthatjuk, hogy a nemzeti kultúra, amelybe beleszületünk, a kulturális identitás legfontosabb forrását jelenti.

A premodern társadalmakra jellemző, a törzs, a vallás, a régió iránti hűség és az ezekkel való azonosulás napjainkban áttevődött a nemzeti kultúrára. A nemzeti kultúrák úgy alkotják meg az identitásokat, hogy a „nemzet” fogalmát jelentésekkel töltik fel, amelyekkel azonosulhatunk. Benedict Anderson szerint a nemzeti identitás egy elképzelt közösséghez kötődik, és a nemzetek közötti különbségek a róluk való elképzélések eltérő módjában rejlenek.³⁰ A nemzeti kultúra narratívái közül kiemelt figyelmet érdemelnek: 1) a nemzetet jelentéssel felruházó közös tapasztalatok: diadalok, bánatok,

tájak, ceremóniák stb., 2) az eredet, a kontinuitás, a hagyomány, az időtlenség – vagyis, hogy a nemzeti karakter ősi, lényegi jellemzői változatlanok, 3) a hagyomány feltalálásának szimbolikus gyakorlata – a rituálék olyan készlete, amely ismétlés útján vési be a viselkedés bizonyos értékeit és normáit, 4) az alapítás mítosza, amely a nemzet eredetét olyan távolra helyezi, hogy az elvész a mitikus idő ködeiben, 5) a tiszta, eredeti „nép” eszméje. A nemzeti kultúra diskurzusa olyan identitásokat hoz létre, amelyek a múlt és a jövő között helyezkednek el, miközben hajlanak arra, hogy visszatérjenek az „elveszett időbe”.³¹

Az identitások sokfélesége – egyéni, vallási, etnikai, nemzeti, helyi, társadalmi, nemi, munkahelyi, globális stb. – indítja Shingo Minamizukát arra, hogy multiidentitásokról szövegezz. Az egymást olykor átfedő identitások közül van szabadon kinyilvánított és van nem tudatos. Szerinte az új identitások némelyike idővel a „nemzeti identitásokat gyengítő szerepre tehet szert”, s konkrétan a helyi identitásra utal, ugyanis a helyi társadalmakban békésen együtt tudnak élni különböző etnikumok.³²

A posztmodern hibridizáció korának sajátos kérdése: a szubjektum mennyire képes együtt élni identitásának fragmentáltságával – ellentmondásosságával, töredezettségével, ellentétes mivoltával. Egyes vélemények szerint a megoldást olyan magatartás jelentheti, amely „minden tradicionális magatartásformát maga mögött hagy”³³, vagyis az identitásformák csepp-

folyóssá válását tételezik. Érdekes és figyelmet érdemlő, hogy a szubjektum önreprezentációs igényének a megváltozását sokkal inkább elképzelhetőnek tartják egyesek, mint azt, hogy egy jól működő nyilvánosság elősegíti, támogatja és egymás mellé rendeli az önértelmezési diskurzusokat. Hiszen egyazon szubjektum eltérő léthelyzeteiről van szó, még akkor is, ha mikro-, közép- és makroszinten igen eltérő diskurzusok hoznak létre jelentéseket és alakítanak ki jogokat meg tilalmakat. Tudomásul kell(ene) venni, vannak „sem-sem”, illetve „vagy-vagy” identitású emberek, akiket környezetük anomáliaként érzékel, de mégsem kizaszítandók, mert ők képviselik a leginkább az identitásválasztás szabadságát.

A társadalmi helyzetek, a kulturális reprezentáció és a kommunikáció sokfélesége okozzák a posztmodern identitás töredezettségét. A struktúrává szerveződés attól függ, mennyire sikerül az egyénnek a világlátás és létértelmezés szintjei és terei szerinti sokféleséget valamilyen integrálni. Nem egységről, inkább egymásmellettségről kell szólni, arról, hogy a kialakuló kép részei mennyire kerülnek a „helyükre”, mennyire lesz mozaikszerű, mennyire áll össze. Integratív hatású az önmagunkhoz való hűséget megjelenítő személyes identitásra jellemző autenticitás-törekvés.

Identitásdiskurzus és politika

Kultúra, etnicitás, identitás – valamennyi érintkezik a politikával. Bár a politikai dimenzió „elrejtésének” szándéka gyakori és visszatérő – a kritikai multikulturalizmus ilyen kísérletnek is tekinthető –, a társadalom mindegyre azt kérdezi az egyéntől, kulturális identitását miként értelmezi, etnicitása mit jelent számára. A kultúra státusváltásával kulturális kérdések identitáspolitikai jelentéseket hordozókká válnak és kikerülnek a közszférába. A kulturális identitás politikával való feltöltődése indítja az embereket arra, hogy válaszoljanak az őket ért sérelmekre és megvetésre. Anthony P. Cohen szerint:

„A kulturális identitás tagadását vagy fenyegetettségét az emberek sokféle módon meg tapasztalhatják: például, ha egy bennszülött nyelvet alárendelnek a hegemon nyelvnek – mondjuk a tamilt a szingaléznek, a bretont a franciának, Quebecben a franciát az angolnak; ha megvetik hagyományaikat (itt korlátlan a példák száma); és ha egyenesen tagadják máságukat – mondjuk az örményekét vagy a legtöbb nemzetiségét a Szovjetunióban, a dél-ázsiai szektás csoportokét, és így tovább... Kultúránk állandó lekicsinylése visszavonulásra készíti az embereket, ezért vagy elrejtik, vagy látszólag elhagyják tradícióikat.”³⁴

Gyakran, de közelről sem mindig. A látszólagos visszavonulás azért is lehetséges, mert a kultúra szimbólumokon keresztül fejeződik ki, és így nem rendelkezik rögzült jelentésekkel. Amikor Hobsbawm és Ranger a hagyomány feltalálásának nevezik azt a folyamatot³⁵, melynek során egy kultúra kiagyalt változatát használják fel taktikai célból adott politikai helyzetben, akkor egy általánosabb kérdésre, egy politikai stratégiára utalnak, tételesen olyan elképzelésekre és programokra, amelyek egy alávett helyzetű csoport kultúráját krízishelyzetbe kívánják hozni. Csakhogy bármely kultúra elvesztése nemcsak a társadalmi szintér elszegényedését jelenti, hanem egyfajta társadalmi halált is, állítja Cohen, mivel az emberek identitásukat a „kultúrára” alapozzák.

T. Vanhanen éppen a forradalmas 1989-ben számolta ki a világ 147 országának etnikai és nyelvi diverzitásindexeit. Négy kategóriát alakított ki: homogén országoknak minősítette azokat, ahol a nemzeti-nyelvi kisebbségek aránya 20 százalék alatti, az átmeneti helyzetű országok két alcsoportba kerültek – ahol a kisebbségi jelenlét 20–40 illetve 40–60 százalék közötti, és heterogén országok – ahol a „mátság” 60 százalék feletti³⁶. Homogénnek talált 52 országot, átmenetinek minősített 53-at, heterogén 42. Bár nagy földrajzi térségek szerint is tagolta táblázatát – atlanti, kommunista, közép- és észak-amerikai, közép-keleti és afrikai, latin-amerikai országok – a volt kommunista országok kategóriáját emelnénk ki a többi közül. A

térség 15 országából az első csoportba tartozik 7, a másodikba 4+2, a harmadikba pedig 2.³⁷ A nagy feszültségpotenciált képviselő utóbbi csoport mindkét országa – Jugoszlávia és a Szovjetunió – részeire bomlott azóta. Miközben Vanhanen adatai szerint a térség „nyugalmasnak” mondható, az Atlanti-térség kivételével minden más térségben nagyobb a heterogenitás, Zbigniew Brzezinski éppen ezen térségre utalva állította fel káoszparadigmáját, miszerint a mai világ káoszát az etnikumok nemzetállamokat szétfeszítő ereje okozza³⁸.

A napi politika üzenete: a posztmodern nem relativizálja az etnikai-nemzeti kérdés fontosságát. Balázs Sándor, amikor kimutatja, hogy a „kisebbségi identitástudat zavarai elleni egyéni küzdelemnek minden bizonnyal nincsenek kilátásai, kollektív erőfeszítésre van szükség”, egyben jelzi, hogy a tudat és a polivalens praxis között nincs megfelelés.³⁹ Miközben kisebbségi „kollektív önmagunk” elutasításban részesül, az egyén rákényszerül egyféle betagolódásra. Terence Turner szerint a multikulturalizmus végső célja – minden egyes ember hozzásegítése ahhoz, hogy megalkossa és megjelenítse önmagát – elvezet akár addig a gondolatig is, hogy a „nemzetiségtől megkülönböztetett kultúra az önmeghatározásra szolgáló kollektív jogok forrása vagy színhelye.”⁴⁰ Kérdés persze, hogy a különbség kap politikai tartalmat, avagy a különbség generatív funkcióját ismerik el társadalmilag. A kulturális önmeghatározás-

ra és „öntermelésre” való egyetemes jog támogatása és védelme lehet a politikai legitimáció végső alapja. Ezenközben a multikulturalizmusban az „el nem ismert identitások számára az emancipációnak és egyben a társadalmi integrációnak két, egymást kiegészítő módját látják”.⁴¹

A multikulturalizmus mint pedagógiai program és társadalomtechnika morális érvekkel kívánja elérni, hogy az etnikai különbséget ne tekintsék társadalmi diszkrimináció forrásának. A kölcsönös megértés szellemében gazdagodásként értelmezhető-értelmezendő multikulturalitás állami ideológiaként jelentkezett, tudományos hozadéka mindenekelőtt abban áll, hogy sokak számára biztosít kutatói munkát. El kell ismerni azt is, hogy mivel a politikai filozófia az emberi társadalom kormányzására nem ad örök időkre érvényes elméleteket, a fennálló körülmények között érvényes következtetések alapjául szolgáló morális tudás megszerzésében a multikulturalizmus, lévén analitikus kategória, segíthet.

Végezetül ide kívánkozik Jürgen Habermas megjegyzése, amelyet a multikulturalizmusnak az elismerésért folytatott küzdelemként való értelmezéséhez fűzött: „ezt a vitát figyelmen kívül is hagyhatjuk, mert a demokratikus jogállamban az elismerésért folyó harcok elemzéséhez kevéssé, ezek politikai megoldásához lényegében semmivel nem járult hozzá”.⁴²

A multikulturalizmus potenciális térhódítását Közép-Kelet-Európában alighanem össze

kell vetni a politikai filozófus John Rawls megjegyzésével, aki szerint „minél inkább úgy érzi valaki, hogy saját életmódja ... kiteljesíti életét, annál szívesebben fogadja majd el mások hasonló lehetőségeit”.⁴³ Vajon kik és mennyire érzik életüket kiteljesedettnek napjaink Közép-Kelet-Európájában?

JEGYZETEK

1. Charles Taylor: Az elismerés politikája. In: Multikulturalizmus. Szerk. Feischmidt Margit. Budapest, Osiris, 1997.

2. Herbert Marcuse: Kultur und Gesellschaft. Frankfurt, Suhrkamp, 1967. 151.

3. Anthony P. Cohen: A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In: Multikulturalizmus. I. m. 102.

4. Paul-Henry Chombart de Lauwe: Cultura și puterea. Idei contemporane. București, Ed. Politica 1982. 78.

5. Lucian Blaga: Trilogia culturii. București, 1944. 421.

6. Ernest Gellner: Națiuni și naționalism. București, Antet, 1997. 62.

7. Gellner, i.m. 17.

8. Thomas H. Eriksen: Ethnicity and Nationalism. London, Pluto Press, 1993. 56.

9. Will Kymlicka: Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford, Clarendon Press, 1995. 82.

10. Nathan Glazer– Daniel P. Moynihan (Ed.): Ethnicity, Theory and Experience. London, Harvard University Press 1975.

11. Lásd W. Kymlicka idézett kötetét, Judith Lichtenberg: How Liberal can Nationalism be. In: Theorizing Nationalism. Albany State Univ. Press, New York, Ed. Ronald Beiner. 1999.

12. Glazer– Moynihan, i.m. 6.

13. M. Guibernau-J. Rex (Ed.): *The Ethnicity, Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Cambridge, Polity Press, 1997. 3.
14. Gáll Ernő utal erre, akinek kötete jelzéseként is értelmezhető: „az etnikai sajátosságok szívósságára” mindig és mindenhol figyelni kell. Lásd: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Budapest, Kossuth, 1987.
15. Cohen, i.m. 103.
16. Stuart Hall: A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 74.
17. T. H. Eriksen: *Ethnicity and Nationalism*. London, Pluto Press, 1993. 92.
18. Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992. 18.
19. D. L. Horowitz: *Ethnic Identity*. In: *Ethnicity*, i.m. 113.
20. Idézi Csepeli, i.m. 25.
21. A. D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, Cambridge, Blackwell, 1986. 13.
22. Smith, i.m. 22.
23. Lásd S. Freud és J. Lacan munkásságát.
24. Ch. Taylor: *Az elismerés politikája*. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 124.
25. Lásd: Ch. Taylor: *Sources of the Self*. Cambridge, Harvard University Press, 1989.
26. S. Hall: A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 61.
27. Lásd: E. Laclau: *New Reflections on the Revolution of our Time*. London, Verso, 1990.
28. Lásd: L. Althusser: *Marx – az elmélet forradalma*. Budapest, Kossuth, 1968.
29. Idézi: S. Hall, i.m. 68.
30. B. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New Left Books, 1983.
31. Lásd: S. Hall, i.m. 70–71.
32. S. Minamizuka: *Multiidentitások keresése Közép-Kelet-Európában*, *A Hét*, 1997. febr. 14.
33. Michal Brumlik állítását idézi Frank-Olaf Radtke. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 46.
34. Cohen, i.m. 104.

35. Lásd: Eric J. Hobsbawm-T.O. Ranger (ed): *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1983.

36. A beosztás vitatható, hisz egy 15 százalékos etnikai kisebbséggel egy tízmilliós ország aligha mondható homogénnek, az kisebbségkutatások általában a százalékos arány mellett a lélekszámot is figyelembe veszik.

37. T. Vanhanen: *The Level of Democratisation Related to Socio-economic Variables in 147 States*. Idézi: J. Bondel: *Comparative Government*. London, Prentice Hall, 1995. 86.

38. Lásd: Z. Brzezinski: *Europa Centrală și de Est în ciclul tranziției*. București, Diogene, 1995.

39. Balázs Sándor: *Identitástudatunk zavarai*. Bukarest, Kriterion, 1995. 338.

40. T. Turner: *Az antropológia és a multikulturalizmus*, In: *Multikulturalizmus*, i.m. 119.

41. Feischmidt Margit: *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa*. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 27.

42. J. Habermas: *Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban*. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 160.

43. Idézi: A. Fleras-J. L. Elliott: *A multikulturalizmus Kanadában*. In: *Multikulturalizmus*, i.m. 31.

Tolerancia, szabadság, modernitás

*Every study of freedom
is a plea for toleration;
and every plea for toleration
is a vindication of the rights of reason.*
H. J. Laski: Liberty in the Modern State

Temesvárról azt állítani, hogy toleráns – közhely.

Mint minden általánosan elfogadottnak tekintett állítást, ezt is érdemes és szükséges időnként (újra) értelmezni. Egy ilyen elemzésnek két szintre kell kiterjednie. Először természetesen a mindennapok szintjére, a második volna az eszmei szint, egy olyan elemzés, amely a vallás, az erkölcsfilozófia, a társadalomlélektan, az antropológia mellett figyelembe venné a politológia idevágó tételeit is.

A temesvári tolerancia tételét a helyi lakosság egyik demográfiai jellegzetessége alapozza meg. Bánság/Bánát a modern időkben, tételesen amióta Bécs 1716-ban koronatartományként létrehozta, mindig és folyamatosan népességbefogadó volt. Az a csaknem 300 éves bevándorlási folyamat, amelynek során kisebb vagy nagyobb etnikai csoportok telepedtek le a Maros–Tisza–Duna–Déli-Kárpátok övezte tér-

Az *Egyházak és demokratizáció* c. szabadkai, 2001. február 8-10. közötti konferencián tartott előadás szövege.

ségben, egyrészt olyan etnikai és kulturális sokszínűséget hozott létre itt, aminőt kevés helyen találunk Európában, ugyanakkor olyan együttélési technikák kialakulását eredményezte, amelyek biztosították, hogy a kulturális sokszínűség ne váljon nagy csoportközi feszültségek és konfliktusok forrásává. Az etnikumközi kapcsolatok sajátos alakulására olyan példák hozhatók fel, amikor az itteni etnikai csoportok egészen másként nyilvánultak meg fontos történelmi helyzetekben, mint más, például erdélyi, nemzetársaik: olyan politikai lépéseket és folyamatokat támogattak, amelyre más kontextusban nehéz volna magyarázatot találni, vagy egyenesen lehetetlennek minősülnének. Az 1989-es decemberi eseménysor talán a legismertebb és legjelentősebb idevágó példa, amelynek alapja és kezdő mozzanata – egy magyar református lelkész és híveinek románok tömegei általi támogatása – akkor is rendkívüli, ha nem vesszük figyelembe a diktatúra utolsó éveinek kemény nacionalizmusát, kihegyezett magyarellenességét.

A multikulturális Temesvár tézise sokak számára kedves, politikusok számára is, mindazonáltal nem igazán ismeretes, miként is kellene értelmezni a multikulturalitást¹. A bánási többnyelvűség eltűnőben van, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy demográfiai háttere immár a múlté.² Ma egyetlen kisebbségnek sem jut eszébe, hogy üzletben, piacon vagy nyilvános helyen ne románul, hanem anyanyelvén szólaljon meg – azon esetek kivételével,

amikor ismerőshöz fordul. A demográfiai arányok bánzági-temesvári megváltozása magával hozta a román nyelv általánossá válását szinte minden téren, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára alig adódik lehetőség és alkalom, hogy anyanyelvüket nyilvánosan használják. A német nyelv kivételével, amelynek jelentősége – a világnyelvstátus és Németország politikai és gazdasági vezető szerepe okán – egyre nagyobb Európa-szerte, a többi helyi nyelv folyamatosan teret veszít, kommunikációs értéke hosszú ideje csökken.³ Temesvár tételezett és hirdetett interkulturalitása egyre inkább egy korábbi helyzet emlékét, valamint a másság kezelését illetően talán egy olyan társadalmi technika továbbélését jelenti, amelynek a demográfiai háttere immár a múlté. Az interkulturalitásról jelen időben beszélni kegyes csalás, amennyiben a hivatkozott kölcsönhatás társadalmi szereplői hiányoznak, a kapcsolatok alakulásában összemérhető társadalmi súlyú tényezők kölcsönhatása helyett egyetlen erős közösség dominanciája nyilvánul meg.

Vannak szerzők, illetve szakmai műhelyek⁴, akik/amelyek úgy tartják, hogy létezik a Bánzáiban egy hagyományos kultúra, amely nem a szokásos etnikai-kulturális törésvonalak mentén szerveződik, hanem „az igazi bánzági” sajátja, aki jelentős mértékben más értékeket vall a magáénak, mint azok, akiknek idejövetelét az önmagát legzseniálisabb románának tekintő diktátor gazdasági-szociális politikája indította el és tette folyamatként hatalmas méretű migráci-

óvá. A ma középkorú temesvári gyermekkorában még valóban megélhette, mit jelent a többnyelvűség, ha egynyelvű maradt, akkor is olyan tapasztalati-érzelmi háttérrel rendelkezik, minek okán a nyelvi-kulturális másság a legritkább esetben zavarja.⁵ Ettől a viszonyulástól alapvetően különbözik azoké, akik abban a tudatban indultak el egynyelvű moldvai-olteni közegükből a „zsenialisszimusz” tanítási és politikai programja jegyében, hogy Románia a románoké, minden ettől eltérő képlet olyan hiba, amelyet mielőbb el kell tüntetni. A politikai intolerancia jegyében egyfajta missziós lelkülettel érkező már könnyen reccsen rá nyilvános helyen a más nyelven szólóra: „beszélj románul, ha román kenyeret eszel!”. Nincs tér hosszan elemezni, mit kell érteni a kenyér nemzeti hovatarozásán⁶, azt kell észrevenni, hogy létezik Temesváron és a Bánságban egy igen jelentős lakossági hányad, amelynek nem volt alkalma megtapasztalni az itteni egykori többnyelvűséget⁷, ekként sokkal kevésbé védett bármilyen politikai indíttatású manipuláció, kizárólagosságot gerjesztő üzenet esetén. Az(ok) a személy(ek), aki(k) 2000 márciusában összetörték Temesvár Belvárosában a szülőházra frissen feltett Klapka György-emléktáblát, nemcsak 1848 magyar tábornokáról nem tudtak minden bizonnyal semmit, de arról sem, hogy a Bánságban az együttélésnek külön értéként kezelendő hagyománya és technikai alakultak ki.

*

A tolerancia a fogalom megjelenésekor a vallásszabadságot jelentette.

A tolerancia a reformáció kora Európájának felfedezése, ugyanis „a reformáció Európa nagy lehetősége volt, hogy erkölcsi egységét a szellemi sokféleségen, kultúrája egyetemességét az egyéniség jogain keresztül őrizze meg”⁸. Ezt az esélyt Európa eljátszotta, olyannyira el, hogy képes volt olyan elvek és gyakorlat elfogadására, amelyek abszurditásukban az inkvizíción is túltesznek. A múlt idő használatának jogosságát, vagyis az egymásnak feszülés jelenidejűségét mutatja a katolikus-lutheránus párbeszéd alakulása napjainkban.⁹

A *cuius regio, eius religio* elve alapján kialakuló béke például német földön kökemény vallási csaták nyomán következik be, és mivel a világi hatalom kezébe adja az alattvalók hitének meghatározását, még az inkvizíciónál is képtelenebbnek mondható. Ebben a korban csak két közép-keleti ország ismeri a vallásszabadságot – Erdély és Lengyelország –, de éppen a történelem alakulása bizonyította be, hogy ez a politikai vívmány megfelelő társadalmi környezet nélkül milyen keveset ér. Mai fogalomhasználat: az egyházi és politikai hatalomhoz szuverén módon viszonyuló civil társadalom biztosíthatja csak a vallás, végül is a lelkiismeret szabadságát. Angliában a helyzet talán még az idézett németnél is furcsább: ugyanazon elv a királyi abszolutizmus *sic volo, sic jubeo* gyakorlatát jelenti. VIII. Henrik, mivel a katolikus Róma ellenkezése ellenére válni akar hitesele-

ségétől, egyszerűen nemzetinek deklarálja az egyházat, felölti a hit legfőbb védőjének a szerepét és ekként kivonja magát az egyházi törvények hatálya alól.

A humanisták nemcsak a jelzett, de más hasonló, kisebb jelentőségű esetek kapcsán vetik fel az egyház (vezetői) erkölcsi integritásának a kérdését: mennyire képes(ek) ellensúlyozni a kétes, sötét célok szolgálatába állt laikus erők tetteit, illetve hatását? Thomas More – Morus Tamás végét nem az okozta, hogy megtagadta a transzszubsztanciáció, a római katolikus egyháznak az oltáriszentségre vonatkozó tana elleni esküt, hanem mert nem fogadta el esküvel a királynak a nemzeti egyház feletti, a *Supremacy Act*-ben tételezett teljhatalmát. Történelmi tény, hogy Angolhon királyai számára Orániai Vilmost megelőzően¹⁰ az egyház mindenekelőtt hatalmi kérdésként volt fontos: senkinek eszébe ne jusson megkérdőjelezni a teljhatalmú uralkodó előjogait. Nem csoda, ha nagy angol gondolkodók – Hooker, Hobbes, Bacon – az állam-egyház viszonylatban az előbbit felsőbbrendűnek tekintették.¹¹ Amennyiben igénylik a toleranciát, nem az egyén számára tételezik a hitbéli szabadságot, hanem a vallásháborúk megszüntetésének eszközét keresik. Bacon fő-kancellár csak államérdekből volna hajlandó megengedni a katolikus kultusz írországi szabadságát, a hitet alárendeli a törvénynek: „A tolerancia nem lehet a mindent megengedés terméke, mert az engedetlenséghez vezethet, hanem a törvény parancsa, a törvényé, amely

megengedheti a szabadságot.”¹² Bacon az egyházi ceremónia vonatkozásában elképzelhetőnek tartja a különbözőséget, és ezért „emlékeztetni kívánja a keresztény közösséget”, hogy a Megváltó tanításának lényege „Aki nincs velem, ellenem van.” (Máté, 12:30), a külsőségek kérdése közömbös: „Aki nincs ellenünk, az mellettünk van.” (Márk, 9:40). Ez az értelmezés azt jelenti, hogy a politikum – bizonyos feltételek között – toleráns az egyházzal szemben. Amikor Hobbes azt állítja, hogy a vallási tolerancia csak vallási közömbösség alapján lehetséges, azt is állítja, hogy csak az engedi meg az embernek a tévedés jogát, aki számára közömbös, hogy milyen eszmék veszélyeztetik az emberi lélek üdvösségét.¹³

Az inkvizíció eszköztárának igénybevétele – tiltott könyvek elégetésétől el egészen a hitelvek nevében végrehajtott kivégzésekig – a reformáció paradigmájának a tagadását jelenti: mit ér az egyéni lelkiismeret jogainak igénylése, a kultuszok szabadságának és a sokféleség elfogadásának a követelése, ha az inkvizíció a világi hatalom eszközeit mozgósíthatja azok ellen, akiket a Sátán képviselőinek tekint.¹⁴ A protestáns eszme kíméletlen kritikusa volt Samuel Rutherford, az a puritán gondolkodó, aki talán anélkül, hogy ez lett volna a célja, hozzájárult az ún. eretnekek üldöztetéséhez. Rutherford azt hirdette, hogy csak az egyház jogosult Isten igéjének interpretálására, minden téves doktrína büntetendő: „Ne csináljunk pápát az emberek lelkiismeretéből... A lelkiismeret csupán re-

gula regulata, nem *regula regulans*, mivel Isten egyedül *regula regulans*.”¹⁵ Vagyis a lelkiismeret irányított és nem irányító, Isten nem tűrheti, ezek szerint, hogy az ember szabadon kövesse lelkiismeretét, mivel a lelkiismereti szabadság eltérő felvetésekhez és értelmezésekhez vezet, ami az erkölcsi relativizmus elfogadását jelentené. Eljutunk a külső konformitás-követelményig, amelynek a belső meggyőződéshez semmi köze. Ekként és ezért tekinthető a konformitás-követelményeket tagadó eretnek lélekgyilkosnak. A presbiteriánusok és Anglia királya titkos szövetsége (1647. december 26.) a vallásszabadság eszméje ellenében jön létre, ami éppen a következetességükkel hivalkodó puritánokat kompromittálja. Az anglikán államegyház terrorja ellen sokan felemelik szavukat. William Chillingworth lelkész, miután kifejti, hogy értelmünk elfogulatlan használatával kell keresnünk az igazságot, megállapítja: nem fanatikus pápistaként, vehemens kálvinistaként vagy merev lutheránusként lehetünk igaz keresztények, hanem a „karitásiban, a kölcsönös türelemben megtalált egység” útján.¹⁶

Csak a királygyilkosnak gyalázott forradalmárok színrelépésével¹⁷ válik lehetővé a toleranciának más, a fentitől eltérő értelmezése. Cromwell Angliájában jelenik meg a kongregacionizmus, a minden egyes gyülekezet számára önkormányzatot követelő egyház eszméje. Ezen autonómia a szabadság teoretikus kiindulópontjával kapcsolatos kérdések tárgyalásából kizárja a világi hatalmat, senki nem mozgósít

hat világi erőket ellenfelei meggyőzésére. Ezzel más felekezetek tolerálásának a kérdése még napirendre sem kerül, mégis hatalmas vívmány: egyházat kényszerítő törvényt senki kívülről nem alkothat. Az angol parlament által 1650-ben elfogadott *Declaration of the army of England* tételesen kimondja: „a hit, melyben a szeretet munkál, a keresztény igaz ismertetőjele, és hogy Isten az egyedüli tanúnk, ha lelkiismeretünk szerint tiszteljük Krisztust.”¹⁸ Elfogadást nyer, ebben a szövegben, lelkiismereti kérdésekben a diverzitás, amennyiben nem érint politikumot, ami a világi hatalomnak a hit birodalmából való visszavonulását vetíti előre. Cromwell valóban a legszélesebb kultikus és teológiai tolerancia híve, az idézett nyilatkozatot elfogadó parlament viszont messze áll még ettől. Amikor a parlament az eszmei csatákban legyőzhetetlennek bizonyuló John Biddle teológust bezáratja, Cromwell állást foglal: tűrhetetlen, hogy valakit lelkiismereti okokból üldözzenek, mi több, szabadságától megfoszsanak. Így jutunk el a Milton által megfogalmazott igazsághoz: a konformitás-követelmény a haladás gyilkosa. A harmónia csak concordia discors – vitatott egyetértés – lehet, nem az állítólag megtalált egyetlen igazság monotóniája. „A teljesen szabad vitánál és vizsgálatnál mi védhetné meg jobban az igazságot?... Az igazságnak nincs szüksége a politikai hatalom támogatására, sem a fegyveres erőkére, csupán a szabadságra” – fogalmaz Milton.¹⁹ Ralph Cudworth a kereszténységet életmódként (way of life: „A kereszt-

ténység nem dogma, hanem életforma.”²⁰) fogja fel, miáltal filozófiailag lezárul az a vita, amelyben a toleranciáról mint valamely vallási vélemény vagy morális magatartás megengedéséről elméletileg értelmes még beszélni. A liberális politikusok szerint elvben is helytelen toleranciáról beszélni: ha feltételezzük, hogy a világi hatalom joga bizonyos nézeteket eltérni, akkor értelemszerűen azt tételezzük, hogy joga van más nézeteket nem eltérni, ami egy autonóm erkölcsi lény vonatkozásában képtelenség.

Milton, Cromwelltől eltérően, nem toleráns állami egyházat akar, hanem az egyház és a politikum szétválasztását. Bizonyoságképpen a protestantizmust idézi, miszerint a tanítás elsődleges, az egyház szerepe másodlagos. A tolerancia történelmi útja tehát egy elhatárolódással kezdődik: egyetlen politikai intézmény sem engedheti meg magának a hitbéli kérdésekbe való beavatkozást. Ennek az útnak további állomása II. Jakab indulgencia-megbocsátó nyilatkozata (*Declaration of Indulgence*, 1687), amely véget vet a disszenterek²¹ elleni hajszáznak. Ezt követi az 1689-es *Toleration Act*, amely azonban messze mögötte marad a vallásszabadságot pozitív jogként tételező független ideológiának: bizonyos büntetőtörvények hatálya alól menti fel a disszentereket. A disszenterek hosszan tartó polgárjogi küzdelme és ennek teoretikus elemei természetszerűleg válnak a kisebbségek jogát követelő általános elmélet részévé. Bár sok vitát okozó kérdés, hogy a vallásszabadság velünk született természetes jog

avagy haszonelvű érveléssel levezethető pozitív jog, a kisebbségek jogait illetően a dilemma megoldódik: a nép és az uralkodó szerződése a természetes jogok védelmén alapul. Az emberi jogok esszencialista felfogása kizárja az utilitarista kalkuláció esetleges szabadságellenes következményeit: közérdekre hivatkozva egyetlen lényeges szabadságjogot sem lehet korlátozni.

*

„A modern időkben a mindent átfogó új tényező a szabadság értékének középpontba kerülése lett. Mióta a szabadság egyetemes értéként jelenik meg, mindenki jólétéhez hozzátartozik, hogy szabadságot élvezzen”.²² Heller Ágnes szerint, akitől az idézet való, a modern ember egzisztenciálisan teljes erkölcsi autonómiát élvez, amiből következik ezen teljes autonómia mindenkire kiterjedő tiszteletének kötelezettsége. Mi több, a szabadság értéke nem csupán az erkölcsi autonómia tiszteletét kívánja meg, de bármilyen szabadságát, legyen szó egyéni, gazdasági, politikai szabadságról. Ha valaki azt a kérdést teszi fel önmagának: „Miként lehetek tisztességes?” – a válasz lényege: ha tiszteletben tartom embertársaim autonómiáját és különböző szabadságait. Ugyanis el kell fogadnunk Emmanuel Lévinas gondolatát, miszerint az etika központjában a másikkal való kapcsolatunk áll.

A premodern időkben a válasz arra a kérdésre, hogy „Mikor viselkedem helyesen?” az illető világ hagyományaitól függött, a gyermeknek idősektől és mindenféle hatóságoktól kellett megtanulnia, mi tisztességes. Csakhogy a modern világ arra kényszerít, hogy minden hagyománnyal, viselkedéssel kapcsolatos korábbi tételt megkérdőjelezzünk. Nem csupán a filozófusnak, de az utca emberének is meg kell barátkoznia ezzel a helyzettel, még akkor is, ha van olyan vélemény, miszerint ez a gyakorlat nihilizmushoz vezet. A modernitásban az erkölcs abszolút jellege azt jelenti, hogy az egyén tisztességes kíván lenni.

A tisztességes ember törődik embertársaival. Azt a kérdést, hogy „Miért törődjek másokkal?”, bármilyen legyen a válasz, újabb kérdések követik, a végtelenségig. Ezek a kérdések az erkölcsi vizsgálódás határát jelölik ki. A kielégítő válasz hiányának magyarázata abban rejlik, hogy az erkölcs alapját egy olyan gesztus képezi, amelyre nem lehet rákérdezni. Ezeket a kérdéseket nem lehet racionalizálni. Az erkölcs a mindennapi életben kezdődik. „A hiteles, gyakorlati diskurzus körkörös. Először (egy gesztussal) elfogadjuk, hogy erkölcsi lénynek (vagyis tisztességesnek és jónak) kell lennünk, és csak azután tehetjük fel a kérdést, hogy »Mi volna a helyes cselekedet tőlem?« A modernek és premodernek közötti különbség nem az, hogy a moderneknek ne volna szükségük gesztusra, hanem az, hogy helyette racionalizálnák az etikát.”²³ Mindig emlékeztetnünk kell ma-

gunkat arra, hogy az ilyen kérdések immanenciája a transzcendenssel áll kapcsolatban. Mivel a modern világban az első gesztust egzisztenciális választásként fogom fel (Kierkegaard), egzisztenciálisan választja az erkölcsöt az, aki úgy dönt, hogy jó ember lesz.

Az embertársra való vigyázó odafigyelés az erkölcs általános elve. Egyetemes, ugyanis minden területen, minden viszonylatban érvényes. Ezt a törődést sokféleképpen értelmezhetjük: lehet szeretet például, etikai szempontból helyes, ha az ember szereti társait, de lehet kölcsönös türelem avagy jótékonykodás, amikor felelősséget vállalunk mások jövőjéért. Mélységesen tévedünk, ha azt hisszük, hogy a modernitásban ez az elv feledésbe merült. Történetek változások, természetesen. Az általános elvnek elsősorban azon értelmezései őrződtek meg, figyelmeztet Heller Ágnes, amelyek kompatibilisek általában a szabadság, embertársad erkölcsi autonómiájának elismerésével. A premodern időkből származó értelmezések érvénytelenné válnak. Csupán az embertársakkal való törődés általános elve marad érvényes, illetve ennek a negatív megfogalmazása: tudatosan senkinek ne ártsunk. Vagy ahogyan Dosztojevskij fogalmazott: minden ember felelős minden emberért.

Az autonómiát illető elv külön fontosságát jelzi, hogy értelmezései napjaink megannyi erkölcsi parancsolatát képezik: ne árts embertársadnak sem testi, sem lelki mivoltában; ne manipulálj másokat; ne képzeld magad senki

gyámjának azon az alapon, hogy más, a tiédől különböző etnikai, nemi, illetve szociális hovatartozása. A tolerancia, a másság megengedő kezelése jobb esetben gyámkodás, a rosszabb változat, ha a megengedő magatartáshoz nem társul semmiféle felelősség.

Az etika a kulturális változások függvénye. Max Weber mutatja ki a kulturális értékszférák különválását tételező elméletében, hogy különböző közösségek más-más Istent választanak maguknak. Mindeniknek megvan a saját immanens erkölcsé, és amikor a közösség tagjai innen egy másikba lépnek át, nem vihetik magukkal ezt az erkölcsöt. Habermas szerint Weber az erkölcs szféráját az összes többi kulturális szféra mentén helyezi el. Minden szférának megvan a maga etikája, az erkölcsnek nem lesz központi helyzete, miként a kultúra sem rendelkezik egy ilyen helyzettel. Egy ilyen központ létének a feltételezése metafizikai látomás. Elképzelhető, hogy az ismeretek halmozódása valamilyen irányba vezet, de nincs honnan tudnunk, mi ez a valami. Következésképpen a megismerés számára nem létezik egy elérendő központ.

Ha nincs egy eleve kijelölt cél, felmerül az objektív megismerés biztosításának és a normák helyességének a kérdése. Más szóval, biztosítani kell a normák interszubjektivitását. A valamikori jól ismert módszer erre: a maximális hasznosság kiszámítása. Manapság más eljárások kerültek előtérbe: amikor a forma (a diskurzus) teremti meg a tartalmat, a folyamatban

résztevők azt fogják tudásként jónak, normaként helyesnek elfogadni, amiben egyetértenek. A helyzet közelről sem egyszerű, mert minden diskurzusetika esetében az eljárás mód korrektségén és jogosságán túl egyet kell érteni abban, hogy milyen diskurzus előtti intuíciót fogadnak el, mint egyfajta tudomány előtti tudást. Ekként számolni kell azzal, hogy a XIX. században még létezett egy etikai központ, amelyben a másikkal való viszony fontos helyet foglalt el. Az erkölcsnek, jeleztük, más szférákhoz viszonyítva nincs központi helyzete, de az élet számára középpontot az a gesztus nyújt, amellyel eldöntöttük, tisztességes emberré akarunk válni. A döntés megvalósítása a középpont, a teljes jóság megközelítését, de soha el nem érését jelenti.

A jóság egzisztenciális választása a felelősség vállalása, minden tettünkért. És a mások iránti felelősség vállalása, akkor is, ha nem kölcsönös.

*

Sokan vallják, hogy a modernitás még nem bizonyította be alkalmasságát a *longue durée* túlélésre.²⁴ Nyílt berendezkedésről lévén szó, nehéz megjósolni, el fog-e jutni és miként a természetes rend állapotába. A modernitás csak akkor válhat természetessé, ha sikerül, Heller Ágnes kifejezésével, a természet leleményévé (*natural artifice*) válnia, struktúraként ahhoz hasonlóvá, amit leépített. Vagyis amennyiben

sikerül, arisztotelészi értelemben, természetes elrendezettséggé átalakulnia. Hogy a modernitás hosszú életű lesz-e vagy sem, attól is függ, mennyiben sikerül kifejlesztenie a kulturális-etikai újratermelő mechanizmusait.

A tradíciót nem kultiváló modern világot gyakran állítják szembe a premodern, a hagyományos világgal. Valóban, a modernitás korában a tradíció önmagában már nem képes semmit igazolni vagy megkérdőjelezni, az idő érvényesítő hatalma megszűnik. A modernításban egy soha nem volt folyamatnak vagyunk egyszerre alanyai és tárgyai. Ebből kifolyólag az együttélést más, új alapokra kell helyezni, mégpedig a tárgyalásos megegyezés alapjaira. Akár egy új típusú társadalmi „szerződésről” is beszélhetünk, bár egyesek megelőlegezőnek tartják egyfajta szövetségről szólni. Azon új berendezkedés, amelyre a szerződés – helyesen – utal, a szimmetrikus reciprocitás, amely a családtól a politikai döntéshozatalig minden szinten megjelenik.

A modern ember alapélménye a bizonytalanság és kiszolgáltatottság. Mintha ellenőrizhetetlen erők kénye-kedve teljesülne be rajta. Sorsa születése pillanatában nem eldöntött, nincsenek eleve meghatározott (kényszer)pályák. Magának az embernek kell választania. Ebben a helyzetben tűnik úgy, hogy a szimmetrikus reciprocitás segítséget jelent. Az új elv nem zárja ki a munkamegosztásból származó hierarchiát, annyi történik, hogy az emberek nem születésük pillanatától kerülnek a hierar-

chia fennhatósága alá, hanem később, potenciális választás eredményeként. A szimmetrikus reciprocitás világában a demokráciának kell (ene) természettörvény-jelleggel bírnia. Az aszimmetrikus társadalomban a társadalompolitikai piramis védi az egyént a zsarnokkal szemben, a szimmetrikus reciprocitás világában a kontroll szerepét a demokrácia veheti át.

Az emberi jogok eszméje, folyamatos kihívásai révén, jelentősen hozzájárult az aszimmetrikus reciprocitás időtállóan hitt egyensúlyának a felforgatásához. Ha a bizonyos struktúrákban fellelhető szokások és intézmények a „természet” által léteznek, adódik a következtetés, hogy a különböző társadalmak közös vonása az, hogy a „természet törvényei” következtében olyanok, amilyenek. A „természettörvényt” ez alkalommal természetes jogokként kell értelmezni, figyelmeztet Heller Ágnes²⁵, annak ellenére, hogy a két fogalom között általában indokolt a különbségtétel. A természetes jogok archetípusának pedig az emberi jogok eszméjét kell tekintenünk.

A modern világ lapos, mert szimmetrikus. Ez az oka annak, hogy a modern értékek egyetemesek. Az érték ellentétét nem lehet értéknek tekinteni: a szabadságnélküliség állapota nem érték. A jogok az egyetemes értékek konkretizációinak intézményesített formái. Ezek a jogok lehetnek alanyiak vagy procedurálisak, de segíthetik további értékek konkretizációját is. A jogok nyelve a modern demokráciákban a lingua franca szerepét hivatott betölteni, tulaj-

don jelentésvilágát csak a szimmetrikus reciprocitás feltételei között teljesítheti ki. Képletesen a jogok építhetik ki a cselekvés, egyezkedés és más hasonló folyamatok kereteit. Amennyiben a jogok nyelve nem válik általános lingua francává, akkor a modernitás könnyen válhat a homo sapiens sikertelen kísérletévé.

Amikor konfliktusok adódnak egyes kultúrák között, ami napjainkban gyakori, hogy egyáltalán párbeszédre sor kerülhessen, valamilyen közös nyelvre van szükség. Létszükséglet a párbeszédet, a tárgyalást lehetővé tevő lingua franca, amelyet minden kultúra második nyelvként beszél. Ez a közös nyelv éppen a szimmetrikus reciprocitás berendezkedése, annak a magától értetődő igazságnak az elfogadása, hogy minden emberi lény szabadnak születik.

*

A többségi nemzet és egy számbeli kisebbségben lévő etnikai közösség közötti párbeszéd, illetve viszony napjainkban általában nem emberjogi diskurzusként, hanem a többségi demokrácia szabályai szerint alakul. A demokráciaelmélet számára a kisebbségi – diktatórikus – uralom és a többségi – demokratikus – kormányzás összehasonlító elemzése a kedvelt foglalatosságok egyike. Ismert, hogy a demokratikus-többségi kormány kikerülhetetlenül létrehozza kisebbségeit, és a többségi önkénynek – legyen alkotmányos, választói avagy társadalmi – igazi mutatója az, hogy a kisebbsé-

gek milyen jogokkal rendelkeznek. A választások során a kisebbség semmiféle jogot nem szerez, szavazata egyszerűen elvész. Tocqueville és Stuart Mill számára igen aggasztó a többség–kisebbség viszony, nem csupán önmagában, hanem a társadalom és az egyén kapcsolataként. A többség versus egyéni szabadság, illetve a többség versus szellemi függetlenség kérdésének fontosságát Tocqueville szerint az adja, hogy „a demokratikus köztársaságok a zsarnokságot feleslegessé teszik”²⁶. Mivel kormányzati szinten a többség azt jelenti, hogy a győztes mindent visz, a többségi elv társadalmi szempontból igen káros lehet, mélyíti a társadalmi önkényt. És itt nem csupán arra a Stuart Mill által leírt önkényre kell gondolni, miszerint a társadalom kollektív entitásként elnyomja az egyént – a döntéshozásban a többség mögött nem áll egy társadalmilag azonosítható csoport, a viszony kizárólag matematikai –, hanem arra is, hogy létezik egy olyan társadalmilag meghatározott csoport, amelyet a demográfiai matematika mindenkor kisebbséggé tesz.

A kisebbségi elnyomás mértéke hihetetlenül nagy, egy 1989-es tanulmány értékelése szerint 126 nemzetből 99 elnyomó.²⁷ És akkor még nem beszéltünk arról, hogy az emberi jogok megkülönböztetés nélküli biztosítása semmiféle garanciát nem jelent a kisebbségek számára. A csoportjogok biztosítása jelenthetné a kisebbségek által is szorgalmazott megoldást, ezek megadását történelmi és politikai okokból mindmáig elutasítják. Megfontolandó Jean

Rivero francia jogász véleménye: „A közösségek jogaira a krematóriumok füstje jelenti a legnagyobb veszélyt, mivel félő, hogy elismerésük szentesítheti az erős uralmát a gyenge felett.”²⁸

A kisebbségi jogok kérdése elméleti szempontból sem jutott nyugvópontra. Egyesek a modernítésra való hivatkozással, mások a bármiféle diszkrimináció elutasításával tagadják a csoportjogok létjogosultságát. Még a kisebbségi helyzetet empatikusan és maximális jóindulattal tárgyaló szerzők is, mint Stéphane Pierré-Caps beragadnak a tegnappba: Pierré-Caps elemzése központi eszméjéül a nemzetiségi elvet választja, miáltal az emberjogi kérdés államjogi fordulatot vesz.²⁹ Miközben a modernitás a legfontosabb közéleti diskurzusokat áthangolja, a kisebbségi jogok tárgyában mintha megállt volna az idő. És eközben háborúk dúlnak, vér folyik – tömegek keresik önmagukat.

Egyet kell érteni Bíró Gáspárral: „A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek és a hozzájuk tartozó egyének sajátos jogait kizárólag individuális emberi és állampolgári szabadságjogokként értelmezni olyan felfogást jelent, melynek csak látszólag van köze a klasszikus liberalizmushoz. Ez a nézet valójában tagadja az egyéni identitásválasztás szabadságát.”³⁰ E nézet szerint ugyanis az identitásválasztás interiorizált, csaknem titkos akarati folyamat, és nem egy olyan jelenség, amely számára biztosítani kell(ene) a megfelelő társadalmi keretet.

A kisebbségpolitikai és -jogi téblábolások azért érthetetlenek, mert az elv érvényességét

lehetetlen tagadni: a nemzeti, etnikai és nyelvi önazonossághoz való jog alapvető emberi jog, a másság vállalása és kinyilvánítása nemcsak az egyén kizárólagos joga, de érvényes nemzeti, etnikai és nyelvi közösségek esetében is. Észre kell venni: csak ez az értelmezés szünteti meg a Közép-Kelet-Európára jellemző, a kisebbségeket folyamatos védekező állásba szorító képtelen állapotot.

*

Végezetül térjünk vissza a temesvári tolerancia kérdéséhez.

A városban és általában a megyében a nemzeti csoportok közötti kapcsolat, transzkulturális diskurzus valóban emlékeztet a reformáció korának egyházi toleranciájára, amennyiben a többség úgy tekinti, a kisebbségek vonatkozásában joga van megengedő politikát gyakorolni. A politikai-kulturális dominancia jegyében félresöpri még az olyan indítványokat is, amelyek értéke és értelme szimbolikus.³¹ Az 1989-es politikai fordulat elindítója közismerten egy magyar ember és szűkebb közössége, ennek ellenére a forradalomnak minősített eseményre való emlékezésekkor magyar képviselő központi szerepet nem kap.³² A helyi jó etnikumközi kapcsolatokra folyamatos hivatkozás – szólam. Mi ennek a magyarázata? Mivel a térségben a kisebbségek helyzete történelmi okokból államjogi konnotációkat kap, elkerülhetetlenül hat a területcentrikusság Bibó által leírt esz-

méje.³³ A nagypolitikában meghatározó eszme hatása a helyi politikában is egyre nyilvánvalóbb – paradox módon. A többség képviselője egyre inkább egy másik nemzet képviselőjét látja a helyi kisebbséghez tartozó egyénben, és az országgal létező politikai kapcsolat meghatározza helyi viszonyulásait. A helyzet paradox továbbá, mert a sokat emlegetett regionalizáció korában éppen az ellentétes hatásra kellene számítani.

Az ezredvégi Temesváron a kisebbség díszlet. Olyan elem, amely színösszeállítás, érdekesség teszi a képet, de az eseményeket vajmi kevésbé befolyásolja, valós szerepet nem szánnak neki. Ha a kisebbségi semmiféle extra igénnyel nem zavarja a többséget, szépen elvan magában, akkor a többségi még dicsekedni is képes azzal, mily szép az együttlét.

A kisebbségek száma ezenközben egyre csak fogy.

JEGYZETEK

1. Megjelenésekor, a 60-as évek Amerikájában a multikulturalizmus olyan eljárásokat és technikákat jelentett, amelyek révén társadalmilag hátrányos helyzetben lévő csoportot kívántak kitörési, felzárkózási kísérleteiben támogatni.

2. Az 1992-es népszavazás szerint Temes megye lakosságának 80,2 % román, 9 % magyar, az összes többi etnikum képviselői – németek, szerbek, bolgárok, horvátok, ukránok, szlovákok, csehek, oroszok, zsidók, görögök, cigányok – együtt kb. 11 %-ot tettek ki. Az utóbbi tíz év demog-

ráfiai folyamatai – németek és magyarok kitelepedése, illetve a kisebbségi közösségeknek a románokénál kedvezőtlenebb demográfiai összetétele – minden bizonnyal a román népességelem további 1–2 százalékos növekedését hozta. Történelmi léptékben vizsgálva a folyamatot, a többségi népességelem folyamatos és erőteljes növekedését kell látni: 1966-ban a románság részaránya 62,5 % volt, a németiségé 18 %, a magyarságé 13 %, a szerbeké 3,6 %. A román lakosság 1956-ban 57,3 , 1941-ben pedig 45,5 %-ot tett ki, népszámlálási adatok szerint.

3. Mivel Magyarország valószínűleg Románia előtt válik az Európai Unió tagjává, és mert mindenütt általános a nyugati irányultság – Magyarország Románia számára nem csupán földrajzi értelemben van nyugatra –, feltételezhető a magyar nyelv jelentőségének pozitív alakulása, ami azonban a gyakorlatban egyelőre nem észlelhető.

4. Lásd Daniel Vighi esszéjéről, illetve a temesvári Szórvány Alapítvány keretében működő Kisebbségkutató Csoport publikációit.

5. Legalábbis addig nem, míg domináns helyzetű a helyi társadalomban. Ha helyi kisebbséggé válik, változhat a kép.

6. Az áru csomagolása lehet nemzeti jelvényeket felhasználó, ennek célja az áru származásának a jelzése. A jelzett, sokszor ismétlődő eset viszont egészen más: a felek egyazon ország polgárai, és a kisebbségi népcsoporthoz tartozót a többségi figyelmezteti kisebbségi mivoltára. Utóbbi esetben az üzenet politikai, az elsőben pedig kereskedelmi.

7. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint a megye lakosságának kb. 35 %-a, 276 500 fő más megyében született, miközben az innen elköltözött temesi születésűek száma 55 000 fő, vagyis a lakosság 5 %-a.

8. Ludassy Mária: A toleranciától a szabadságig, Budapest, Kossuth, 1992. 7.

9. 1999. október 31-én, a reformáció napján az augsburgi Szent Anna-templomban tartott ünnepélyes istentisztelet keretében aláírták a katolikus-lutheránus „közös nyilatkozatot”, amely a katolikusok és az evangélikusok közös teológiai álláspontját fogalmazza meg a „megigazulás taná”-ról. A Luther által 1517-ben indított egyházi re-

formáció óta először történt meg, hogy a római katolikus egyháznak a Tridentben tartott zsinaton a reformáció központi tanítására vonatkozó kiátkozása és a másik részről az evangélikus egyháznak a hitvallási iratokba foglalt, a katolikus tanításra kimondott kiátkozása ünnepélyesen visszavonásra került. Ám nem egészen egy év múltán a Római Katolikus Egyház Hittani Kongregációja által kiadott, Dominus Iesus kezdetű dokumentum visszalépést jelent, amely szerint más egyházak és egyházi közösségek csak annyiban tekinthetők egyházaknak, amilyen mértékben követik a katolikus egyház által meghatározott igazságokat

10. A Londonba bevonuló Orániai Vilmos cserébe a trónért magáévá tette az ún. Bill of Rights-t (1688). Ennek értelmében az angol uralkodó hatalma korlátozott, az abszolút monarchiát így váltja fel az alkotmányos monarchia.

11. Machiavelli mutatta ki elsőként, hogy ez a viszony nem alá-, hanem mellérendelő, az állami funkciót külön kell választani az egyháztól, társadalmi szerepüknek megfelelően.

12. F. Bacon: *Of the Unity of Religion*. 1612. Idézi Ludassy, i.m. 12.

13. Th. Hobbes: *Leviathan*. 1651. Idézi Ludassy, i.m. 14.

14. Th. Edwards (1599–1647) presbiteriánus lelkész a vallási türelem és a lelkiismereti szabadság eszméjét a Sántán művének tartja.

15. S. Rutherford: *A free disputation against the pretended liberty of conscience*. 1649. Idézi Ludassy, i.m. 19.

16. W. Chillingworth: *Works II*. Idézi Ludassy, i.m. 49.

17. Az önkényuralkodó I. Károly megbuktatását és 1649-es kivégzését irányító Cromwellt és híveit két évszázad konzervatív történetírása királygyilkosoknak minősítette. T. B. Macaulay 1824-es Milton-esszéje jelentette ebben a kérdésben a fordulatot, amikor elkötelezett liberálisként bebizonyította, hogy az angol nép joggal vette fejét a királynak. Lásd: Sükösd Mihály: *Az esszéíró T. B. Macaulay*. In: T. B. Macaulay: *Machiavelli*. Budapest, Kossuth, 1991.

18. Idézi Ludassy, i.m. 25.

19. J. Milton: *Aeropagitica*. 1644. Idézi Ludassy, i.m. 27.

20. Idézi Ludassy, i.m. 52.

21. A disszenterek megtagadták a *Book of Common Payer* használatát szertartásaikon.

22. Heller Ágnes: Életképes-e a modernitás? Debrecen, Latin Betűk, 1997. 184.

23. Heller, i.m. 182.

24. Lásd: Heller Ágnes: Jogok, modernitás, demokrácia. In: i.m. 117–133.

25. Lásd: Heller, i.m. 120.

26. Alexis de Tocqueville: De la Démocratie en Amérique. Idézi: G. Sartori: Teoria democrației reinterpretate. Iași, Polirom, 1999. 138.

27. P. Wallensteen: States in Armed Conflict. Upsala, Idézi: Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest, Osiris, 1996. 12.

28. Idézi Kovács, i.m. 12.

29. St. Pierré-Caps: Soknemzetiségű világunk. Budapest, Kossuth, 1997.

30. Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága. Budapest, Századvég, 1995. 19.

31. A temesvári önkormányzati testület magyar képviselői kérték 1999-ben, hogy a városhatárt jelző táblát helyezzék ki az itt hagyományos három nagy etnikai csoport, a magyar, a német és a szerb nyelvén is. A javaslat mellett 24-ből egyetlen román városatyja szavazott.

32. A temesvári lázadás emlékét több civil szerveződés ápolja, az egyik – ALTAR – tíz köztéri emlékmű állításával kívánja az utókor számára megőrizni, illetve felidézni az eseménysort és hősi áldozatait. A kisebbségi áldozatoknak is szenteltek egy emlékművet, erre viszont egyetlen kisebbségi felirat sem került a román mellé.

33. Bibó szerint a közép-kelet-európai államok nyomorúsága, hogy képtelenek őszinte és világos párbeszédre. Ennek oka egyik oldalon a területféltség a másikon a bizalmatlanság. Lásd: Bibó István: A kelet-közép-európai kisállamok nyomorúsága. Bukarest, Kriterion, 1997. 51.

A Bánság és az etnikai diskurzus

Tematikai csapda

Amióta hatalmi elitünk a „hátsó pár előre fuss”, a politikában nem sok legitimációt termelő, játékát játssza, vagyis 1990 óta a közéleti retorika fogalmi káoszából a reménységet óhajtó aligha tudott más fogódzókra lelteni, mint a temesvári szellemre és a bánsági toleranciára. A bánsági etnikai tolerancia pedig, térttségünk nacionalizmusainak tobzódása közepette, azon igény megjelenítése, amely – miként a még el sem állt esőn átsütő nap keltette szivárvány – jelzésként működik: némi csapadék csak hullott, van remény...

Egyik fogalom sem a semmiből került a politikai diskurzus szókincsébe. A történések azonban etnikai monológot hoztak, más-más töltetűvé vált az erdélyiség fogalma attól függően, hogy románok, magyarok avagy németek (szászok) hivatkoznak rá. S ha már a történelmi Erdélyre nem az etnikai törésvonalak kisimulása a jellemző, a Bánságban, Temesvárott 1989 decemberében a református parókia környékén megtörtént a csoda, s szereplői nem etnikai alapon választódtak ki. Később pedig, 1990 márciusát követően, a marosvásárhelyi, a magát féltő hatalom ütötte seb láttán volt Temesvárott politikus, aki vállalta – a hálásnak itt sem minősült

– szerepet, és sorra járta a diákszallásokat, a fiatalokat figyelmeztetendő az ide is elhozott politikai diverzióra. Vagyis arra, hogy ne hagyják, hogy velük és általuk alakítsák meg a Bánságban a Vatra szervezetét. És bizony a temesvári *Renașterea bănățeană* ellen tüntetők 1990 elején, amikor csak felsejlett a lap szerepe a már jelzett „hátsó pár” hatalmi játékában, a helyi magyar lap politikai irányultságát hozták fel példaként és követelték a minta átvételét.

Rímelnék-e viszont ezen történések arra a kommunista dogmára, miszerint az etnikai kérdések a nemzetek fölötti szinten rendezhetők, vagyis anélkül, hogy az illető közösségek számára bárminemű jogforrást, ügyeiket intézendő, megnyitnának? Az etnikai rendezés semmi mást nem követelne meg, mint az univerzális emberi értékek elfogadását, ami nem involvál jogi lépéseket. Erre az aktuálpolitikai energiát sugárzó tételre nagy szüksége volt a totalitarizmusnak, s a mai hatalom is szívesen él vele, hisz országlásának a díszletei (és részben az eszközei) változtak csak meg, politikai retorikája a korábbinak egyenes ágú folytatása.

A Bánság mint etnoregionális keret

A Bánság születési dátumát pontosan tudjuk – 1716. Előtte és utána is nevezték ezt a tájegységet sokféleképpen, így Temesköznek, Maros-Tisza szögének, Temesi Vajdaságnak, Dél-Magyarországnak stb., Bánságnak az osztrák császár nevében Temesvárt felszabadító Eugen

de Savoya óta nevezik a Maros, a Tisza, a Duna és keleten a Déli-Kárpátok hegyláncolata által közrefogott országrészt.

Az osztrák koronatartományi státusa Bánság különleges fontosságát jelezte: 1716 előtt és után, évszázadokon át egyik legmozgalmasabb hadi színtere Európának, a török felvonulási terepe. S mivel Temesvár visszaszerzésével a török csapatok nem söpörtettek ki az egész térségből, 1741-ig a Temesi Bánság irányítása katonai. A közigazgatás nyelve 1830-ig kizárólagosan német, ha eltekintünk az olykor használatos latintól. 1830-ból származik az első kísérletek egyike a magyar nyelv bevezetésére a közigazgatásban, aminek 1848 eseményei, illetve annak okán, ami Világos után következett – szerb vajdaság 1860-ig, az Októberi Diplomáig –, nincs kézzelfogható eredménye.

A Kiegyezés adja vissza a térséget a magyar közigazgatásnak, az újabb, s ez ideig utolsó impériumváltás időpontja 1919, hívószava számunkra Trianon.

1720-ban a Temesköz számított Közép-Európa legritkább népességű térségének, 30 ezer fő lakta, ugyanekkor Biharban majdnem 100 ezer, Erdélyben 813 ezer fős a lakosság. Alig hetven év alatt az itt lakók száma megtizennyolcszorozódott, 700 ezer fő fölé emelkedett. A többlet jórészt betelepítésből származik, de jelentős volt a más, nem messzi vidékekről történő beszivárgás. A növekedés akkora mértékű, hogy 1900-ra a Bánság összlakossága meghaladja a 2 milliót, csaknem egyenlő Erdély lakosságával.

Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag értékesülő szakmai többletet jelentettek. Az állattenyésztésben Ausztria, Svájc és Anglia tapasztalataiból, mintáiból vettek át; szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; zöldségtermesztésben bolgár és német minta hatott; rizst olasz tapasztalat átvételével kezdtek termesztetni; a gépesítésben német és osztrák ismereteken túl amerikaiakat is beépítettek a kialakuló gyakorlatba. A legtöbb esetben a mintát a bevándorlók maguk hozták, nem nevezhető magában való importnak. E közösségek élő hidat jelentettek különböző, olykor nem is olyan közeli vidékek között.

Gazdasági téren s a hozzá kapcsolódó civilizációs gyakorlat okán Bánság másfél évszázad alatt Európa egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, rendkívül dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással. A semmiből került – gazdasági téren legalábbis – Európa élvonalába. Ütközési zónaként hozták létre katonai érdekek nyomvonalán, a köztes lét azonban gazdaságilag meghatározta fejlődését. Rengeteg hatást – mindenekelőtt gazdaságit – közvetített, illetve fogott fel, melyek megfelelő társadalmi közvetítéssel, a XIX. század elejére már a kultúrában is megmutatkoztak. Bár a művelődés olyan hatás, ami a régió túl is hatott volna, nem vagy alig tételeződött.

A másság helyzete

Amikor Európa nyugati színterein az köti le szellemóriások és politikusok figyelmét, életük kerete miként volna ésszerűbbé tehető, szóval miközben Angolhonban deisták, a francia miliőben az enciklopédisták, hozzánk közelebbi német területeken pedig a filozófiai ráció szellemlovagjai készítik elő azt, amit reformnak, a társadalmi keretek átépítésének nevez a politikatörténet, szóval a XVIII. század második felében a Bánságban leginkább talán az amerikaihoz hasonlítható honfoglalás zajlik. Közösségi önismeretünk adóssága ez, arra figyelmeztet, hogy miközben a Bánság önfejlődésének sajátos útját járta, nem teremtődött meg az a – helyi – szellemi potenciál, amely ezt a különöst értelmezni kívánta-tudta volna. S ez nem véletlen: a Bánságnak a nemzeti diskurzus számára nincs külön tartalma, semleges azon értelmező vonulat esetében, amely a politikai afirmáció tárgyául és eszközüül pátriáját választván, megtalálja a keresett emancipatorikus tartalmat. Erdély egészen más eset: a magyarság önnön történelmének folytonosság-megtartójaként venné birtokába; a románság hozzá köti, általa azonosítja nemzetlétének egyik konstitutív tényezőjét.

A Bánság-tudat nem ebben az értelemben létezik. Talán nem véletlen, hogy az itt élő románság száján él a többi etnikum által sem tagadott énkép: „Mégiscsak a Bánság az első!” (Tot Banatu-i fruncea!) Gazdasági alapon meg-

fogalmazódott értékítélet ez, jelzi a tényt, miszerint a múlt század végére a Bánsággal számoltak Európában mindenütt, ahol gazdasági kérdések kerültek terítékre.

Polgárosító civilizációs nyomás azonosítható itt, eredője viszont nem kulturális, hanem gazdasági jellegű. Az itteni közösségek hagyománykészlete egészen másként alakult, mint bármelyik szomszédos kistájon. Az elvándorlás érzelmileg is eltávolít. A kezdeti szociális-gazdasági nekifeszülések, minek okán az érkezetek az új térségben is további helyváltoztatásokra kényszerültek, amikor a jelen akaratlanul is túldimenzionálódik, szóval mindez nem kedvez a kulturális hagyományok átörökítésének. A némettség három nagy bevándorlási hullámát szimplistán-jellemzően egy-egy kifejezéssel illetik: 1. Tod (halál), 2. Not (szükség), 3. Brot (kenyér). Minél kevesebbet őriz meg a közösségi emlékezet az elődök kulturális készletéből, az otthontudat annál inkább anyagi meghatározottságúvá válik. Felértékelődik a gazdasági teljesítmény mint örökérvényű folyamat, a szellemi meghatározottság rovására. Jó értelemben vett pragmatizmus válik uralkodóvá, amely nem tagadja a kultúra fontosságát, de a helyzetnek megfelelően nem következik be mindent átfogó eszményítése. Erre vezethető vissza a térség mindvégig meghatározó szerepű etnikumának, a németségnek azon gyakorlata, hogy látszólag engedve a politikai kényszernek, a Kiegyezés után, majd pedig az államszocializmus

kezdeti éveiben, viszonylag simulni próbált a kor etnoszocializációs gyakorlatához.

Egészen más meghatározottságú régiók gyűrűjében, az övéktől eltérő társadalmi-politikai értékskálával szembesülve, az itt lakók kiszolgáltatottaknak, illetve kiválasztottaknak tekint(h)ették magukat. Ráébredtek különleges helyzetükre, amely szinte predesztinál az ellenzéki seregre. 1848-ban az itteni németek nem a császár támogatásával tüntettek. A totalitarizmus idején mindig szemmel tartották a Bánságot mint megbízhatatlant. Ha a kormányzat szükségét érzi a rendőri felügyelet megerősítésének az országban – „események” előestéjén –, Bukarest és Székelyföld mellett azonnal Temesvárt tünteti ki figyelmével. Az ellenzéki gazdasági megalapozottsága egyébként világos: miután a térség európai modellek átvételével megfelelő modernizációs szintet ért el, természetesen elvárta volna, hogy értékei szabad teret kapjanak.

A két évszázados gazdaságpolitikai kurzus először az 1945-ös földreformmal bicsaklott meg, amely nem hagyta meg a Bánságban annyira jellemző középbirtokokat. A szövetkezetesítést, következő lépésként, a modern technikát ismerő német gazda könnyen elfogadta – elvben. Gépesítést ígért a hatalom, de technika érkezése helyett innen egy tejszeparátort, onnan egy olajütőt vittek el. A traktorokról és cséplőgépekről nem is szólva. Az iparban sem volt más a helyzet, a jelenség lényegét illetően: Temesvárnak, a Temesköznek egyetlen igazi

nagyvállalata nem volt. Viszont dolgozott a Bega két partján vagy ötven kisebb-nagyobacska textilüzem. Valamennyit államosították, az önmaga erejéből kisüzemet létrehozót pedig osztály- és rendszerellenségnek kiáltották ki. A gazdasági háttér nélkül maradt közösség a szó valódi értelmében otthontalanná a kollektív bűnösség kimondásával lett, a deportálásokkal, mindenféle retorziókkal. Ezek után csak idő kérdése volt, mikor indul be és erősödik exódussá a németek – úgymond – hazatelepítése. (Ez a minden mozgáslehetőséget befagyasztó Ceaușescu-korra esik.)

1920-ban Temes megyében 512 891 lakosból 42,3 százalék román, 32,9 százalék német és 14,5 százalék magyar. Krassó-Szörény megyében 309 748 lakosból 75,5 százalék a román, 13,0 százalék a német és 1,8 százalék a magyar. A pártállam fényes iparosítási programja keretében folyt a térség etnikai képének az átigazítása, a megállás nélküli betelepítés, illetve folyamatos beszivárgás Moldvából, Olténiából. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint a románság részaránya Temesben elérte a 79,98 százalékot, Krassó-Szörényben pedig a 86,49 százalékot. A németiség jelenléte Temesben 3,83, Krassó-Szörényben 3,14 százalékra esett vissza, a magyarság adatai pedig Temes megyében 9,05, Krassó-Szörényben 2,15 százalék. (A két megye lakossága 700 292, illetve 375 794.) Érdeemes megjegyezni, hogy a Krassó-Szörény megyei etnikai összetétel jóval kisebb változásának az oka az, hogy itt a kollektivizálás mérté-

ke országosan a legalacsonyabbak közé tartozott. Ami a Bánság összlakosságát illeti, a történelmi területhez tartozott a mai Arad megye egy – a Marostól délre eső – része, a Maros-Tisza háromszög kicsiny, a mai Magyarországhoz tartozó területe, illetve a szerb Bánság, amely nyugati irányban a Tiszáig tart. Temes és Krassó-Szörény megyék alig több, mint a felét jelentik a történelmi Bánságnak.

Politikai potenciál

A Bánsággal kapcsolatosan megnyilvánuló központi politikai akarat, ameddig nem hatott a modernizáció ellen, elviselhető volt a helybeliek számára. Érdekeik pórázán tartott ellenzékiességük kiegyenlítő mechanizmusa biztosította a folytatást.

A bánsági németnek előbb a magyar központi érdekekkel kellett szembenéznie, azon törekvéssel, hogy a Bécstől meglehetősen távolságra lévő, történelmileg hozzá nem kapcsolódó tájegység kerüljön vissza azon közigazgatási keretek közé, ahonnan a török megszállás kiszakította. Amikor ez a Kiegyezéssel megvalósult, a németiség számára nem csupán addigi közéleti főszerepe lett oda, de valami másba, korábbi kereteitől eltérő rendszerbe kellett betagozódnia. Az új hatalom megtette a maga felszólításait: a közhivatalok viselőitől nem csupán a magyar nyelvtudást várta el, de magyar alakú családnevet is. Nem szükséges bármi áron közhivatalt vállalni, csakhogy az akkori

közigazgatás német ajkú tisztségviselői, családjuk, valamint környezetük számára olyan folyamat indult el és zajlott le, amelynek hatásait a továbbiakban az egész térség megtapasztalja.

Ötven év nem volt elegendő a németiség számára a jelzett, Kiegyezés kori trauma feldolgozásához. 1919-ben s a továbbiakban nem vállaltak természetes közösséget a másik, hozzájuk mérhető – immár kisebbségi – népcsoporttal, a magyarsággal. A román hatalmi tényezőkkel szemben a magyarság rendre keményebb, „követelőzőbb” volt a németiségnél, és ugyanakkor kiszolgáltatottabbá is vált. Szinte közmondászámba ment a németek lojalitása az éppen aktuális román hatalommal szemben, el egészen a totalitarista időkig – cserébe némi engedményekért. Így sajtójuk szabadabb volt a többi kisebbségi sajtónál, kulturális téren – az akkori kereteknek megfelelően – elnézőbbek voltak velük szemben, iskoláik ellen nem lépett fel a hatalom a magyarokkal szembeni kérelmelhetlenséggel. Engedményeket kaptak és nem jogokat – nyilván. Az így kialakult helyzettel ifjabb német értelmiségiek nem értettek egyet, a 80-as években, a kolozsvári-nagyvárad *Ellenpontok*-folyamattal szinte egy időben, temesvári irodalmi körü tevékenység leple alatt, világosan megfogalmazták az idősebb és vezető német értelmiségiektől eltérő véleményüket. A csoport valamennyi tagját figyelmeztették, s bár meghurcoltatásra nem került sor, különösebb retorziók nélkül külföldre „segítették” távozni őket.

Domináns politikai szerephez jutott a német után rendre a szerb, a magyar és a román a térségben. Ez a régió szintjén azonban nem vezetett – etnikailag – szembenálló ideológiák megfogalmazásához, a társadalmi diskurzus kereteit meghatározta az, hogy a domináns csoport nem jutott el – Ceaușescu koráig – a másságot maga alá gyűrő hegemoniáig. A húszas években elindított földreformmal kapcsolatos betelepítéseket gazdasági vonatkozásai szerint értelmezte. A moldvaiak és oltyánok folyamatos beszivárgása mögött látta a szociális tényezőket (is). Nyíltan politikaivá akkor sem erősödött a helyi németiség állásfoglalása, amikor világossá vált, hogy a modernizáció címkéje alatt a kommunista diktatúra a teljes etnikai egyneműsítést tűzte ki céljául, s ez a térségben elsődlegesen az ő közösségüket érinti. A központi politikai akarat többszörösen megcsúfolta a helybélieket, más kistájak lakóinál jóval inkább, mert ide a nagy politikai hangzavarral végrehajtott programok semmit sem hoztak, csak elvettek. Máshol még volt villamosítás, vasútépítés, s mutatóba került egy-két gép a földekre.

Ez a régió képes volt a modernitás meghonosítására. A központi akarattal végrehajtott modernizáció itt visszavetett mindent, a tájegységek közötti különbségek eltüntetése igényének a jegyében. A gazdasági éltető erő elköltésével a térség helyzete és meghatározó közösségének, a németiségnek a sorsa megpecsételődött. Azok leszármazottjai, akik boldogulásuk reményében vállalkoztak új haza keresésére,

most ismét gazdasági imperatívuszok hatására vetették alá magukat egy ellentétes irányú demográfiai mozgásnak. (Igazolódna, ezek szerint tájegységek szintjén is, a politikai filozófiai tétel, miszerint egy állam megalakulási feltételei megszabják ugyanezen alakulat további sorsát?)

A temesközi polgár, aki annak tudatában szállította terményeit egykoron a Bégán, hogy Európa egyik igen korszerű hajózási rendszerét használja, mit érezhetett, amikor szembesülnie kellett a ténnyel: a hajózást éppen az úgynevezett korszerűség jegyében megszüntetik? (Ilyen kérdések érzékeltetik, miért voltak itt az etnikai kihívásoknál erősebbek, nagyobb politikai töltettel rendelkezők a gazdaságiak.)

Etnikai kapcsolatok

Az etnikai konfliktusok kiváltója többnyire a szülőfölddel kapcsolatos álláspontok mássága. Az őshonosság kérdése feszültség forrása, illetve azon előjogok, amelyeket a (korábbi) jelenlét okán egyik vagy másik csoport önmaga számára megkövetel. A Bánságban az újkori történelem origója 1716, ami ez előtt, a törökkor előtt volt, nem fűzhető, csak bizonyos erőszakoltság árán, egyazon logikai-történelmi láncrea. Konfliktus kirobbantása, ezen érvrendszer bevezetésével, a bánságiak között aligha sikerült volna.

Nem hat itt az etnikai konfliktusok másik oka sem, hogy egyik vagy másik közösség szü-

lőföldjét elfoglalták, kisajátították, elorozták. A Bánság történelme a német dominancia jegyében indult, s a sorra következő szerb, magyar majd román domináns korokra egyformán jellemző, hogy vezető szerepük kezdetén nem mondhatták magukénak a demográfiai túlsúlyt.

Különbségek léteznek az etnikumközi kapcsolatok rendszerében nem csupán tájegységek szerint, de abban az értelemben is, mely etnikumok egymás közötti viszonyát vizsgáljuk. A románység és a magyarság, mint jeleztük, egyaránt szimbolikus értéket tulajdonít Erdélynek, ezen a vonalon ezek a közösségek sokkal erősebben mobilizálhatóak, mint Erdély más etnikumai, illetve bánsági nyelvtestvéreik. Aminek oka a Bánság etnikai-vallási sokfélesége is (nyolc kisebbségnek élnek itt viszonylag jelentős számban képviselői). A sokféle tapasztalat, a sokirányú kontaktus – a belső differenciáltság – nem kedvez az előítéleteket megmerevítő mentalitás kialakulásának.

Kisebbség akkor robbant ki konfliktust, ha önnön léte kerül végveszélybe a többség asszimilációs politikájának következtében. Romániában, s így a Bánságban is, a diktatúra idején az oktatás ügyeiben, a nyelvhasználat terén, a közéleti tisztségekből való számarány szerinti részesedés elmaradása miatt, a kisebbségek a teljes beolvasztás rémképével néztek szembe. A totalitarizmus négy évtizede alatt a hatalmi tényezőknek nem volt szükségük az etnikai feszültségkeltés politikai fegyverére, mindazon-

által ez idő alatt is ébren tartották a kisebbségekkel szembeni gyanakvást, főleg bizonyos területek elveszithetőségének, a külső és belső irredentizmus rémképének a gyakori felidézésével. Mi lehetett ebből igaz, és mennyi a diverzió? – a diktatúra sajtógyakorlata okán ezt a polgár közszolgálati tájékoztatásból meg nem tudhatta. És a nyilvánosság ma sem működik Romániában, a civil társadalom pedig inkább a vágyak, mint a realitások tartományában létezik. A Bánság helyzete ezen a téren is sajátos. Jugoszlávia és Magyarország szomszédságában, s mert az együttélés, ha nem is az általános többnyelvűséget, de a más közösségek nyelvének valamelyes megértését elősegítette, itt csaknem általános volt a három-négy-öt tévéállomás követése akkor, amikor a központi román tévé napi két órát sugárzott, jórészt a konduktort éltető műsorokat. A világ dolgaiban sokkal nagyobb mértékű volt a tájékozottság itt – ami egyik, s nem elhanyagolható oka annak, hogy a református parókiához nem csupán magyarok gyűltek össze lelkészt óvni. (A Bánságban viszonylag nagy tömegek nem csupán tisztában voltak a központi hatalom törekvéseivel, de mert ezek a helyi érdekek ellenében hatottak, nem azonosultak vele. Régiószinten a közakarat – a diktatúra hatalomgyakorlásának a jellegét ismerve – nem jelenített meg radikális elképzeléseket-terveket, de lojális sem volt a központ felé. Egy ilyen lappangó ellenzéki séggel találkozott Tőkés László személyes áldozatvállalása. Az ellenzéki a nacionalista retoriká-

val szemben immunis mindaddig, amíg nemzeti érzelmeit a hatalom próbálja felkorbácsolni. Akinek alapérzése a megtúrtság, annál a fenyegetőnek feltüntetett másságképzet sem aktivizál politikai energiát.)

Tegnapai Bánság, holnapai Európa

A Bánságban két és fél évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettsége határozta meg a mindennapok, és amennyiben ezt az utóbbi idők totalitarista keretei megengették, a helyi nyilvánosság szféráját is. A közösségek, illetve tagjaik etnikai voltukkal kapcsolatos azonossági deficitüket, amennyiben megélték, más területekről vett energiákkal egyenlítették ki. Az etnosz kontra polgár ellentételezettségéből rendre ez utóbbi jegyei váltak meghatározóvá.

Az utóbbi negyven év alatt éppen az a gazdasági többlettartalom lett oda, amely a fenti struktúrát éllette. Illetve megmaradhatott belőle valami rejtett erőforrásként: Romániában ma Temes megyében a legkisebb a munkanélküliség rátája, de nem tudhatni, ebben az itt lakók magasabb fokú vállalkozó kedve mutatkozik-e meg, avagy az a pragmatikus tény magyarázza, hogy az ittenieknek több nyugati rokon és barát nyújthat segítséget. Ami bizonyos, eltűnt a térségből az a közösség, amely a gazdasági erő elsődleges megjelenítője volt évszázadokon át – az 1990-es első nagy exódus után a folyamat nem állt le, csak mérséklődött, mert becslések

szerint a mobilisabb társadalmi csoportok már ki(vissza)vándoroltak. Becslések szerint ma Romániában a németek lélekszáma nem éri el a százezres határt. A bánági németiség korfája a dinamikus társadalmi szerepvállalásra való alkalmatlanságot jelzi.

A nyugati modernitás éppen napjainkban kénytelen újraértékelni a nemzeti kultúra homogenitásával és monocentrizmusával kapcsolatos tételeket. Mindinkább tényezővé válik a – felvilágosodás kori előítélet felülvizsgálatát is jelentő – kisebbségi óhaj, miszerint a kulturális különbségeket nem megszüntetni kell, hanem hagyni érvényesülni. Eljött az ideje annak, amikor az egyéni és kisközösségi különbségek megmutathatják rejtett arcukat, feltárhatják elfojtott értékeiket. Az emberek megélhetik, nyíltan vállalhatják saját közösségi emlékeiket, s nem kell a másokét ezekkel behelyettesíteniük. Kialakulhat a kollektivitások közös emlékezete, közösségi identitása olyanok esetében – például napjaink népmozgásai által létrehozott új etnikai csoportok esetében – is, amelyeknek nincs a helyhez kötött történetiségük. A különbözőséghez való jog alapján tételeződik a többkultúrájúság, a homogenitás megteremtését célzó törekvések jelzője: kegyetlenség.

Kisebbségi közösségek az európai Keleten kollektivitásukkal kapcsolatosan törvényi kodifikációkra törekszenek – alapvetően békés eszközökkel kívánják elérni kisebbségi létük megmaradást biztosító kereteinek jogi rendezését. Törvénytervezettel jelentkeztek még 1991-

ben a németiség képviselői, elkészült a magyar kisebbségi törvénytervezet is. Arra számíthatunk volna, hogy bár a bánági román politikusok empátiával közelítenek a kérdéshez, hajlandók alapos vitára, hogy ne szóljunk arról a törvényhozói támogatásról, amelyet a hely szelleme jegyében a kisebbségek elvárhatnának. Ehelyett az itteniek egyetlen vágya a normalitás, vagyis az általános jogi keretek kialakítása, a demokrácia – úgymond – épületének bár a fő szerkezeti elemek szintjén történő megalkotása. Azt nem kívánják észrevenni, illetve elfogadni, hogy vannak olyan demokráciaelvek, amelyek eleve és szinte kizárólagos módon határozzák meg a kisebbségi kérdés kezelhetőségét. (Miként az alkotmány megváltoztathatatlanként cikkelyezett nemzetállami tétele gátat szab egy sor kodifikációs kezdeményezésnek.)

Immár bánági politikusok megnyilvánulásai is, ha a kisebbségek sajátos jogaikért lépnek fel, toleranciahiányt jeleznek. Másodrendű polgárokká lettünk. Nálunk, a Bánágban.

A köznapi szférában is minap még elképzelhetetlen történések érdemelnek figyelmet. Temesvárott, a gírodai városrészben álló 1848-as emlékmű márványtábláját 1993 elején összetörték, az emlékművet megcsúfolták, nyilván ismeretlenek. (Ilyen típusú vandalizmusnak még sehol Romániában a rendőrség nem bukkan a nyomára.) Nagyszentmiklóson 1993 őszén, a Bartóknak állítandó szobor talpazatára kerülő felirat okozott komoly gondot helyi potentátoknak: vajon milyen, csak magyarok szá-

mára érthető mozgósító tartalma van a zene-költő családnevének, hogy sem keresztnévet, sem évszámot felírni nem szándékoztak. Megfelelő körben feltették a kérdést: szó lehet magyar diverzióról? Temesvárt 1993 decemberében egy önmagát forradalmárnak tudó helyi politikus azt nyilatkozta a sajtónak, a megemlékezés immár nem indulhat a református parókiától, még a környékét sem érintheti, Tőkés László azóta tett megnyilatkozásai miatt. Mint ha a történelem a piszkos udvarral volna hasonlatos, ahonnan a nekünk nem tetsző kisöprhető.

De idézhetnénk szerbekkel kapcsolatos esetet – megcsúfolt temető, illetve templom –, vagy zsidókkal szembeni intoleranciát jelző meggyalázott kegyhely képét.

Nyugaton a hetvenes évek válsága arra készítette a politikusokat, hogy átértékeljék a kistájakkal, régiókkal kapcsolatos tételeket, hogy ösztönözzék ezen a szinten a kezdeményező készséget, hasznosuljon mindaz, ami helyi potenciál. Térségünkben a kilencvenes évek szorításából, tehát a mai krízisből a kiutat (?) a nacionalizmus fokozásával vélik megtalálni a politika többségi művelői. Démosz és etnosz elmentmondásainak politikai erőterében ismét a ráció veszít pozícióiból.

A Bánság az itt bemutatott, reményt nyújtó értelemben akkorra szűnt meg, amikor a Nyugat a mássággal szembeni tolerancia terén utolérhette volna.

Együtt, de külön

Bánságban a kutyák is négy nyelven ugatnak.
Egykori temesvári szólás

A régiójukra roppant büszke, túlzott szerénységgel aligha vádolható bánságiak – de főleg: temesváriak – mottóként idézett mondása ma figyelmeztető: van, legalábbis volt itt valami, ami máshol nem. Ki állíthatja nyugodt lelkiismerettel, hogy közvetlen környezetében nem kettő vagy három, de egyenesen négy nyelv párhuzamos ismerete olyannyira általános, hogy már a kutyák is „négynyelvűekké” válnak? A kijelentés üzenetére – itt valami egészen sajátos létezik – azért kell felfigyelni, mert ismert, hogy 1989-ben Romániában a totalitarizmus az első végzetes támadást itt kapta egy kisebbségi magyartól és az őt támogató közöségtől. A kőkemény politikai fellépést lehetővé tevő lakossági szolidaritás felülírta az etnikai törésvonalat. Ennek tudatában szokták politikusok a csodákra képes temesvári etnikai toleranciát emlegetni, illetve minősítik szakemberek a Bánságot az interkulturalitás igazi és szinte egyedi példájának.

Legyen mítoszrombolás, mégis ki kell jelenteni: 1999-ben Temesvárt a többnyelvűség jobbra közösségi emlék, a többségi románok talán

Elhangzott Szekszárdon 1999. szeptember 3-án, a *Közép-Kelet-Európa és kisebbségei* c. konferencián.

még kevésbé beszélik egyik vagy másik itteni etnikum nyelvét, mint amennyire egyik kisebbség a másikat. Az utóbbi negyedszázad alatt Temesvár utcáiról – a négy nyelvűség nem az egész Bánságra, hanem Temesvárra volt jellemző – kikopott a német és a magyar, a szerbet már korábbról kevesebben beszélték¹. A nyelvismeret természetesen elválasztandó a toleranciától, a más nyelvet beszélő, eltérő kultúrájú közösség megtűrésétől, illetve elfogadásától. Csakhogy a tolerancia fogalmának használata eleve gondot okoz, még akkor is, ha a meglétét állapítják meg. A tolerancia – a fenti értelmezések bármelyikét is vesszük – alárendeltségi viszonyt tételez: egy elfogadót és egy elfogadottat, megtűrőt és megtürtet. Vagyis az előbbi hozzáállása a meghatározó, a viszony második tagja kiszolgáltatott. Ez pedig nem egyeztethető össze a *minden polgár egyenlő* alkotmányjogi tételével.

E bevezető megjegyzések a téma sokrétűségének a jelzésén túl azt szolgálják – egyfajta *captatio benevolentiae* –, hogy a nem szakember ne érezze úgy, az elkövetkezendők oly magasröptű gondolatfutamok, amelyekkel nincs miért vesződni. Ugyanis szükségesnek tűnik egy elméleti, normatív bevezetővel indítani, ezt követi egy idevágó kazuisztika, végezetül pedig a politikai és az egyes közösségi diskurzusok összehasonlítására kerül sor.

Az interkulturalitásról

A kultúrák találkozásaként értelmezhető interkulturalitást megejtő természetességgel szokás ismert, vagyis semmilyen – fogalmi, történeti – megalapozást nem igénylő kategóriának tekinteni. A rokon értelműként használatos *együttélés* tágabb, a kultúra körein túlmutató fogalom, a *közösségek közötti kölcsönhatás* nem eléggé emelkedett, fizikai valóságot idéző, a *kulturális sokszínűség* pedig ténymegállapító, lezárt folyamatra utal, miközben a kultúrák találkozása napi – politikai, gazdasági, társadalmi – jelenségek hatására adott folyamatos válaszok létét és figyelembevételét jelenti, illetve kellene jelentenie. Olykor a címük szerint az interkulturalitásnak szentelt szakkönyvek hosszasan foglalkoznak az etnikai sokszínűség leírásával², demográfiai és kulturális adatokkal idéznek fel állapotokat, s megállnak ott, ahol az elemzésnek, az interkulturalitás vizsgálatának kellene elkezdődnie. A napisajtó sem járja a – napjainkban sokszor kétes értékű: negatív hatású – politikai odafigyelés ellenére a fogalomtisztázás rögzös útját, s ebben Temesvár³, az interkulturalitás feltételezett térségi központja sem kivétel. Szó, olykor túl sok szó esik viszont Temesvár szelleméről, a bánsági toleranciáról – a különböző etnikumok együttélése által kitermelt értékekről. A tolerancia kérdésének alaposabb taglalása nélkül, csupán jelzésként álljon itt: a más tájakról ide telepedő ki-

sebbségi a látszólagos etnikai nyugalom okán és hatására nem áll be – anyanyelve, kultúrája vonatkozásában – önvédelmi állásba, közösségi kapcsolatháló hiányában szinte kikerülhetetlenül sodródik a többségi oldalra: önmagát is a többség kialakította értelmezési keretben látja.⁴

A kultúrák kölcsönhatásának elemzését az identitástól kell indítani, éspedig az önálló nemzeti identitás érvényre juttatását és fenntartását szolgáló eljárások és eszközök vizsgálatával. A történet nyelv és retorika feletti uralom kérdéséről szól. Bár nehezen vitatható György Péter állítása, miszerint a globalizáció korában mindazon eszközök, amelyek eredetileg az önálló nemzeti identitás, a nacionalizmus érvényre juttatását szolgálták, mára az Egyesült Államok fölényét biztosítják⁵, a kérdéskör lokális vonatkozásai más – politikai-társadalmi – koordinátarendszerben értelmezendők.

A nacionalizmus, miként Gellner alapvető munkái⁶ bebizonyították, nem más, mint az a folyamat, amely létrehozza a nemzetet, az embereknek egy olyan csoportját, akik azonos kultúrájuk folytán külön öntudattal rendelkeznek. Minden közösség egy bizonyos történelmi területen alakul ki, saját gazdasági szisztémával és egységes jogrenddel bír, vagyis a nemzetalkotásban az „objektív” és a „szubjektív” elemek összefonódnak. Arra a bizonyos kitalált hagyományra, a tradíció invenciójára a *kulturális homogenitás* érdekében van szükség, ami nélkül a modern világnak nemcsak megannyi eredménye és sikere volna elképzelhetetlen, de ezen vi-

lág működésképtelen volna. A népnemzeti kultúra fogalmával a nacionalizmus új tudáskészletet teremtett és kínált a múlt értelmezésére és elsajátítására – ezzel a nacionalizmus Smith-féle tipológiájából⁷ két értelmezést érintünk: a nemzeti érzést és a politikai mozgalmat –, ugyanis célja a nemzet iránti elkötelezettség érzését az absztrakt eszme iránti lojalitás helyett a tömegek viselkedésének meghatározó elemévé tenni. A kulturális memória ezért egyszerre jelent rekonstrukciót és kreációt, Jan Assmann kategóriáival élve, együtt jelentkezik az *Erinnerungskultur* és a *Vergangenheitsbezug*, az emlékezés és a hivatkozás a múltra⁸. A történelmi emlékezet interpretációs keretet kínál, a történelmi emlékhelyek rendszerének kialakítása a nemzeti jelleg azonosítását, építését szolgálja. A nemzeti identitást szolgáló szimbolikus térhasználat teszi a magyar pulit, a német juhász-kutyát, a román báránycsömögöt, illetve a holland tulipánt, a kanadai juharlevelet stb. szimbolikus lényekké, totemekké. A nemzettudat fenntartásához nélkülözhetetlen az individuális élmények és időbeli emlékeztetők, tehát a mindennapi életvilág politikai kisajátítása, elfoglalása. Akinek semmit sem mondanak a kollektív memória rítusai, az minden egyéni érdeme ellenére a közösségen kívül sodródik. Vagyis a nacionalista múltteremtés akarva-akaratlanul azoknak kedvez, akik a nemzetállami keret monolitikus hierarchiájában otthonra lelnek. Élesen fogalmazva: a nacionalizmus olyan *nagy hagyomány*, amely eredendően és kérlelhetetlenül el-

lenséges bármilyen *kis hagyománnyal*, eltérő koncepcióval szemben. Ilyen közegben valódi interkulturalitásról értelmetlen szólni, hiszen a nemzetállam egyetlen, represszív hatást tételez és fogad el.

Lévén Románia nemzetállam⁹, a további vizsgálódásokat akár fölöslegesnek is lehetne ítélni. A helyzet azonban más, változó, illetve árnyalható. Egyrészt mert a globalizációs folyamatok korában a – bármely – nacionalizmus érvényesítését lehetővé tevő apparátust az Egyesült Államok – által képviselt hatalom – birtokolja. A kis országok ma már képtelenek saját nacionalista hagyományaikat az amerikai kulturális narratívák ellenében megjeleníteni. E kultúra populáris megkommersz, és ami nem jeleníthető meg, amit nem jelenítenek meg az amerikai kommercializmus eszköztárával, kiiktatódik, eltűnik – figyelmeztet György Péter. A reményt ebben a helyzetben a helyi hősök kulturálisan érvényes artikulációja jelenti. És itt vagyunk, ismét, a globálissal szemben alternatívaként megmutatkozó lokálisnál.

Az új helyzet hőszainak teljesítménye nagyrészt független a nacionalizmus hagyományos hőstermelő eljárásaitól. A helyi, kis nyilvánosság terében a hőöket nem annyira a média különböző eljárásai, hanem valós teljesítményeik, a *terep ismerete* tartja életben. A helyi hőst nem kell „csinálni”, ő teljesítménye, értékei által van. A kitalált hagyomány meghatározó jellege megkérdőjeleződik, elhomályosul némiképpen a történelmi tudat, de ez nem kulturá-

lis identitáshiányhoz vezet, hanem a kulturális piac megváltozásához, amikor a kulcsszó a fogyasztás.

Amennyiben a helyi társadalom nem oszloposodott az etnikai törésvonal mentén, a lokális hősök elsősorban helyiek, s csak másodsorban egyik avagy másik etnikum képviselői. A társadalom helyi színpadjain a lokalitás olykor előbbre való az etnikai hovatartozásnál.¹⁰ Ilyen helyzetben pedig a kultúrák találkozása nem a szimbolikus terek elfoglalása-kisajátítása jegyében zajlik, lehetővé válik a közös terep kölcsönös ismerete. Ez még mindig csak lehetőség, a globalizációs nyomás erősödésével egyre érzékelhetőbbé váló esély.

Intézmények és értékek

A kultúrák – egymást gerjesztő – találkozása, azon bizonyos interkulturalitás előfeltételeként, a nyitottság mellé kell még valami: előítélet-mentesség. Az etnikai hovatartozás természetes mivoltából következik, hogy semmilyen csoporthoz – például a többségi nemzethez való – tartozás nem jogosíthat fel többletelőnyökre más csoportok tagjaival szemben. Csakhogy a nemzetállam a nemzeté. Mindenki más alárendelt szerepre kárhoztatott. Továbbá a nemzetállami szemlélet politikai megnyilatkozásai nem maradnak kívül a lokalitás határain, utóbbi tereit is átjárják és programozzák. Kérdés, hogy a nemzetállami kisajátító diskurzusok –

„román kenyeret eszik minden kisebbség Romániában, legyen akkor lojális!"; „ha nem tesszik a kisebbségnek itt, ne ugráljon, fogja a sátorfáját és menjen!"; „szó sem lehet olyan – magyar – egyetemről, ahonnan kizárják a románokat, többletjog senkinek nem járhat" stb. – erőterében hogyan és mikor érvényesülhet az őszinte érdeklődés követelménye. Kérdés tehát: a társadalom alapintézményei milyen szerepet játszanak a politikai indíttatású előítéletesség lebontásában? Kérdés az is: kivételt képez-e a Bánság és Temesvár e tekintetben, s ha igen, ez miként nyilvánul meg?

Az egyházi példa pozitív, pontosabban azon egyházaké, melyeknek hívei több etnikai közösségből származnak. Az evangélikus egyház a Bánságban kicsinek számít, nem így a katolikus. Szinte nincs jelentősebb bánsági etnikum¹¹, melynek tagjai közül többen-kevesebben ne vallanák magukat (római, görög) katolikusnak. 1999-ben új püspököt kapott a temesvári római katolikus egyházmegye, akinek a felszentelése négy nyelven – románul, magyarul, németül és latinul – folyt. Romániában, ahol az államnyelv elsajátítása kötelező, természetesen minden hívő ért és tud románul – a szentelés, ha a politikától venne az egyház példát, akár kizárólag román nyelvű is lehetett volna. A valóságban viszont a szentelést végző főpapi csoport vezetőjének, a Bukarestbe akkreditált pápai nunciusnak, francia létére, magyarul is meg kellett szólalnia – ami nem bizonyult könnyű feladatnak. De a katolikus egyházban nemcsak tudják,

vallják is: a hívő jogosan várja el, anyanyelvén szóljon hozzá, aki lelki támaszt kíván számára nyújtani. S az egyes prédikációk nemcsak nyelv szerint különböznek, de az üzenet is részben egyéni.¹² Az egyénített üzenet nem csupán az egyház főbb nemzeti csoportjai iránti tisztelet bizonyossága, az is fontos, hogy a több nyelvet ismerők figyelme a mise alatt ne lankadjon. Azaz, hogy eltérő kultúrájú közösségek képviselőit – jeles alkalmakkor – egybe szólítja, az egyház közvetít a kultúrák között.

Az iskola lehetne – kellene, hogy legyen – a kultúrák közötti átjárás és nem csupán közvetítés legfontosabb intézménye. Nem az, romániai viszonyok között semmiképpen. Idevágó példa, sajnos, számos idézhető. Beszélhetünk a történelemoktatás józan ésszel felfoghatatlan gyakorlatáról, hogy egyes nemzeti kisebbségek, mindenekelőtt a magyar, vonatkozásában módszeresen ellenségkép kialakítására tör. A tanrend nem tartalmaz a szűkebb és a tágabb haza nemzeti kisebbségeivel kapcsolatos tárgyat. Ezért állhat elő olyan helyzet, hogy Nagyszentmiklóson, Bartók Béla szülővárosában 1997-ben román fiatalok a zenekultúra magyar képviselőjeként nem azt a zenetudóst nevezik meg, akit napjainkig terjedően a legnagyobb román népdalgyűjtő minősítés illet meg, hanem egy magyar nevű, de magyarul nem is énekelő könnyűzene-énekesnőt. A temesvári Szórvány Alapítvány 1997-es etnikumközi kapcsolatokat célzó tréningje megmutatta¹³, a többség–kisebbség viszony kulturálisan teljesen egyolda-

lú: a kisebbség ismeri – tananyag! – a többségi kultúrát, a többség szinte semmit sem tud a környezetében élő nemzeti kisebbségekről.

A művelődés hivatásos intézményei minde-
nekelőtt a műsorra tűzött művekkel szolgálják
a kultúra általános ügyét. Kérdés az, társadalmi
peremhelyzetben, ahol etnikai szórvány kultu-
rális igényeit kell(ene) kielégíteni, milyen lesz a
műsorpolitika. Temesvárt a német színház
missziót teljesít, a városban és a tágabb régió-
ban élő kb. 20 ezer német nem tarthat el egy
színházat. Még ha a román kultúrpolitika által
juttatott ellátmány mellé megszerzett anyaor-
szági támogatás anyagilag kibírhatóvá teszi is a
helyzetet, marad a művész életbevágó kérdése:
kinek játszik? És ez a kérdés – az utóbbi évek
tendenciája jelzi – egyre inkább felmerül az ál-
lamilag fenntartott temesvári magyar színház-
zal kapcsolatosan is. A színész közönséget, tap-
sot vár el, s az ízlésvilágoktól függetlenül, ezt
megelőzően kell számolni a demográfiai hely-
zettel. A potenciális közönséggel. Ha ennek „hí-
ja” van, a mostoha művészsorsra való utalás el-
fogadható, elegendő magyarázatul szolgálhat-e
olyan döntésekhez, melyek a kisebbségi színhá-
zat eltérítik, más pályára helyezik? Mi a teendő,
ha egy ilyen dilemma-eloldási kísérlet során el-
sődlegessé az egész várost szolgáló kulturális
feladatok válnak – fesztiválok szervezése pél-
dául –, illetve többnyelvű produkciók előkészí-
tése, mivel az interkulturalitás jegyében támo-
gatást nemzetközi téren ilyen programokra le-
het szerezni? A képlet lényegi eleme, hogy bár

az alapító – az állam – az intézményt nem általános feladatok teljesítésére hozta létre, amíg a nemzetállami diskurzus mindent áthat, a kulturális politika többségi vezeterei szavukat a folyamat ellen aligha emelik fel. Hamis interkulturalitás megnyilvánulását kell észrevenni: egy ilyen opció az illető kisebbség kultúráját nem teszi hozzáférhetőbbé a többség, illetve bárki más számára.

A műkedvelő mozgalom is kínál meditációs témát az interkulturalitás vonatkozásában. Mi történik, ha egy román személy vállal, valamilyen oknál fogva, szervező-vezető szerepet magyar műkedvelő csoport tevékenységében? A példa nem kitalált, Temesvár szomszédságában napi valóság. A román fiatalasszonyt a helyi képviselő testület arra kötelezi, hogy mert évek óta jól irányítja a helyi magyar táncscsoport tevékenységét, szervezzen román is. A települést szinte felerészlt románok lakják, az igény elvben jogos. Csak az nem, hogy a testület nem akarja elfogadni egy magyarul különben nem beszélő román érveit, hogy őt a magyar tánc érdekli. Érdekelje őt a román is – „ne szégyellje” hovatartozását. A helyzet pikantériája, hogy a politikai feladatként létrehozandó román táncscsoport oktatójának, mentendő a helyzetet, egy helyi magyar fiatalember jelentkezett.

Végezetül, de nem utolsósorban a sajtóról kell szólni. A többségi sajtóról, ugyanis hiába létezik Temesvárt magyar és szerb hetilap, heti német melléklet az országos német napilapban, illetve rádióadás az említett nyelveken túl bol-

gárul, szlovákul és ukránul a temesvári közszolgálati rádióban, ezek hatása külön-külön és együtt is elenyésző a helyi nyilvánosság vonatkozásában. A helyi kisebbségi politika még önnön közösségét is könnyebben és hatékonyabban éri el, ha a többségi sajtót használja közvetítőként. Ami egyrészt ráhangolja a kisebbségit is a többségi sajtóra – úgymond „feleslegessé” válik az anyanyelvű csatorna –, másrészt a kisebbségi önmagát a többségi tükörben látja. Politikai vezetőit, a kisebbségi közösség meghirdetett céljait nem saját érdekei, hanem a többségi túréhatár állította mérce alapján ítéli meg. És ez a sajtó hosszabb ideje módszeresen elhanyagolja a város és a térség kulturális örökségét jelentősen gazdagító magyar népelem értékeit, ha kerülni kívánja a többségi kizárólagosság vétkét, akkor a német etnikum kulturális és civilizatorikus jelentőségét hangsúlyozza. Különben érthetően: a német népelemről immár múlt időben lehet beszélni, revíziós törekvések vádja a németekkel kapcsolatosan abszurdum, és ami a legfontosabb, a szép és tetsző beszéd még hozhat is a nagy Németország részéről némi támogatást az amúgy is gondok sújtotta vidéknek. Következésképpen minden oka és érdeke megvan a többségi – román – sajtónak arra, hogy ne alkalmazza az egyenlő elbánás, sajtóban különben megkövetelt, elvét a kisebbségek vonatkozásában.

A fenti példák alapján megfogalmazódó végkövetkeztetés: a Bánságban az interkulturalitást az egyház kivételével más alapintézmény

nem szolgálja, a történelmi hagyományok, a sokat emlegetett többnyelvűség – amiről a továbbiakban még szó lesz – kiaknázatlan potenciált jelentenek.

Diskurzusok

A Bánságban az etnikai együttélés vonatkozásában két fő diskurzustípus figyelhető meg, melyeknek léteznek alfajai is. A többségiiek, a román népelem, illetve a hatalom intézményei által folytatott *megengedő diskurzusok* alaphangja türelmes, az egyes kisebbségi csoportok, helyzetük lényegi hasonlósága ellenére, egyénített szövegeit a *jólneveltség diskurzusainak* nevezhetjük, amelyek mindmáig hatalomtiszteletet, visszafogottságot jeleznek.

A hatalmi helyzet – demográfiai többség, források feletti rendelkezés – többnyire nyugodt alaphangú megnyilatkozásaival szemben a kisebbségek csak ritkán állítanak szembe éles hangú szöveget. Ez – jeleztük korábban – bán-sági sajátosság, magyarázata a térség előtörténetében keresendő: mivel a török világ előtti és utáni korok közötti folytonosságról nem lehet beszélni, a bécsi koronatartományként létrehozott Bánságnak csak modern korszaka van. Ez pedig a teljesítmény jegyében alakult, a helyi közösségekben elfogadtatásra az számíthatott, létjogosultságot az nyert, aki mindenekelőtt gazdasági teljesítménye révén bele tudta magát építeni ebbe a közösbe. A hasznosság tudata

pedig eleve olyan közegben alakult ki, ahol az udvar 1700-as évekbeli telepítési politikájának köszönhetően érkezett svábok és elzásziak, franciák és osztrákok leszármazottjaiból alakult ki – olvadt össze – a külön öntudattal rendelkező svábság. Vagyis Közép-Európa minden biztonnal legdinamikusabb fejlődést mutató térségét befogadó alapmagatartás jellemezte. A polgári eszmék akkora értéket képviseltek, hogy ezek jegyében „csodák” is történtek: 1848-ban a svábság Béccsel, a helyi románok prominens képviselői sorstársaikkal is képesek voltak szembe fordulni. Erre a közös polgári hagyományra való utalás nem üres beszéd. Csakhogy ezt a hagyományt egyféleképpen kezeli a többség, és másként viszonyulnak hozzá a kisebbségek.

A helyzet nem csupán a helyi hagyomány értékelését illető különbségek okán változott meg, hanem az új hatalom stratégiai céljaiból következően is. Etnikai kizárólagosság megnyilvánulásaira minden domináns helyzetbe került népelem hatalomgyakorlása során kerül példa. Nem szokás fennen hangoztatni, hogy az osztrák telepítési politika egyik kitétele úgy szólt: magyarok – megbízhatatlan kurucok – betelepítése a Bánságba nem engedélyezett¹⁴. Az 1920 utáni bukaresti politikáról a helyi románság azt még elmondja, hogy a csatolt térségeket gyarmatokként kezelte, nem integrálni, hanem legyűrni kívánta, azt már „jótékony” homály fedi, hogy miniszteriális szinten kijelölt szerep és felelősség volt Erdélyben és a Bánság-

ban a helyi viszonyok románság szempontjából hátrányos mivoltának a „rendezése”. Ez elsősorban a városok etnikai összetételére, a magyar és német népelemek gazdasági-szellemi téren megmutatkozó jobb helyzetének a megszüntetésére vonatkozott. A magyarellenesség mértékét illusztrálja Liviu Rebreanu esete, aki egy 1938-as interjúban azt állította, hogy Mikszáthtal németül ismerkedett, miközben jegyzetei szerint Schillert is magyarul olvasta.¹⁵

1948 után a hatalom a kisebbségi kérdést illetően külön eszközt hozott létre azzal, hogy bevezette a zárt városok rendszerét: a kijelölt – nagynak nyilvánított – városokba betelepíteni csak külön engedéllyel lehetett¹⁶, a környék kisebbségi polgárai sokkal nehezebben válhattak a biztosabb életkörülményeket nyújtó városok lakóivá, mint a messzi tájakról – Észak-Moldvából, Olténiából – érkező, a helyi mezőgazdaságból kiszoruló, tízezres nagyságrendű csoportok tagjai. Ennek értelmében létezik egy román–román törésvonal is az őshonosnak számító és szocialista hullámmal érkezett, kevésbé urbanizáltak között, s mivel ennek szívesen és gyakran adnak hangot, ez mintegy elfedi az etnikai törésvonal mentén meglévő diskurzuskülönbségek felmutatására irányuló halovány kísérleteket. Mert a kisebbségi valóban biztonságban érezheti itt magát, nincsenek sem a 90-es évek Kolozsvárjára vagy még kevésbé Marosvásárhely fekete márciusára utaló megnyilatkozások – csak azt is tudatosítani kellene, ez mibe kerül az etnikai identitás vonatkozásában.

A kisebbségi érdekképviseltek – politizáló szövetségek – közül egyedül a magyar jelentkezők olykor a hatalmi megengedő diskurzusnak ellentmondó állásfoglalásokkal, mintha egyedül a magyarságot zavarná, például, hogy a fasiszta Antonescu utcanévet kap nem csupán Temesváron, hogy szobrot kívánnak állítani néki. A Bolyai János utcanév kérdéséből valóban ügyet kreált az RMDSZ, de ha olyannyira szép és nemes volna Temesvár szelleme, akkor a ma Traianus nevét viselő egykori Kossuth tér – hogy egyetlen példát idézzünk fel – visszakapná régi nevét abban a városban, ahol a pesti forradalom hírére 1848. március 18-án, a városháza előtti tér négy sarkában felállított alkalmi oltárok előtt a helyi egyházak képviselői – az ortodox is – a forradalom ügyéért imádkoztak.

A németek képviselőinek szinte minden politikai állásfoglalása, véleménynyilvánítása tartalmaz a kiegyezés utáni magyarosításra való utalást, amit a magyarok nem viszonznak a bécsi telepítési politika magyarellenességének a felemlegetésével. A román többség magyarokkal szembeni fenntartásai és a német megbélyegző megnyilatkozások alapján úgy tűnik, senkinek mással nincs baja, csak a magyarokkal. Ezt azért kell szóvá tenni, mert az alaphangulat egyik fő alakítója azon németység, amely a román nemzetiségi politika miatt az utóbbi 50 év alatt felszámolódott – s ezt érzelemmentesen veszi tudomásul, politikai visszhangja nincs. Miközben a jelennek élő magyar az identitás-megőrzés eszköztárát keresi – és olykor a helyi

nyilvánosság terein eszközeit használja –, a többi kisebbség vagy hallgat – a szerb, a bolgár –, vagy a régmúlt sérelmeit emeli be – a német – a jelen identitással kapcsolatos narratíváiba. Mindez történik azonközben, hogy a politika színterein a temesvári szellem és a bánásági tolerancia jegyében születnek stratégiák.¹⁷

Az interkulturalitás olyan téma, amelynek megvitatására külföldről az érdeklődés mellé támogatásra is lehet számítani. Jelzés értékű viszont, hogy a legutóbbi ilyen temesvári tanácskozáson nem volt résztvevő, aki mind a négy helyi jelentős közösség nyelvét ismerte volna. A környezeti nyelvek ismereténél előbbre való a világnyelvek elsajátítása – az opció egyértelmű és világos. A soknyelvűség helyi tradícióját okkal lehet felidézni¹⁸, propaganda-kiadványokban szerepeltetni a sok nyelven ugató kutyára való utalással, de talán fontosabb volna azzal törődni, mennyire ismeri és beszéli a Bán-ság népe a környezeti nyelveket. Mivel a népszámlálás idevágó adatai – bár feldolgozásuk megtörtént – hozzáférhetetlenek, egy kérdőíves vizsgálat eredménye idézhető. Miközben az erdélyi-bánásági magyarok 94 százaléka vallja, hogy a román nyelvismeret létfontosságú számára, a románok 19 százaléka véli úgy, hogy nem elegendő csak az anyanyelv ismerete. A magyarok 70 százaléka szerint a nyelvi konfliktusokat feloldaná az együtt élő népcsoport nyelvének ismerete, a román többség képviselői közül 26 százalék osztja ezt a véleményt.¹⁹

Teljes egyetértés van viszont az angol nyelvtudás fontosságát illetően. Legalább ebben.

JEGYZETEK

1. Temesvár demográfiai szempontból 80 év alatt teljesen megváltozott. 1910 és 1992 között a lélekszáma 72 555-ről 334 115-re nőtt, a románoké 7 566-ról 274 511-re. Az összlakosság 4,6-szoros növekedésével szemben a román népelem 36,3-szoros, a korábbinál kilencszer nagyobb növekedése áll szemben. Lásd még az 1. sz. Mellékletet.

2. V. Neumann: *L'interculturalité du Banat*. Temesvár, Ed. Hestia, 1997.

3. 1999. augusztus 28–29-én Temesváron Európa 2000 címmel nemzetközi tanácskozást szenteltek többek között az interkulturalitás jelenségkörének. Több lap multikulturalitásról számolt be, egyenlőség jelét téve a két fogalom közé.

4. Lásd: Bodó Barna: *Belépés és szocializáció a bánági székelyeknél*. In: *Nagyvárosi szórványok*. Temesvár, Szórvány Füzetek, 1998.

5. György Péter: *Tömegkultúra és nacionalizmus*. Beszélő, 1999. 7–8.

6. Lásd, többek között: E. Gellner: *Națiuni și naționalism*. București, Antet, 1994; *Encounters with Nationalism*. Cambridge, Blackwell, 1996.

7. A. D. Smith: *A nacionalizmus*. In: *Eszmék a politikában*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995.

8. Lásd György Péter, i.m.

9. Az 1991-ben elfogadott román alkotmány szerint Románia egységes nemzetállam, vagyis tételesen tagadja más etnikumok létét. Az alkotmánynak van egy záró paragrafusa, mely szerint bizonyos alkotmányos tételek semmilyen formában nem változtathatók meg a jövőben(!), ezek között szerepel az idézett is.

10. Erre példát etnikailag semleges települések szolgáltatnak, ahol a vezetők – pl. polgármester – kiválasztásánál

az etnikai ismérvnél erősebbek lehetnek az általános szakmai-emberi tényezők.

11. Népszámlálási, hivatalos adatok szerint – a lélekszámok csökkenő sorrendjében – a következő etnikumok élnek Temes megyében: román, magyar, német, szerb, cigány, ukrán, bolgár, szlovák, zsidó, cseh, horvát, orosz, olasz. Igen sok arab foglalkozik kereskedelemmel, mint kisebbséggel távlatilag velük is számolni kell.

12. A felszentelt püspök német híveinek a németországi kapcsolatok jelentőségéről szólt, a magyarok számára pedig azt emelte ki, hogy a temesvári püspökség Szent István örökségének egyik felelős hordozója.

13. Lásd: *Local Identity and Regionalism*. Ed. Bodó Barna, Timișoara, Diaspora Papers, 1998.

14. Lásd Jakabffy Elemér: *A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán*. Lugos, Szerző kiadása, 1940.

15. Lásd: Takács Ferenc: *Románia Erdély-politikája 1989 után*. In: *Globalizáció és nemzetépítés*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999.

16. Nagyváros lett az akkor igencsak kicsi Marosvásárhely, ahol a magyar etnikum 90 százaléka feletti arányt képviselt, miközben nem nyilvánították zárt településsé a jóval nagyobb Pitești-t például. Minden erdélyi nagyobb város, ahol a románság kisebbségben volt, zárt minősítést kapott.

17. A csoportidentitások alakulását a bánságihoz nagyon hasonló környezetben vizsgáló román szociológus az együtt élő etnikumok vonatkozásában megállapítja: az egység illúziójával le kell számolni. Lásd: P. Latea-O. Cristea-L. Chelcea: *Dincolo de iluzia unității*. Revista de cercetări sociale, 1996. 4.

18. 1910-es népszámlálási adatok szerint a domináns magyar népelem néhány percentnyi különbséggel nagyobb mértékben beszélte az együtt élő népcsoportok nyelvét, mint ezek a magyart. Lásd: 3. sz. Melléklet.

19. Székely Mária-Csepeli György-Örkény Antal-Cse-re Gábor: *Román és magyar nemzeti látószögek*. In: *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya, Alfadat Press, 1999.

A Bánság és az etnikumközi kapcsolatok

1906-ban új főispánt iktattak be Krassó-Szörény megyében, Fialka Károlyt. A román többségű megye neves román közéleti személyiségei természetesen jelen voltak az eseményen. Valeriu Braniște a Román Nemzeti Párt nevében mondott köszöntőt, és az ilyenkor szokásos, kötelező udvariassági formulánál többre vállalkozott: románul elmondott szavaival arra szólította fel nemzettársait, hogy vegyenek részt a II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak a hazahozatala alkalmával tartott rendezvényen. Az eseményt és Braniște felszólalását azért (is) érezte fontosnak felidézni húsz év múltán a kisebbségi jogtudós és politikus Jakabffy Elemér a *Krassó-Szörényi Lapok*ban megjelent cikkében, mert egy olyan kuruc dalt idézett a román politikus, amelynek egyik sora román, a másik magyar szövegű:

„Mare-i țara moldovene

Fuss Havasalföldre

Straiță are, pită n-are

Jaj szegény lelkednek.”

Magyar sorokkal helyettesítve a két román nyelvűt:

„ Nagy, te moldvai, országod

Fuss Havasalföldre

Kenyered nincs, üres zsákod

Jaj szegény lelkednek.”

A 2000. július 18-i, Budapesten rendezett *Bánság-konferencián* elhangzott előadás szerkesztett változata.

Azt – most – nem érdemes vizsgálni, a minden bizonnyal erdélyi – hisz kétnyelvű – dal milyen üzenetet tartalmazott a(z akkor) szomszédos román közösségek számára, jelentéssé viszont, hogy a román Braniște egy vegyes szövegű kuruc dallal jelzi, a magyar eseménynek van/lehet román olvasata is, az odafigyelés és részvétel ettől és ekként lehet indokolt.

Több etnikum együttélésekor mindegyre felmerülő kérdés: mely esemény kizárólagosan a magyar, a román, a német, esetleg más közösségé, és mikor, milyen körülmények okán válik egy esemény közössé? Beszélhetünk-e párhuzamos történelmekről? Nyilvánvalóan igen, bár bizonyos feltételek megléte mellett csupán. Milyen az etnikumközi béke birodalmának tartott Temesváron, tágabb értelemben a Bánságban az egyes etnikumok egymás közötti viszonya? Mennyire és miként figyelünk egymásra, az egyes közösségek tagjai képesek-e a társadalmi együttlét során oly szükséges empátiára akkor, amikor arról a másikról van szó, akivel a történelem nemegyszer szembe fordította az övéit? Sajátos-e a Bánságban az etnikumok egymáshoz való viszonya, s ha igen, miért? Ezekkel a kérdésekkel kívánok a továbbiakban foglalkozni egy regionális kutatás eredményeinek a felidézésével.

A váltás moralitása

Bármely kultúrtájnak, így Erdélynek is kulturális régióként külön „lelkisége”, egy olyan sajátos tradíciója van Pomogáts Béla szerint¹, amely valamiként függ a tájegység földrajzi jel-

legzetességeitől. Elfogadjuk vagy sem Pomogáts tételét és idevágó érvelését, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni. A kultúrtáj létehez kötődő transzszilvanizmus irodalmi irányzatként és szellemtörténeti vonulatként azt jelzi, hogy létezik/létezhet a valóságnak egy olyan értelmezési kerete, amelyben a nemzetit a regionális viszonyítási rendszer váltja fel, amelyben kulturális szempontból a nemzeti hovatarozásnál – ideig-óráig és bizonyos kontextusban – fontosabbá válhat a regionális. Az elvi-elméleti érvek és ellenérvek helyett ez esetben az válik fontossá, mikor, milyen körülmények között jelentkezik és kap – némi – strukturáló szerepet a nemzetekfelettségnek ezen gondolata. Éppen Erdély XX. századi történelme segít megfogalmazni azt a tételt, hogy egy ilyen paradigmaváltás nagy társadalmi válság, történelmi cezúra (mellék)hatásaként jelentkezik. Alighanem a váltás sajátos moralitásáról van szó, beleértve a váltást (közvetlenül) megelőző és követő megnyilvánulásokat, állásfoglalásokat, értékválasztásokat. A változás várható kedvezményezettjei a váltást megelőzően olyan ígéreteket, jövőképet fogalmazznak meg, amelyek pozitív értéktartalmuk okán az események menetét számukra kedvezően befolyásolják.² Váltás után, a politikai bizonytalanság ideje kedvez az olyan elképzeléseknek, amelyek a korábbi gyakorlat tagadásaként jelentene(né)nek külön értéket.

Az „erdélyi gondolat” azt a tapasztalatot, felismerést volt hivatott képviselni, amelyre a polgári humanizmus eljutott. Sokan tekintették nemzetiségépítő ideológiának, s ilyenként a

szerepét nehéz volna tagadni, bár azt is meg kell állapítani, hogy a transzszilvanizmus romantikus illúziókat, ekként pedig hamis tudatot táplált³, legalábbis a Kós Károly-féle értelmezése – miszerint egy olyan közös életérzés, amely egymás mellé állítja és közös fellépésre bírja az erdélyi románokat-magyarokat-németeket – nemes vágynál nem mondható többnek. A regionális érdekegyesítés soha nem tudott olyan jelentős politikai ügygé válni, hogy egymás mellé állította volna Erdély három fő etnikumának képviselőit, politikai szempontból értékelhető közös fellépés ezen az alapon nem született.⁴

A transzszilvanizmus nem csupán Erdély, egész Románia magyarságának volt a jelzett értelemben az ideológiája a két világháború közötti időszakban, ezért a Bánság vonatkozásában is idézhető. Az 1989-es történelmi pillanat viszont, amikor Temesvár lázadó református lelkésze mellé állt a város románsága, ezzel elindítván a diktatúra megdöntéséhez vezető folyamatot – ez a történés egyedi, temesvári sajátosság. Sokan és sokat foglalkoztak vele, irodalma könyvtárnyi, és azt tapasztaljuk, hogy az elemzések egyre kevésbé veszik figyelembe és taglalják magát a kiváltó mozzanatot a magyar lelkésszel, mintha a román nemzeti önértékelést zavarná az, hogy Románia '89-ben nem „tisztá román” forradalom révén vetett véget a „zsenialisszimusz” zsarnokságának. 1989 decembere, Tőkés Lászlónak a hallgatás falát megbontó kétségbeesett bátorsága, az őt élőláncként körülvevő gyülekezet szolidaritása, a szikrától hirtelen fellángoló és mindent elsodró

népakarát megnyilvánulása nemcsak további sorsunkat meghatározó esemény, de az azt követő euforikus szabadságérzet olyan felejthetetlen és csodálatos élmény egyben, amely lassan leszivárog kollektív tudatalattinkba és identitásunk szerves részévé válik. A többségi oldalon igen sokan, egyre többen ezt nem tudják, nem akarják elfogadni és feldolgozni.

Babits Mihály örök igazságot fogalmazott meg, amikor megállapította: a jelent a tegnaptól lehet megérteni. A kérdés az, egyik vagy másik helyzetben mit tekintenek „tegnapnak”. Az is lényeges és jelentéses, amit a tegnapi eseményeiből felidézni elfelejtnek.

Interkulturalitás – kulturális sokszínűség

Egyre több szöveg jelenik meg az interkulturalitásról⁵ és egyre indokoltabb a kérdés: mi az interkulturalitás? Értelmezhet-nénk a *kultúrák találkozásaként*, amit alighanem azért nem vállalnak a kutatók, mert maga a fogalom leíró mivoltán túl mintha ismert volna és nem igényelne semmilyen – fogalmi, történeti – megalapozást. A rokon értelműként használatos *együttélés* a kultúra körein túlmutató fogalom, a *közösségek közötti kölcsönhatás* nem eléggé elméleti, fizikai valóságot idéző, a *kulturális sokszínűség* pedig ténymegállapító, lezárt folyamatra utaló, miközben a kultúrák találkozása napi – politikai, gazdasági, társadalmi – jelenségek hatására adott folyamatos válaszok létét és figyelembevételét jelenti, illetve kellene jelentenie.

Miként a monokulturális egymagában sem pozitív, sem negatív értéket nem jelent, a multikulturális sem jelent sem megdicsőülést, sem megbélyegzést. A fogalompár normális körülmények között csupán a nyitott és a zárt kulturális hagyomány eltérő megközelítésére utalhatna. Kérdés, milyen temesvári, bánági kulturális hagyományról beszélhetünk. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Temes megye 703 ezer lakosa közül 276 ezer nem a megyében született, vagyis a lakosságnak több mint egyharmada beköltöző. A reális adat ennél nagyobb, hiszen kérdés, mennyire tekinthető bánáginak az első generációs bevándorló szülők itt született gyermeke. Ilyen esetben a család vagy a lakossági környezet hatása tekinthető meghatározónak? Mennyire lehetett etnikai-nyelvi értelemben nyitott azon ideköltöző, aki a kommunista iparosítás mögött ható etnikai elhivatottság hatása alatt lévén, a bánági tájakon azt tapasztalta, hogy az etnikailag egységesnek titulált és tanított hazában léteznek olyan régiók, ahol többnyelvűség van, ahol a saját egy nyelvűsége semmiképpen sem lehet dicsőség forrása. Inkább olyan elutasító magatartásé, amely esetleges kisebbségének elejét veszi.

Jelzés értékű, hogy a legutóbbi – 1999-es – interkulturalitásnak szentelt, temesváriak részvételével tartott tanácskozáson nem volt résztvevő, aki mind a négy helyi jelentős közösség nyelvét ismerte volna. A környezeti nyelvek ismereténél előbbre való a világnyelvek elsajátítása – az opció egyértelmű és világos. A soknyelvűség helyi tradícióját okkal lehet felidézni

– 1910-es népszámlálási adatok szerint a domináns magyar népelem néhány percentnyi különbséggel nagyobb mértékben beszélte az együtt élő népcsoportok nyelvét, mint ezek a magyart, miként a mellékelt ábrák mutatják.

A kultúrák egymást gerjesztő találkozásaként értelmezett interkulturalitás vizsgálatának két kérdésre mindenképpen ki kell(ene) terjednie: az etnikai értelemben vett nyitottságnak és előítélet-mentességnek, illetve az együttélés demográfiai-gazdasági körülményeinek az elemzésére. Az előítéletesség kérdése a tankönyvek, a média kisebbségképehez vezet el, amit Bánság vonatkozásában szinte egyáltalán nem vizsgáltak.⁶ Nemzeti többség – etnikai kisebbség viszonylatában⁷ megjegyzendő, hogy a kutatások és szocializációs programok a fő európai erővonalakat jelenítik meg: nem a helyi sajátosság, a soknyelvűség vizsgálatára szerveződnek, hanem azzal foglalkoznak, amitől Európa fél: a cigány kérdéssel.

A modern etnicitást ill. az etnikumok mozgását Feleky Gábor szerint két, látszólag egymásnak ellentmondó tény jellemzi: (1) a modern gazdasági és politikai struktúrák elterjedése csökkenté az etnikumok közti különbségeket, másrészt (2) egy megújult társadalmi és politikai jelentőséggel ruházta fel az etnikai határvonalakat.⁸ Mi ennek a látszólagos ellentmondásnak a magyarázata?

A modern társadalom kiterjedt érintkezési viszonyai következtében az emberek sokféle csoport-hovatartozással rendelkeznek, ezek között egyaránt találunk alacsony, illetve magas

fokú identitást eredményező kötődéseket. A modernizáció során a politikai és gazdasági központok azáltal ássák alá a főképp érték- vagy érzelmealapú identitással rendelkező (pl. etnikai) közösségeket, hogy többnyire az érdekalapú, alacsonyfokú identitást igénylő csoport-hovatartozások (munkavállalói-foglalkozási) szerepét helyezik előtérbe. A társadalomkutatók többsége a modernizációban társadalmi integrációt veszélyeztető folyamatot látott. A XVIII-XIX. század – sokak szemében romboló – modernizációja (politikai forradalmak, industrializáció, urbanizáció, szekularizáció) szétzúzta a tradicionális helyi közösségek magas intenzitású identitásokat hordozó (közösség típusú) csoportkötődéseit, helyébe a csoportválasztás lehetőségét megsokszorozva nagyszámú, ám alacsony intenzitású csoportkötődéseket kínál (munkavállaló, munkás vagy irodai dolgozó, városlakó, szervezeti tag, egyesületi tag, szavazó polgár stb.).

A modernizáció egyenetlen és megosztó jellegű (város/falu, régi városlakó/bevándorló, munkaadó/munkavállaló), földrajzi és társadalmi mobilitást kényszeríti ki, ellentéteket teremt lecsúszók és felemelkedők, vesztesek és nyertesek között. Aszimmetrikus helyzeteket teremt, s ha a kedvezményezettek (vagy egyszerűen csak a versenytársak bőrszíne/nyelve/vallása) más, ez komoly alapja lehet a nemzeti érzés felébredésének.

Az etnikumközi kapcsolatok értelmezési kerete az idők során, akár egyetlen évtized alatt is jelentőset változhat. Amennyiben a különböző etnikumok demográfiai súlya közel egyforma,

az egymásnak feszülés, a rivalizáció oka többnyire a helyi politikai hatalom megszerzése. Ha az országos többség kerül bizonyos területen kisebbségbe – lásd a Székelyföld esetét –, ez válhat feszültség forrásává. Ahol a kisebbség politikai-gazdasági szempontból nem jelentős tényező, ott léte feszültséget aligha gerjeszt – csupán az a kérdés, az asszimiláció természetes folyamata mikor végez ezen közösségekkel, mikor válnak olyan parányivá, amikor már képtelenek önazonosságuk megtartásának közösségi előfeltételeit újratermelni. Temes megye majd minden nemzeti kisebbsége ebben a (veszély)helyzetben van – a két külön eset a magyar és a cigány, eltérő okokból, amelyekre most nem tudunk kitérni.

Kisebbségi jogok

A temesvári Szórvány Alapítvány keretében működő Kisebbségi-Szórványkutató Csoport részéről 1996 végén indítottuk el a *Helyi identitás és regionalizmus az etnikumközi kapcsolatokban* című programot, partnerül a szegedi tudományegyetem oktatóit, valamint a Selye János hagyaték gondozására létrehozott *Stress, Ars et Scientia Center* (Ada, Vajdaság, Jugoszlávia) vezetőjét kérvén fel. A három országra kiterjedő, a többséget és az ottani legnagyobb lélekszámú kisebbséget felölelő kérdőíves szociológiai vizsgálatot 1997 tavaszán fejeztük be. Kutatásunk során többségi és kisebbségi választ kerestünk az interetnikus kapcsolatok milyenségét, a helyi-térségi identitás létét és ala-

kulását, valamint a kisebbségi jogok elfogadását illetően.

A kutatás egyfelől helyzetfelmérési kísérlet volt (milyen szociológiai jellemzőkkel rendelkeznek a különböző etnikai csoportok, milyen társadalmi távolságok vannak közöttük, hogyan vélekednek egymásról, hogyan látják régiójuk helyzetét, hogyan viszonyulnak az európai integráció eszméjéhez stb.), másfelől pedig azt kívántuk megvizsgálni, hogy az értékelések és vélekedések milyen összefüggésekkel magyarázhatók. Az elkülönítés és a rangsoroló értékelés révén az etnikai közösségek maguk is hozzájárulnak a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásához, a létező etnikai zárlatok egyúttal a társadalmi távolságképzés alapjává is válnak. A csoportthatárok önmagukban természetes jelenségek. A társadalmi konfliktusokhoz az etnikai zárlatok főként azáltal vezetnek, ha egy társadalmi távolságszabályzó stratégia részeként működnek, ha egyúttal társadalmi egyenlőtlenségeket jelentenek.

Explicit hipotézisként azt fogalmaztuk meg, hogy a csoportközi társadalmi távolságok feltehetően nagyobbak a településeken élő „tösgyökeresek” és a frissen betelepültek között (függetlenül a nemzetiségtől), mint a huzamosabb ideje együtt élő nemzetiségi csoportok között. A kapott eredmény nem támasztotta alá a hipotézist, azt azonban valószínűsíti, hogy a helyben élés időtartamának (s így bizonyos fokig az életkornak) alig van szerepe a mérni kívánt függő változók befolyásolásában.

A kisebbségek állami támogatását illetően a más nemzetiségbeliekhez való toleráns és pozi-

tív viszonyra utal, hogy a megkérdezettek nagy többsége (77,8 %) kifejezetten egyetért a kisebbségeknek nyújtandó állami segítséggel. A kisebbségi nemzetek tagjai természetesen az átlagértéknél nagyobb arányban tartják jogosnak az állami támogatást (magyarországi szlovákok: 83,6 %, romániai magyarok 98,0 % és a vajdasági magyarok 98,6 %). Az állami segítséget illetően ugyanakkor egyfajta „szűkkeblűségre” utal, hogy a magyarországi magyarok esetében csak szerény többségben (60,9 %) a vajdasági szerbek körében pedig kisebbségben (39,2 %) vannak az elvet támogatók.

A megkérdezettek egészét tekintve csaknem teljes körű támogatottságot élvez az az igény, hogy a kisebbségeknek lehessen anyanyelvi írott sajtójuk (96,5 %), anyanyelvi tv- és rádióadásuk (95,9 %), továbbá anyanyelven tanulhasanak az általános és középiskolában (92,1 %). E területeken semmilyen érdemleges eltérés sem tapasztalható a nemzetiségi csoportok között. Az egyetemen történő anyanyelvi tanulás (72,7 %), a közintézményekben történő anyanyelv-használati jog (66,6 %), továbbá a külön iskolák és egyetemek (56,1 %) kérdésében azonban már távolról sincs ilyen egyetértés, ezt jelzi a támogatottsági arány fokozatos csökkenése. Az anyanyelven történő egyetemi tanulmányokat legkevésbé a magyarországi magyarok (46,5 %) és a vajdasági szerbek (47,8 %) támogatják, szemben pl. a romániai románok 81,3 %-ával! A külön iskolák és egyetemek jogát megint csak a vajdasági szerbek (30,0 %) és a magyarországi magyarok (37,5 %) támogatják legkevésbé. Kisebbségben vannak a támogatók

a magyarországi szlovákok (48,3 %) és a romániai románok (45,5 %) között is. A közintézményekben történő anyanyelvhasználati jog támogatása terén a szerb „ellenállás” lényegesen kisebb (54,3 %-os támogatottság), ismételten szembeötlő azonban a magyarországi magyarok „szűkkeblűsége” (mindössze 33,1 %-os támogatottság). Meglepő az is, hogy a szlovák kisebbség körében ismét alulmaradtak a támogatók (41,6 %-os támogatói aránnyal).

Társadalmi távolságok

Kutatásunkban a társadalmi távolság mérésére a Bogardus-skála egy módosított változatát, ill. a másik nemzetnek pozitív jellemzők tekintetében történő értékelését használtuk. Az adatok elemzése során világossá vált, hogy a válaszok, ill. értékelések szinte kizárólag a nemzetiségi csoport helyzettel és a más nemzetbeliekre kiterjedő network-ökkel állnak összefüggésben. A csoportközi távolságokat négy területen vizsgáltuk. Először a Bogardus-skála két item-jét használtuk az összefüggések demonstrálására: a szociális térben határvonalat jelentő munkahelyi felettesként, ill. a magánéleti térben határvonalat jelentő házastársként való elfogadást. A harmadik és negyedik területet a nemzetet jellemző tulajdonságok értékelése képviseli: a pozitív tulajdonságok közül a „nyílt” és a „barátságos” minősítés tükrözi leginkább az elfogadhatóságot.

A választások és minősítések összevetése alapján készített csoportközi kölcsönös távolságindex alapján a munkahelyi felettesként va-

ló elfogadás terén az alábbi társadalmi távolság-relációk voltak kimutathatók.

A romákhoz való viszony

– Minden nemzetiségi csoport rangsorában a romák az utolsók.

– A romák alacsony fokú (24,9 %) átlagos elfogadottságához képest szinte teljes diszpreferencia (2,3 és 4,2 %) mutatkozik meg a magyarországi megkérdezettek (szlovákok és magyarok) részéről.

– A romák viszonylag nagyfokú elfogadottságát jelezték a romániai megkérdezettek: a románok 38,1, a magyarok 55,6 %-os arányban.

A megkérdezett nemzetiségi csoportok közötti viszony

– A megkérdezett nemzetiségi csoportok közül kitűnik nagyfokú toleranciájával a román-ság és különösen a romániai magyarság, közepesen erős intoleranciájával a szlovákság.

– A legnagyobb társadalmi távolság a szlovák–szerb, a szlovák–román és a magyarországi magyar–szerb viszonylatban mutatható ki.

A házastársként való elfogadás terén az alábbi helyzet körvonalazódott:

A romákhoz való viszony

– Minden nemzetiségi csoport rangsorában a romák az utolsók.

– A romák igen-igen alacsony fokú (8,0 %) átlagos elfogadottságához képest abszolút (0–0 %) diszpreferencia mutatkozik meg a magyar-

országi megkérdezettek (szlovákok és magyarok) részéről.

- A romák elfogadottsága a romániai magyarok között volt a legnagyobb (18,3 %).

A megkérdezett nemzetiségi csoportok közti viszony

- A legnagyobb társadalmi távolság a szlovák-szerb, a szlovák-román és a magyarországi magyar-szerb viszonylatban mutatható ki.

- A megkérdezett nemzetiségi csoportok közül kitűnik nagyfokú toleranciájával a román-ság és különösen a romániai magyarság, közepesen erős intoleranciájával a szlovákság.

A „nyílt” minősítés terén kapott eredmények:

A romákhoz való viszony

- A romákat 6 nemzetiségi csoport közül csak 3 sorolja az utolsó helyre.

- Figyelemre méltó, hogy a vajdasági szerbek saját magukon (55,4 %) kívül a romákat tekintik leginkább (28,2 %) nyíltak.

- A magyarországi szlovákok és magyarok messze az átlag (21,6 %) alatti arányban (5,0 és 6,3 %), a romániai és a vajdasági magyarok az átlag feletti arányban (34,0 és 35,3 %) tartják nyíltak a romákat.

A megkérdezett nemzetiségi csoportok közti viszony

- Etnocentrizmusra utaló tény, hogy csaknem minden csoport saját nemzetét tekinti a legnyíltabbnak (furcsa kivételként a vajdasági magyarok maguk elé helyezik a szerbeket).

– Minden nemzet a románságtól kapja a legjobb, a szerbségtől pedig a legrosszabb értékeket.

– A nyíltság tekintetében csaknem maximális a távolság a szerb – magyarországi magyar, a szerb – szlovák, a szerb – romániai magyar és a szerb–vajdasági magyar viszonylatban.

*A „barátságos” minősítés terén
kapott eredmények:*

A romákhoz való viszony

– A romákat a barátságosság tekintetében 6 nemzetiségi csoport közül 5 az utolsó helyre sorolja.

– A magyarországi szlovákok és magyarok messze az átlag (17,6 %) alatti arányban (6,6 és 6,2 %), a romániai magyarok jóval az átlag feletti arányban (37,5 %) tartják barátságosnak a romákat.

*A megkérdezett nemzetiségi csoportok
közti viszony*

– Etnocentrizmusra utaló tény, hogy minden csoport saját nemzetét tekinti a legbarátságosabbnak.

– Minden nemzet a románságtól kapja a legjobb, a szerbségtől pedig a legrosszabb értékeket.

– A barátságosság tekintetében a legjelentősebb a távolság a szerb – magyarországi magyar, a szerb – szlovák, a szerb – vajdasági magyar és a szerb – romániai magyar viszonylatban jelentkezik.

**A távolságmátrixok alapján kirajzolódó
jellegzetességek:**

- a magyarországi magyarok és szlovákok **romákkal szembeni** nagyfokú (kirekesztő) intoleranciája

- a magyarországi magyarok és szlovákok **szerbekkel szembeni** nagyfokú távolságtartása

- a magyarországi szlovákok románokkal szembeni távolságtartása

- a **szerbség** másokkal szembeni nagyfokú távolságtartása

- a **bánsági magyarok és románok** romákkal szembeni toleranciája

- a **bánsági magyarok és románok** egymással szembeni nagyfokú toleranciája

- a **románság** minden más csoporttal szemben mutatott nyíltsága

Korrelációs számítások alapján bebizonyosodott, hogy a másik nemzetbelivel szembeni távolságtartást csaknem felére csökkenti, ha személyes kapcsolatok vannak az adott nemzethez tartozókkal. Érdekes módon a rokoni, baráti, munkatársi, szomszédai és egyéb ismerősi kapcsolatok közül a szomszédai kapcsolat tűnik a közeledést (elfogadást) leginkább segítőnek.⁹

JEGYZETEK

1. Pomogáts Béla: „*Transsylvania hősköltemény*” Az erdélyi irodalomról. Budapest, Krónika Nova, 2001. 17.

2. Erdély vonatkozásában ezt tették a románok 1918 decemberében, Gyulafehérváron, ugyanez ismétlődött meg más síkon 1945-ben az akkor kiadott és soha nem alkalma-

zott Kisebbségi Statútummal, de ide számítható Ion Iliescu 1990. január 6-i nyilatkozata is, amelyben kulturális autonómiát ígért Románia kisebbségei számára.

3. Lásd: Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Budapest, Akadémiai, 1983. 80–128.

4. Sabin Gherman kolozsvári újságíró évek óta meghirdetett harca Bukarest balkanizmusa és kisajátító törekvései ellen szimpátiát ébreszt kisebbségi, magyar oldalon, de ez semmiképpen sem tekinthető a két világháború közötti transzilvánizmus egyenes folytatásának, sokkal inkább egy politikailag kondicionált reakciónak.

5. Két, viszonylag friss temesvári kiadvány: V. Neumann: L'interculturalité du Banat. Timișoara, Ed. Hestia, 1997 és J. Chevalier–C. Rus–E. Kasa–R. Giurgiu–A. Dorca: Timișoara – Roumanie, un modele interactif d'interculturalité. Timișoara, IIT, 1999.

6. Mircea Toma jeles bukaresti publicista évek óta vezet egy munkacsoportot, amely a fővárosi sajtó kisebbségképét vizsgálja. Egy temesvári nemzetközi szakmai tanácskozáson jelentette ki: az 1996-os parlamenti választásokat követően a sajtó hangvétele megváltozott, a korábbi magyar-ellenesség megszűnt, ezek után már csak rasszista volt a két legnagyobb bukaresti napilap, az Adevărul és a Jurnalul național.

7. A kilencvenes évek második felében egymást követik a cigányokkal kapcsolatos programok és kutatások. De ez általános közép-kelet-európai sajátosság, a speciális bánásgyi etnikai képlet nem kerül a kutatói figyelem előterébe.

8. Felek Gábor: Modernizáció, etnicitás és társadalmi távolságok avagy közel Európához, távol a szomszédoktól. In: Bodó Barna (ed): Local Identity and Regionalism. Timișoara, 1998. 81.

9. Az eredményeket részletesen bemutató táblázatokat lásd: Bodó Barna (ed.), i.m. 47–81.

Belépés és szocializáció a bánsági székelyeknél

A téma nem csak akkor él, kísért, tér vissza újra meg újra, ha a közbeszéd foglalkozik vele. A lappangó, rejtett, titkos – latens – jelenlét oka a politikai-társadalmi keret és az újra meg újra megfogalmazódó téma között ébredő feszültség. A majdnem-paradoxon téma állításai: 1 Székelyföld alapmagatartása kibocsátó, innen évszázadok óta tart a kirajzás erdélyi, távolabbi – nem csak – magyar központok felé; 2. a székelység körében a kultúra, az iskola nagy becsületnek örvend, talán mert a vándorbotot kezébe vevő legkönnyebb és elrabolhatatlan batyuja a tudása; 3. az identitást meghatározó anyanyelvű kultúra iránt – általában – magas fokon elkötelezett székelyek a Bánságban mint ha nem a tőlük elvárható módon viszonyulnának az etnikai sajátosság értékeihez. Az állítás ridegségét oldó *mintha* egyik indoklása: eltérő magatartás figyelhető meg az ide egyetemre, tanulni érkezők és a munkalehetőséget keresők részéről. A továbbiakban az utóbbiakra szorítokozom észrevételeimmal.

Első idevágó személyes élményem régi, szinte harmincéves, feledni soha nem tudom, annyira meglepett. Temesvári diáktárs hívott haza, szó szót követett, s beigazolódott sejtésem, a csak románul beszélő, de magyar nevű

Elhangzott Nagyszalonlán, 1997. január 27-én a *Nagyvárosi szörványok* c. konferencián.

kolléganő szülei valóban magyarok. Pontosabban Székelyföldről keveredtek Temesvárra a zavaros ötvenes években. Az apa eladdig – találkozásunkig, tizenöt év alatt – nem tudott rendszeren megtanulni románul: a jellegzetes magyar igekötős szerkezeteket tükörben fordította románra, ami legalább annyira mulatságos, mint zavaró. A szülők ennek ellenére csak románul értekeztek lányukkal. Aki "megtanulta" a leckét, s valóban nem tudott magyarul.

Valaki elfeledi, illetve nem tanulja meg anyanyelvét – miért, milyen késztetések, esetleg kényszerek hatására? Olyan kérdések ezek, amelyekkel a totalitarizmus idején foglalkozni csak titokban lehetett. 1990 utáni, e téren végzett tudományos vizsgálatról nem tudok, pedig a jelenség különféle válfajaival ma is találkozhatunk.

Az asszimiláció fogalmát és folyamatát mind a többségi, mind a kisebbségi közösségek körében fenntartással, gyanús távolságtartással kezelik. Miközben a nacionalizmus irodalma tengernyi, dolgozatok készülnek elvi és közéleti vonatkozásairól egyaránt, az együttélés kérdéseggyüttese az – amerikai – importként megjelent multikulturalizmus vonatkozásában, illetve képében kerül terítékre. A multikulturalizmusról jelen összefüggésben elmondhatjuk, amit a statisztikáról szokás: mindent megmutat, csak a lényegét takarja el. Az őshonosság tényétől és kapcsolódó toposzaitól tekint el olyan környezetben, ahol az államszervezés és jogrend alapja éppen az őshonosságot kiteljesítő nemzetállami kategória. Az aszimmetria

egyértelmű: ami a nemzet vonatkozásában jogforrás, azt a – vele együtt élő – kisebbségi közösségek esetében kulturális jegyként kezeli.

Az asszimiláció – amennyiben elfogadjuk Milton Gordon elemzését – összetett, számos egymásra csúszó szakaszból álló folyamat. Ezek közül kettő hangsúlyos: az *akkulturáció*, a befogadó közeg nyelvének, társadalmi kódrendszerének a megtanulása, illetve a *strukturális integráció*, a betagozódás, amely megnyitja az utat a formális és informális szerveződések felé. Az első szakasz eredménye a kulturális beolvadás, az utóbbi indíthatja el a teljes felzívódási, a korábbi identitást leválasztó folyamatot. A jelentkező törés – mert ennek kell tekinteni – általában generációk között áll be, az egyén maga ritkán, csak rendkívüli környezeti hatásra vált úgy, hogy a korábbi önmagát megfogalmazó kultúrát is megtagadja, odahagyja, elfelejti. A váltás a szülő-gyermek viszonyt írja felül, a rokoni-kisközösségi gyökerek éltető erejét veszi el.

Konkrét példával kívánok élni, lévén előadásom kísérlet egy lehetséges kutatási feladat megfogalmazására, tematizációjára.

Szülei egykori döntését nem érti ma az az angolul és franciául kiválóan tudó hölgy, akit a szülői helyzetértelmezés megfosztott a nagyszülők, a rokonság nyelvének elsajátításától. S mivel az apa betűs toldalékkal nevének román hangzást is adott, mindaz, amit mások családi örökségként, biztos érzelmi háttérként élnek meg, az illető lány, majd nő számára olyan vi-

lágot jelent, ahonnan kizárták, ahova *nem lehet* visszatérni. Az erőt adó családi-kulturális háttérből feldolgozhatatlan gubanc lett, amelytől az önmagát európai szellemiségűnek tartó, világot járt hölgy mindmáig elzárkózik. Csíkban soha nem járt, és rezignáltan kérdi, inkább önmagától: mit is kereshetne ott?

Akit világnyelvek ismerete, műveltsége erősít, képes, a veszteség tudatosításával, feldolgozni az előállt helyzetet. Van, aki erre képtelen. A fiatalember Ópusztaszeren tört ki, némi ital hatására is, miután ismerkedett a magyar történelem bizonyos – dicső – szeletével és a Feszty-körképpel, gondos házigazdák kedveskedése közepette. És amikor mindenki a magyar vendégszeretetet dicsérte – küldöttség látogatásáról lévén szó –, a fiatalember elordította magát: tagadjam meg az anyámat, vagy verjem meg, amiért ő magyar, de ebből nekem semmi nem jutott?!

A román–magyar határ tőszomszédságában, a toleránsnak tartott Bánságban szülők gyermekeiknek nem tanították meg a magyart, a család nyelvét. Ennek anakronizmusát az európai nyitás előszeleként is felfogható szabad szomszédolás mutatja meg, évtizedek óta első alkalommal. Milyen hatása lehet ennek, inkább elvi kérdés, gyakorlativá a schengeni határ Nagylakig terjedése tenné.

A bevándorló stratégiák szerepe meghatározó az identitással kapcsolatos döntésekben. A vándor munkát keres, nem elismerést. Tudását, képességeit érvényesíteni kívánja, az elismerte-

tés másodlagos szempont, ha egyáltalán felmerül. Általában nem ő választ, hanem őt választják. A lakóhely megválasztására is alig van lehetősége, elsősorban anyagiak miatt. De a kínálat sem olyan, hogy abban az etnicitás valamineő szerepet játszana: nincsenek – miként hajdan – egy-egy etnikum dominanciájával jellemezhető lakótelepek, városrészek. A politika célja a szeparáció ellentéte, az etnikai kevertség.

A nagyvárosok településszerkezetét előszeretettel akkor bontották meg, ha szerkezeti határok etnikai határokkal is egybeestek. Mivel Temesváron a városrészek etnikai szempontból kiugró eltéréseket nem mutattak, a politika kevesebb indítást érzett a hagyományos város-szerkezet brutális megváltoztatására.

A Temesvárra érkező székely nem választhatta a magyar kerületet – ennek hiányában. Azt kellett elfogadnia, ahova került. Az etnikai kevertség okán szinte lehetetlen volt kialakítani azokat a találkahelyeket, ahol az anyanyelvi különeműség közösségkonstituáló tényezőként érvényesülhetett volna. Alig van székely, aki a Temesvárra kerülése utáni első időben ne panaszkodna elszigeteltségre, a helybéliek ridegségére, úgymond beképzeltségére. Ilyen körülmények közepette felértékelődik az informális szféra, azon személyes kapcsolatháló, amelynek impulzusai az egyén döntéseiben megmutatkoznak. A személyes kapcsolatok kialakítása esetleges, létesítésük egyik szempontja minden bizonnyal az etnikai, csak érvényesítésére volt kevés esély.

A csoporttudat, csoportidentitás kialakításában a munkahely primátusa egyértelmű a lakóhellyel szemben. A szakmai szerveződésekhez való tartozást politikai imperatívusz jelölte ki, a kulturális szerveződések vonzóerejét a közszféra struktúrája, szerveződési prioritásai határozták meg. Egyetlen utalás elegendő kell hogy legyen: az egyház a közszféra meghatározó tényezője helyett megtúrt intézmény. Még mielőtt bárki tiltakozását kiváltanám: nem a mai helyzetről, hanem az 1990 előttiről van szó, nem utolsósorban azért, mert a diktatúra megdöntése óta a (nagy)városok vonzása munkahely szempontjából a nulla felé tendál.

A befogadó közeg kétszáz éve folyamatosan befogad. Sokkal többen telepednek Temesvárt le, mint ahányan eltávoznak innen. A városra vonatkozó adatsorral nem rendelkezem, de a megye lakosságából az 1992-es népszámlálás idején 276 ezer ember született máshol, míg a temesiek közül 55 ezren távoztak innen. A hozadék jelentős, a megye lakosságának csaknem a 30 százalékát teszi ki. Temesvár befogadó jellege még hangsúlyozottabb, ugyanis miközben a megye lakossága – hetven év alatt – nem egészen 200 ezer fővel nőtt, Temesváré csaknem hétszeresen, 46 ezerről 335 ezerre emelkedett. A többlet legjelentősebb "szállítói" a moldvai megyék, Olténia és Partium – ebben a sorrendben.

Az 1977-es népszámlálás idején 9 ezer székelyföldi születésű személy volt a megyében, azóta a demográfiai beáramlás mértéke csökkent, de nem állt le: saját kutatásaink szerint

bánsági falusi környezetben a Székelyföldről származók 15 százaléka a nyolcvanas években, 4 százaléka pedig a váltás után telepedett itt le. A megyében letelepedett magyarok mintegy 30–35 százaléka székelyföldi eredetű. Temesvár esetében ez az arány mindenképpen kisebb, a falvakból kivándorolt németek házai potenciálisként olykor székely falvakat mozdítottak meg és jelentős csoportokat indítottak útnak. Ha a temesvári székelyek arányát 20 százalék körülnek vesszük, biztosan nem tévedünk nagyot.

1890-ben Temesvár domináns etnikuma a német, 1920-ban a magyarok szinte elérik a németek létszámát – 26 és 29 ezer fő –, románok és szerbek alkotják a következő csoportot – 16 és 8 ezer fővel –, hogy 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következzen be: előbb a román nép-
elem relatív többségre tesz szert – 46, 25, 37 ezer fős etnikumok –, majd a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét – 30 a 24 ezerhez képest –, ezenközben a románság abszolút többséget szerez – 75 ezer a 142 ezerből.

E néhány adattal a trendet kívántam bemutatni, illetve bizonyítani a következő kijelentést: Temesvár már régen nem az a többnyelvű város, aminek mondani szokták, illetve tartják. 1992-ben 275 ezren vallották románnak magukat, 32 ezren magyarnak, a fennmaradó különbség – tíz etnikum képviselőiről van szó – nem adja ki még egyszer az utóbbi lélekszámot. Az 1920-ban, mondjuk, "három és fél" nyelvű Temesvár mára egynyelvűvé vált. És ami ennél is lényegesebb: jórészt olyanok révén vált ro-

mán egynyelvűvé, akik gyermekkorukban nem hallottak – Moldvában, Olténiában – más szót, mint román. Vagyis az interperszonális kapcsolatok nyelve nemcsak azért román, mert a románok jelentős többségben vannak, hanem mert nem tudnak, nem tanulhattak meg – a gyermeki nyitottság éveiben – egy más nyelvet is.

A bánsági tolerancia mint befogadási háttér elemzésre szorul. Erről is legendák szólnak, nem teljesen indokolatlanul. 1989-ben egy magyar lelkipásztor mellé állt – merete pártját fogni – a román egyházi gyülekezet, majd a város maga. Az alapmagatartás valóban nem kisebbségellenes. Itt nem következett be, mint egyik-másik erdélyi városban, a helyi társadalom etnikai alapú oszloposodása – egyetlen kisebbség sem elég erős ehhez.

A román többség megszokta a kisebbségek jelenlétét, létezésüket *tudomásul veszi*. Olyan-szerűen, ahogyan tudomásul vesszük az útburkolati gödröt avagy a rossz időjárást. Nem foglalkozik vele, olykor-olykor, ha érdekeik keresztezik egymást, mordul egyet, mint mikor zöttyen egyet a kocsi a rossz úton.

Még mielőtt bárki is megvádolna bármivel, néhány példát. 1994 óta a városnak egyházi búcsúja van. Nyilván a román érseki templom védőszentjét idézik ez alkalommal, ezt ünnepli a város. Amikor a moldvai származású tanácsi – önkormányzati – képviselő előterjesztésének a vitája során azzal érveltem a búcsú össznépi ünnepként való rendszeresítése ellen, hogy bú-

csú ott szokott lenni, ahol a településnek egy – meghatározó – temploma van, ami az egész közösség *temploma*, miközben Temesváron csak püspökségből négy van, a templomok száma pedig meghaladja a százat, akkor a válasz az volt, fogadjam el: ezek közül az egyik kitüntetett fontosságú. És a döntés, a kisebbségi – többek között más román – egyházak kárára megszületett.

Antonescu diktátornak, Hitler nagy barátjának azért nem lett – eddig – szobra Temesvárt, mert a kezdeményező helyi képviselő nem szerzett újabb mandátumot, s a korábban elfektetett – nem leszavazott! – indítványt utóbb nem vette elő senki.

Harmadik példám igazi gyöngyszem: körünk egyik politikai vezérszava – nem vezéreszméje – az interkulturalitás. Ami, ugye, Temesvárt mindig is volt, az idők kezdete óta. Hova máshova, mint ide kell telepíteni egy olyan intézményt, amely a jelenséggel foglalkozik. Kutat vagy okít – oly mindegy, csak legyen. És lett! Lett olyanképpen, hogy a helyi kisebbségek egyetlen képviselője sem került alapító tagjai közé. Egy német szerepet kapott, az a személy, aki nem a németiség politikai fórumának, hanem Iliescu pártjának volt a támogatója.

Ahol a más anyanyelvűekről annyira el lehet feledkezni, mint a fenti példák jelzik, ott a tolerancia – amennyiben létezik – nem elfogadás értelemben, legfőnnebb a *megtűrés* szintjén nyilvánul meg. Megtűrt kisebbség és domináns többség között kölcsönös elfogadásról, kiegyensúlyozott kapcsolatról szó nem lehet. A

közélet etnikai vonatkozásban nem azért csendes, mert a többség ismeri és elfogadja a kisebbségi igényeket, hanem mert fölöslegesnek tartja vitázni: eltekint tőlük. A domináns felfogás szerint a kisebbség díszje a helyi társadalomnak, de nem meghatározó tényezője. A díszre vigyázni lehet öröm, lehet felelősség is – de nem kötelesség. A (szokás)jog birodalmából a kérdés átkerül a morál fennhatósága alá.

A szocializációs zavarok azért lehetnek hangsúlyozottabbak, mert a belépők a megkapaszkodás versus kulturális és etnikai értékek megőrzése dilemmájával találják szemben magukat.

A közösségépítésben Hobsbawm szerint zavaró, sőt riasztó, hogy a „protonacionális csoportok” erős kulturális meghatározottságával szemben más vezéreszmék válnak meghatározó jelentőségűekké. A belépők önértékelésére kihat a hozott kultúra iránt megnyilvánuló – illetve elmaradó – megbecsülés, a nyelvük csekély „használati értéke”.

A hétköznapi tapasztalat a negyvenes évek végi, ötvenes évek eleji helyzethez képest egészen mást mutat: akkor németek léptek át – többé-kevésbé ideiglenesen – a magyar kultúrába, hogy elkerüljék a németekre kimért kollektív büntetést. A hatvanas évek végére viszont a kisebbségek közül a magyar került a virtuális ranglétra egyik utolsó helyére: a német iskola egy világnyelv megtanulásával s talán még továbbbi előnyök okán vonzotta a román elitet; a szerb média, a belgrádi tévé eltérő, a hazaihoz

képest szabad hangja a diktatúrában, illetve a szerb csencselők piacjavító kínálata ezt a nyelvet előbbre rangsorolta. Az általános romániai magyarellenes közhangulat a Bánságban külön hullámokat nem keltett, a magyaroknak mégis a lélekszámuk alapján kijáró, az akkori algoritmus szerintinél kisebb képviselőlet jutott a helyi közszférában.

A belépő a következő dilemmával is szembe találkozott. Egy köztudottan toleráns közegben, ahol nem fenyegetik, még csak nem is szidják etnikai hovatartozása okán, az a kultúra, az a nyelv és hagyománykészlet, amely ott hon a legtermészetesebb módon volt elsődleges – ott sem tudatos választás tette kiemelten fontossá –, itt szintén természetesen válik semleges kérdéssé, szinte lényegtelenné. A közszféra akkori, jobbára ismert jelzései helyben más hangsúlyt kapnak: a magyarellenesség országos diskurzusai helyben az etnikai dimenzió félresöpörését okozzák. Ezzel nem kell foglalkozni. A belépők ragaszkodása anyanyelvükhöz vélhetően erősebb lett volna, ha az rejtett, netán nyílt támadás célpontja. De nem: itt eltekintenek tőle, szinte észre sem veszik.

Ha gazdasági vonzata is van, kiépül a kisebbségi összefogás hálójá. Az atyhaiak, miközben a hetvenes években sok százan, tömegesen jöttek Temesvárra a szülőfalut odahagyók közül, olyasmit hoztak létre kicsiben, amiről a szakirodalomban olvashatni: a munkaerőpiac etnikai határok mentén történő tagolását. Az élelmiszeripar jeles helyein, mindenekelőtt a húsfeldolgozásban máig sok a székely, az

atyhaiak jól működő informális rendszerének köszönhetően. Kérdés, akár *vizsgálандó hipotézisként* is felfogható: jobban ragaszkodnak-e ezen sikerpályák befutói önazonosságukhoz azoknál, akik számára az etnikai hovatartozás nem volt a munkaerőpiacon előnyé konvertálható?

A párválasztás kérdésére utalnék befejezőképpen. Az ide került székely fiatalok párválasztáskor a társadalmi kínálat és az önkéntes, etnikai alapú korlátozás dichotómiájával találják szembe magukat. Idevágó vizsgálati eredmények hiányában ismét egy – saját tapasztalatból következő –, *feltevésként is értelmezhető állítást* fogalmaznék meg: az első generáció még igyekszik bár a párválasztásban érvényesíteni az etnikai elvet, de a gyermekek esetében ez már alig figyelhető meg. Ismétlem, feltevés ez, amelyet érdemes volna megvizsgálni. De nem szabad elfeledni, hogy a belépő székelyek identitásukkal kapcsolatos döntéseiket olyan közegben hozták-hozták meg, ahol a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár. Ez a helyzet ott és akkor, ahol és amikor adminisztratív akadály valóban nincs annak, hogy annyi magyar iskola legyen, ahányat igényelnek.

Félúton, önmagunk felé

Olykor évek múltán lepődik meg az ember, hogy valahol, valamikor, egy bizonyos helyzetben a meglepődés elmaradt. A kisebbségi sorban élő gimnazista, mennyi ideg és mérgeg árán, most nem tartozik ide, megkapja az országhatárt nyitó vízumot, végre elmehet a sokat emlegetett magyar földre, szétnézhet édesanyja szülővárosában, találkozhat emberekkel és emlékekkel. Történetek alakjaival és helyszíneivel. Tizenöt éves, a nagy odafigyelés és folyamatos eszmélések ideje ez, ilyenkor keresi – mondják – az ifjú az azonosítót, a személyes életpályát meghatározó és behatároló jegyeket, élményeket, eszméket.

Az alföldi kisváros – akkor még nagyközség –, Békés teljesen más, mint a hegyek közötti szülőváros, az Alföld másként – lehet – varázslatos, mint a székely táj. Az élmények zuhataga folyamatos. Utca, helyzetek, emberek – minden más, bár itt is, ott is mindenki magyarul szól.

Temető, nagyszülők sírja. Szász Ferencet és nejét, Kirner Esztert egyetlen tragikus hét különbséggel akkor hozták ide végső nyugalomra, amikor még a legény és testvérei nem léteztek. Amikor a mai elválasztó határ sem létezett... Édesanya tesz-vesz a sír körül, a legény téblábol. Tekintete néha a sírkőre fordul; az emlékek között máig élő egyetlen akkori észrevétel a nagypapa és nagymama közötti jelentős kor-

különbségre vonatkozik. Ott és akkor az eszmélkedő ifjú nem ébred rá, hogy a Kirner névnek más a hangzása, hogy ez német(es) név. Nem eszmél fel, hogy amit a történelem sorsként neki és társainak kínál, az etnikai önazonosság felemelő kényszereivel és kínzó látszatszabadságaival, azt ősei közül néhányan egykoron, más politikai kontextusban, más imperatívuszok hatása alatt már megtapasztalták, és személyes döntéseiket is meghozták.

Az európai biztonságot és az együttműködést szolgáló értekezlet 1990-ben Koppenhágában úttörő módon, de nem alaptalanul beemeli az európai jövő lényegi kérdései közé a kisebbségit. Ezzel a Helsinkifolyamat jutott el első fontos állomásához, egy új és általános tételhez, ami azáltal vált lehetővé, hogy a totalitarista rendszerek dominószerű bukásával a világháborús békecsinálás egész gubanca előkerült. A békék csődje – a háború térségi győztesei elvesztették a békét – kötelezően vezet vissza az alapul választott elvekig, a wilsoni szempontokig, a nagyhatalmi érdekekig, a térségi büntetés-jutalmazás eredményeiben – lám – hibás gyakorlatáig.

1990 óta tanácskozás tanácskozást követ a kérdéskörrel kapcsolatosan. Szakmai együttgondolkodásra hívják a tudományok művelőit, elemzések születnek a politika különböző műhelyeiben, a nagypolitika legjelentősebb fórumai nemzetközi, ajánlás értékű dokumentumokban próbálják kezelni a kérdéseket. Megje-

lennek az első kisebbségjogi kodifikációk is. Mert hát közös biztonságunkról volna szó, amelynek komoly tényezőjévé váltak a kisebbségek, mivel – az olykor szemérmesen elhallgatott szempont értelmében – pusztán létükkel veszélyeztetik a térségi stabilitást.

És lett a kisebbségi közösség, ami soha nem volt – veszélyforrás. Nem őt veszélyeztetik, dehogyan – ő a veszély maga.

Le kell venni a csizmát az asztalról.

Alig nyúlnak érte.

Ez ideig igen kevesen kísérelték meg utána nézni annak, mi történt a térségben nemcsak többség–kisebbség vonatkozásában, de a különböző kisebbségi közösségek egymás közötti kapcsolataiban. Milyen folyamatok erősödtek, illetve alakultak ki a nagy béke határhúzóga-tásai nyomán? Konkrétan – kihatott-e ez és miként a térségi kisebbségek közötti kapcsolatra? Számunkra magyar–német vonatkozásban volna vizsgálandó mindenekelőtt a kérdés.

Német kollégával találkozunk, megszokásból kérdelem, merre járt.

– Magyarországon, tanácskozáson – így a helyi vezér, politikai szerepet is vállaló tollfor-gató. – Mit csináltak az ottani németekkel, hogy elfeledték anyanyelvüket?

Tréfa volna, avagy mi lehet e kérdés? Csaknem két évtizede ismerjük egymást, ilyen ugra-tásokra ez ideig nem került sor.

– Te viccelsz, vagy éppen unatkozol, s bele-kötnél valakibe...

– Ne gondold. Vedd tudomásul, ti mindig másokból éltetek. Milyen magyar főváros az, amelynek a budai oldala német volt, a pesti meg zsidó?!

Ez így nem vicc. És ez nem lehet véletlen. Itt neheztelés van meg értetlenség. Valami nincs a helyén. Még próbálkozom.

– Bajod volt valakivel átutazóban a szomszédban? Udvariatlanság, esetleg értetlenség? Megbántottak? Tudsz magyarul, miért nem tisztáztad?

– Veled kell tisztáznom, úgy látszik, egy s más. Tudnod kellene, hogy a kiegyezés utáni magyar politika mennyire németellenes volt Magyarországon, milyen beolvasztási technikákat vetettek be. A kisebbségek beolvasztása mindmáig folytatódik.

Politikai refrén.

Ő is ezt mondja, akinek az anyja magyar. Nagy fájdalom és mélységes félreértés társul itt. Éppen azt a szöveget adja vissza, amelyet többnyire kisebbségüket el-elfeledő (anya)országok politikusai mondogatnak. A bánási sváb vezetők a kommunizmus idején ejtettek el olykor hasonló megjegyzéseket. Kiszolgáltatottságunk rovására írtam ezeket, amolyan stréber megnyilatkozásokként. De lám, ma is előjön, felidézik, amikor erre alkalom adódik, a magyarosítást... Azt hittem, a totalitarizmusból szabadulóban a helyükre kerülnek a dolgok, tisztázódnak.

De nem, még nem, még mindig nem.

– Miért hallgatsz, ugye, nincs erre szavad? – figyelmeztet, hogy ne a saját gondolataimmal foglalkozzam.

Mit is szóljak? Magyaroként a magyarországi magyarosítási politikáról...

– Kivel azonosíthatja és kivel nem magát az emberfia? Te azonosítani tudtad magad, el egészen a számonkérhetőségig, például Honeckerék politikájával? Ő is német volt, nem?! Minden német mindig mindenben egyetért?

Lapos szöveg, jobb nem jut eszembe...

Mosolyog és hallgat. Annyit mondhatna: vedd úgy, hogy semmit nem szóltam.

A temesvári szellemről szólni illik. Mint ami hozzájárult az 1989-es egyszemélyes, majd egy kis templom híveit átfogó szembefeszülés diktatúraellenes mozgalommá, népi lázadássá válásához.

Nehéz és nem veszélytelen vállalkozás elemezni, mi volt az oka és előfeltétele annak, hogy románok is a magyar református lelkész és gyülekezete mellé álltak. Az ismert tényeknek a magyarozatát eddig szinte kizárólagosan az etnikai tolerancia lemezével tudták le.

Csínján bánnék a temesvári szellem kategóriájával.

Mert hát tolerancia a megtűrtség is, bizonyosfajta tolerancia. És Temesvárt a maroknyi református gyülekezet sem nem zavart senkit, sem nem ébresztett félelmet, mint egyik-másik erdélyi városunknak például a templomukért kőkeményen kiálló reformátusai. A tíz százalék-

kot sem kiadó magyarság általában nem jelenthet gondot. Temesvárt pedig különösen nem, ahol mindig fontos – talán túlságosan is fontos – volt a gazdasági boldogulás, a pénz, a vagyon. Pragmatikus világ ez, darab ideje nehéz és nem is nagyon volt miért egymás ellen heccelni a különböző nyelveken beszélőket.

A jó értelemben vett tolerancia elfogadás. Ezt kellene jelentenie a temesvári szellemnek. Ennek jeleit nemigen látom... Idéznék egy egyházi példát. 1996-ban Szent Gelléltre emlékeznek a magyarok, nem csupán a katolikusok. És emlékezik az egyházalapítóra minden bánági katolikus, hiszen Temesvár mai püspöke az egykori csanádi katolikus püspök utódjának számít. A megemlékezés szakmai és közéleti előkészítésébe bevonták az illetékes intézmények képviselőit, csak annyi felejtődött el, hogy például magyar történezt is felkérhetnének – a román mellett – tanácsadásra.

Egy resicai szerző – Gheorghe Jurma – megírta kis könyvét Bánág felfedezése (*Descoperirea Banatului*) címmel. 1994-ben jelent meg, azután, hogy oly szívesen hivatkozunk az itteni nagy etnikai toleranciára. A 135 oldalas munka egyszerűen elfelejtkezik a magyarokról – közigazgatási, kulturális, gazdasági szempontból egyaránt... Itt és most kifelejt egy teljes népcsoportot, múltjával és jelenével, bajaival és értékeivel a történelemből.

Akkor inkább kössön belénk.

„A XIX. század elejére a nemzetiség egy nagyobb részt ösztönös közösségérzésből humanisztikus eszménnyé növekedett... A kultúr-nemzet értékrendszerének tudatosítása sehol sem jelenti csupán a már meglévő állapot szentesítését... A magyarság jó részét is meg kell nyerni az eszmének. Ezért jellemzi a magyar fejlődést a fokozott tudatosság, szándékosság, nemegyszer erőltetés. 'Mi a magyar?' kérdezi a felébredt és megzavart nép, s a kor kétféleképpen felel. Változtasd meg életed, szüless újra, légy méltó jobbik önmagadhoz, nagy múltadhoz, roppant feladataidhoz, mondja a kisebb réteg. Változtasd meg nyelvedet, öltözz újra, légy részese a nemzeti önérzetnek s boldogulásnak, mondja a népesebb tömeg.

A két felfogás közti roppant ellentét talán nem vezetne a nemzeti öntudat végzetes szakadására, ha mindvégig megmaradhatna a szellemi élet területein. A feszültség természetesen annál jobban nő, mennél inkább azonosítatik a nyelvében élő nemzet a nemzetiségében élő állammal, s tragikus végű kirobbanáshoz vezet akkor, mikor a magyarság a nemzetállam eszmévilágának igézetében hozzálát ahhoz, hogy a soknyelvű rendi állam helyén megszervezze az egynyelvű nemzetállamot. Rendi konzervativizmus és népbarát reformizmus: mindkettő az egységes, egész Magyarország álmát hordozza szívében... A küzdelem a magyar élet egész arculatát megváltoztatja... Az új helyzet legsúlyosabb problémáit nem lehet észre nem venni: a közjogi, nemzetiségi, társadalmi és gazdasági

nehézségek mind nyugtalanítóbban jelentkeznek a köztudatban. A reform erejébe vetett hit azonban egyelőre elfátyolozza a gondokat. Az aggodalmaskodók hallgassanak..." (Keresztúry Dezső: *A magyar önismeret útja*)

– Nálunk a családban mindig két nyelv volt használatos. Az iskola nyelve a német volt. Magam is németül érettségiztem, ami meghatározó, döntő a tekintetben, hogy számomra a kultúra nyelve inkább a német, németül nagyobb a fogékonyságom. A családi nyelv viszont a magyar volt. A kettősség érthető, hisz apai ágon a domináns német mellett magyar is van a családban, anyai ágon a domináns magyar mellett német és horvát. Családunk nem lett dominánsan ilyen avagy amolyan, hanem kétnyelvűvé vált – a horvát kikopott. S hogy a magyar megmaradt családi nyelvnek, abban közrejátszott alighanem az is, hogy – miként a családi emlékezet számomra közvetítette – a jobb családokban városon illett tudni magyarul. Miért volt ez így, ezen sokat nem gondolkoztam... Talán mert a közigazgatás nyelve nagyszüleim idején a magyar volt; egy úr nem engedheti meg magának, hogy a hivatalosságokkal ne tudjon közvetlenül és mint szellemileg is egyenlő fél felépni.

Sepsiszentgyörgy, ötvenes-hatvanas évek. A Károli Gáspár, azóta Őoimului utcában nem volt kérdés, ki kicsoda. Egyetlen nyelv volt használatos családban és hivatalban, égen és

földön. Tudta az utca népe: Lavi, vagyis a Briotă család Liviu nevű fia előtt vigyázni kell arra, mit mondanak a románokról. Senkinek ne szaladjon ki száján olyan mondóka, példabeszéd, amelyben az alsóbb-, illetve felsőbbrendűség kizárólag csak egyetlen viszonylatban jelentkezik: a magyar van felül. Lavi jó haver, rendes pajtás, nem számított, hogy náluk, családon belül román a szó. Muresán Mikinél már magyarra váltottak, bizony meglepetést okozott a tapasztalás, hogy kolozsvári rokonai románul beszélnek a családban. Igaz, olykor magyarul is. Az, hogy Nyáguj Sanyinak, Opra Kálminak, Váncsa Bercinek a családneve olvasható volna Neagu–Oprea–Vancea változatban is, a gyermektársadalmat nem foglalkoztatta.

Névelemzés.

Az egyén (ön)vizsgálata és politikai diverzió. Azonosító pálya és kisajátító politika. A „ki vagyok” programja és a mássággal szembeni intolerancia. A módszer önmagában nem rossz és nem jó. A módszer kisajátítható.

Sepsiszentgyörgy akkor a Magyar Autonóm Tartomány egyik rajonszékhelye volt. Kisváros, családias. A románul tudást nem a mindennapi lét helyzetei, hanem a ködbe vesző nagypolitika erői követelik meg. A román nyelv megtanulásának az elmulasztása többnyire nem valakivel szembeni válasz, hanem politikai töltetű reakció. Védekezés. Néma és keserű elutasítása annak, hogy valakik úgy kívánnak országnyi tájat bekebelezni, hogy éppen e táj szellemét, történelmét, kulturális-civilizációs másságát

akarják megszüntetni. A székelyt nem nyugtathatja meg, hogy a román főváros szellemi piacain az erdélyi román is elutasításban részesül. A bekebelezés, a kisajátítás ellenkezést szül. A tiltakozónak pedig nincsenek eszközei. A kultúráját, történelmét támadó agresszív magatartást hordozó és számára megjelenítő nyelvet utasítja vissza. Kisebbségi mivoltát átmenetinek tekinti, nem fogadja el. Magyarságának vállalása természetes: a megesett igazságtalanságot a történelemnek ki kell igazítania.

Ha dr. Otto Greffner azt írja le, hogy „a bán-sági svábok számára a legjobb kibontakozási lehetőségeket a két világháború közötti, 1919-1944-es évek biztosították” (*Das Banat und die Banater Schwaben*, Weil am Rhein, 1996), akkor abban benne van a kiegyezés utáni „Madjarisierungspolitik” minősítése is. Amit észre kell venni.

Látni kell és értékelni az irodalom nyújtotta példát. Adam Müller-Guttembrunn az egyik legismertebb és megbecsült írója a térség németségének. Róla nevezték el a pár éve elkészült temesvári német házat, amely bonni pénzből készült a – még – itt élők kulturális és szociális igényeinek a kielégítésére. Müller-Guttembrunn – egykoron nagyon olvasott – regényei a magyarellenesség tipikus példái. A török pusztította földre érkező, kultúrát terjesztő szorgalmas sváb parasztnak az írói ellentéte rendre a garázda, vad magyar, aki jószerivel csak az iváshoz ért.

A magyar–sváb kapcsolatot részfolyamatok, tények vonatkozásában a hatalmi – román – adatolástól eltérően ítéli meg a két etnikum. E különbségeknél fontosabb, hogy a kisebbségi sorba jutott etnikumok saját helyzetüket, a sváb–magyar együttélést és a románsághoz fűződő viszonyukat is nagyon különbözően ítélték meg. Ritka történelmi-politikai szomorújáték zárójelenetei esnek meg napjainkban: egy etnikai közösség úgy jutott el végnapjaihoz, hogy ezen felszámolódás végső stációján társadalmi-politikai megnyilvánulásai rendre egymásik, kisebbségi közösség számára voltak terhelőek, s nem azon hatalmi – erőszakos – struktúrák felé, amelyek a végüket okozták.

Ma sincs olyan tudományos (igényű) tanácskozás a svábokkal kapcsolatosan, ahol a múlt századi magyarosítást külön ne említenék (a egyik legutóbbi: Ulm, 1996 szeptembere), miközben nem érdemesítik elemzésre azt a román politikát, amelynek következtében a romániai németiség mint az ország társadalmilag meghatározó közössége felszámolódott, súlya mára jelentéktelen. Évszázados térségi civilizációs szerepről kell immár múlt időben szólni. Kérdések sora vár megválaszolásra. Hozzájárul-e a magyar (tudomány)politika ahhoz, hogy a világháborúk közötti történések mindenki számára elfogadható, egységes értelmezést kapjanak?

– A nevünk szlovák családnév. Őseim fával foglalkoztak, tutajjal jöttek le a Bácskába, Óbecsére. A családi hagyomány szerint magya-

rok és németek uralták akkor a települést. Űk-apánk vissza akart-e menni, avagy sem, nincs annak megmondhatója, de itt nősült, pontosabban a Bácskában. Nagyapámék, négy testvér átjöttek a Bánságba, gazdasági megfontolásból. Volt, aki tiszta román településre került, mások vegyes faluba, de olyan is volt a leszármazottak között, akit sorsa magyar telepesek közé vitt. Két kezük munkája után éltek, az első háború utáni földosztás juttatta némi földhöz nagyapámat. De az iparosság érdekelte őket mindig jobban, a földből malom lett, majd ennek az apámra eső részéből egy Temesvár melletti telepen ház. Egy nagybácsim a Bécsi Döntés után, amikor erre programot hirdettek, elcserélte a házát egy nagyváradi románnal. Bár ne tette volna, mert 1945 után Bukarestben törvényt hoztak arra, hogy mindazok a románok, akiktől házukat a magyarok „elvették”, visszanyerik ingatlanukat, jelképes összegért. A nagybácsi partnere is jelentkezett, s bár háza helyébe házat kapott, korábbi házát is visszaigényelte és kapta – semmi pénzért.

Én 1942-ben jutottam oda, hogy szakma után nézzek, fényképésznek jelentkeztem Dörnerhez, a Gyárvárosba. Felvettek. Öcsémet a következő évben már nem, mert nem volt román, pontosabban magyar volt. Magyarosan írtuk a nevünket, de a családban az anyai ágon németek volnánk. Volt a családban német, aki alig tanult meg magyarul, volt olyan, aki elnémetesedett. Volt, akit németként elvittek a szovjetek. De ha őszinte akarok maradni, in-

kább internacionalista szellemben nevelkedtünk – a környezet, a politikai helyzet hatására. Számunkra mindig meghatározó volt az érvényesülés, az esély az önmegvalósításra, kötődjön ez bármely nyelvhez. A fiamat is ez hajtotta, amikor elindult Németországba. S bár minden ágon van német a családban, mégis megtörténhet, hogy nem kap állampolgárságot...

Érdeemes szembenézni a számok hordozta igazsággal. A német etnikum 1919 óta folyamatos és erőteljes fogyásban van. Csak jelzésszerűen néhány számot. A Trianon utáni Nagy-Románia soknemzetiségű ország. Az 1930-as adatok idézhetők sorrendben elsőként, ugyanis a '19-es, '20-as és '27-es népösszeírások adatait a román statisztikai hivatal, illetve a belügyminisztérium olyan lassan gyűjtötte be és úgy dolgozta fel, hogy azok hiteleseknek nem tekinthetők. 1930-ban Románia 18,05 millió lakosságának 27 százaléka volt kisebbségi, a magyarok 8,6, a németek 4,2, a zsidók 3,0, a ruténok-ukránok 3,6, az oroszok 2,5, a bolgárok 2,0, a cigányok 0,6 százalékot tettek ki. A különbség törökökből és tatárokból, délszlávokból, csehekből és szlovákokból, lengyelekből, görögökből adódik. A másfél milliót meghaladó – 1,554 milliós – magyarság mellett 760 ezer körüli a németek száma, a zsidóké 520 ezer. Ha Románia mai területére végezzük el a számításokat, 1,553 millió magyart kapunk, a németek száma 650–660 ezer közötti, a zsidóké 420 ezer. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint – 22,7 millió lakosból –

1,62 millió magyar, 119 ezer német és 9 ezer (9107) zsidó.

Kelet-európai etnikai anziksz.

Vegyük a német adatsort. Benne van minden, amit a háborúk alatti és utáni politika etnikai vonatkozásban kitalált. A háború alatt „felszabadítóként” bejövő német elvárja, az itteni német támogassa, akkor is, ha szomszédja-ismerőse ellen kell fellépni. Nehezen gyógyuló sebek, alaphangulat a háború utáni hajtóvadászathoz. A rendcsinálás román mesterei, Moszkvában kitalált receptek szerint, rájuk mérik – hazai jegyekkel keverve – a kollektív bűnösség fejében járó meghurcoltatást. Igazán eredeti ötlet a diktátoré: „Endlösungja” zseniális. Úgy szabadít meg a nemzetállami diskurzust zavaró etnikai elemektől, hogy az eljárás semmibe nem kerül, ellenkezőleg, a folyamat pénzt hoz: kivásároltatta a menni kívánó németeket. Meg zsidókat is –, van pénze mindkét államnak elég. Akkor erősödött tragikussá, az évszázados civilizációs jelenlétet, értékeket feladóvá a távozók hulláma, amikor a kitelepedés komoly pénzbe került. Akkorra általánossá vált a hangulat – menekülni, bármi áron.

Zrínyi Miklós írja az *Áfiumban*: „El fúsunk? nincs hova, sehun másutt Magyarországot meg nem találjuk; senki a maga országából barátságunkért ki nem mégyen, hogy minket helyezhessen belé...”

Olvassuk-e, ízlelgetjük-e Szabó Dezső szavait: „az a nép, mely nehéz időkben a szenved-

dés és a gyáva lemondás kényszere közt meri elvállalni a szenvedést: előbb-utóbb felszabadul a lemondás kényszere alól.”

Vörösmarty magyar igazságát – itt élned s halnod kell – ki meri vitatni?

A magyar–német kapcsolatok története a két nemzetén túl fontos Közép-Kelet-Európa szempontjából is. A térség két domináns szerepű nemzetének viszonya egymáshoz jelentős mértékben meghatározta a politikai erővonalakat. Köztes Európa – ahogyan számunkra Németh László nevezte a német és az orosz birodalmak közötti térséget – nemzeteinek történelme több vonatkozásban értelmezhetetlen a Habsburg és a magyar térségi politika tényeinek, hatásainak ismerete nélkül.

A nemzetek közötti etnikai határokon a térségben csaknem folyamatos volt az átjárás. Minden nemzetnek vannak asszimiláltjai és asszimilánsai. A jelenség általános, bár kevésbé vizsgált. A nemzetképződés megkésettsége miatt a kérdéskör politikai szempontból veszélyessé vált.

Azok az intézmények, amelyek Nyugaton a társadalmi viszonyokat kialakították, Közép- és Kelet-Európában sokkal kevésbé dolgozták át a társadalmat – állapítja meg Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* c. munkájában. Téves nézet is kialakult, miszerint e térség népei nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek. E beállítás arra volt jó, hogy ennek alapján ki lehessen tértíni a

térség konszolidációjának fáradságos és kényelmetlen kérdései, illetve feladata elől.

A sajátosan kelet-európai nyelvi nacionalizmus olyan közösségi katasztrófák emlékét hordozza, amelyek a nyelvhez kötődnek, ugyanis az etnikai tényezőkkel alátámaszott politikai lét bizonytalanságát jelenítik meg. A nyelvi nacionalizmus azt is jelentette, hogy a térségben a nemzetek egymás közötti határai folyékonyá váltak. Évszázadokon át a nemzeti keret olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni és állandóan féltetni kellett. Elég volt kétségbe vonni egy közösség létezését, és már ébredt a veszélyérzet. Csakhogy a demokrácia és a félelem nem fér össze egymással, a félelmet kiváltó nyelvi nacionalizmus antidemokratikus. A demokráciát a nemzet nevében tiporják meg – következtet Bibó. 1946-os megállapítása szempontjából térségünkben mintha megállt volna az idő.

A kommunista diktatúra éveiben az etnikumok egymás mellett élésének a kérdése „természetzerűen” került – mint „véglegesen megoldott” – tiltás alá, illetve hatalom általi kisajátítása a téma egyetlen, az asszimilációt erősítő nyilvánosságát tette lehetővé. Ami nem jelenti azt, hogy a közösségi emlékezet mindent törölt, hogy nincs a hatalomét tagadó vélemény. Egyik oldalon féltek és félnek azok beolvadásától, akik fölött átléptették a határokat, a másik oldalon a revánstól. A kinyilatkoztatásokat minden érdekelt fél hazugságnak veszi. Kialakul a „félünk, mert félnek, mert félünk” a térség orszá-

gait összekötő trianoni komplexusa. Minden megnyilatkozásnak éle, mögötte van, gyanút az kelt, ha ez nem nyilvánvaló.

„Ekkor hirtelen megszólal bensőmben a dalam... A mi benső lényegünké, amelyben az ige hordozója az anyanyelv, magyarul sem kell, hogy ez nem a kaszárnyák, nem az agresszivitás, nem az öldöklés hangja, nem a gyűlöleté, hanem az emberség éneke, Maga az emberség, amely emberséget hív, a Békét hívja, a Megnyugvásért eseng, Jogért embernek maradhatni: engedjük egymást természetadta bensőnk szerint énekelni, és békesség lesz a földön. Ám ha bűn érdekel, legyen bűn. És jöjjön a megsemmisítés. Ez az ének, az Anyanyelv senkit sem akar megsemmisíteni más anyanyelve miatt, nem akar más anyanyelvű éneket elnémitani. E nyelvben élnünk, halnunk kell... Igen, ez az, amit esztendőök óta ma először itt Enyeden érzek ismét, s erősebben, mint valaha a menekülő magányban: az Anyanyelv varázsa, s e varázslatban az elveszett, a kettészakított otthon hangja. Az időnek ebben az élményében... a számkivetettséget idézi körülöttem minden – akkor ebben kell meghalni, az Anyanyelvben. Miért üldözzük hát egymás anyanyelvét?”

Méliusz József a Bécsi Döntés után indult erdélyi utazására Temesvárról akkor, amikor itt a magyar gyereket – anyanyelve miatt – iparostanoncnak sem fogadták be.

Méliusz időolvasata érző és gondolkodó ember sikolya.

Igaz, tudom: Méliusz nem a németből, a szerbből érkezett a magyar kultúrába.

Mennyien lehetnek 1996 végén a romániai németek? Temes megyében a népszámlálás szerint 26 800 német volt 1992-ben. Az 1996-os általános választáson a német szövetségre leadott szavazatok száma alig 4600. A népszámláláskor megszámolt 63 ezer magyar 20 ezer szavazatot adott le a szövetségre; ha az egyharmados arány a németekre is érvényes, talán 15 ezren vannak. Országosan akkor 60 ezren.

Temesben 1900-ban 201 ezer, 1910-ben 188 ezer, 1930-ban 182 ezer, 1941-ben 176 ezer, 1956-ban 116 ezer, 1966-ban 110 ezer, 1977-ben 94 ezer németet számoltak meg. A magyarok esetében ugyanezen adatsor: 70 ezer, 96 ezer, 91 ezer, 74 ezer, 84 ezer (1956!), 78 ezer és 72 ezer. A fogyás a németek esetében 92 év alatt 185 ezer, egy kisebb megye teljes lakosságát teszi ki. A magyar fogyás – ha a '10-es maximumot vesszük alapul – 33 ezer. A németiség kilenctizede – országosan ennél is nagyobb hányada – esett a történelem áldozatául, a magyarságnak „csak” egyharmada. Eközben a román elem a lakosság 41 százalékát jelentő 221 ezerről a 80 százalékos 560 ezerre nőtt a megyében.

Számok és százalékok. Ha Wilhelm Winkler felvetése érdekelne, hogy mire képes a kisebbségellenes „harci statisztika”, akkor a fenti adatokkal még hosszan kellene foglalkoznom. De hát most nem a nemzetállami eszme statisztikai délibábjáról és a kapcsolódó módszerekről van

szó, hanem a magyar–német kapcsolatról. A fenti adatsorok alapul szolgálnak ahhoz, hogy ne menjünk el könnyed eleganciával a német népelemet a közép-kelet- és kelet-európai térség országaiban ért hatások mellett. A kollektív bűnösség jegyében folytatott etnikai tisztogatás – lemészárlás, kitoloncoltatás – végzetes és azonnali csapást jelentettek a népcsoport számára. Hosszú távon egy népcsoport számára szintén véget jelent a lassú beolvadás. És vannak kevert eljárások, lényegük olyan helyzet kialakítása, amikor menekül az emberfia, ha hagyják. Az első csoportba tartozik Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia. Pár év alatt régiók évszázados-évezredes arculatát változtatták meg. Magyarország szintén kitelepítéssel kezdte, a félmillió németeknek a felét Németországba, Ausztriába toloncolták ki. Aki az első hullámot megúsza, maradhatott. Mégis felszívódott a német népesség, beolvadt. És helyben maradt.

Románia is megbüntette a saját németiségét, de nem kitelepítette, hanem deportálta. Az ötvenes évek közepére feloldotta a kényszertáborokat. Az indítás itt volt a legtöbb reményre jogosító, mégis évtized múltán kollektív távozás, menekülés lett a vége. De nem ingyen, és nem parancsra. Jóformán fel sem figyelt erre a politikai közvélemény, pedig sem a kor gazdasági-szociális megokoltságú népességmozgásaival, sem pedig az emberi jogok megsértésére válaszó áttelepülésekkel nem azonosítható. Emberkereskedelem volt olyanokkal, akik(ért) a re-

ménytelenség végső szakaszában fizetni tudtak, és volt hova bekérezkedniük.

– Édesapám 1899-ben született. Gazdasági líceumot végzett. Diákcseré keretében tanult Szegeden is, de sohasem tanult meg tökéletesen magyarul. A nagybátyám jól beszélt magyarul, nehéz megérteni, az egyik miért igen, a másik miért inkább nem. Igazi német nevére mindig büszke volt apám, nem volt hajlandó megválni tőle, pedig néki is javasoltak a kor divatja szerint „rendes” magyar hangzású nevet. Nem kellett, visszautasította. Ennek ellenére megmaradhatott állami szolgálatban, a biztosító társaságnál... Volt-e erősebb kényszer? Nem tudom, de sérelmezte már azt is, hogy egyáltalán valakinek nem tetszik a német csengésű neve. Német maradt akkor is, amikor annak alapján hurcoltak el valakit a Szovjetbe vagy a Baragánba, hogy milyen hangzású volt a neve. S bár a román seregben harcolt, alig úszta meg a deportálást. Később ismét csak szenvedett a neve miatt, amikor – immár 1945 után – tologatták innen oda, nem a munkája, hanem a neve alapján. Bizalmi, főnöki feladatot semmiképp rá nem bíztak volna.

Sváb honfoglalás. Schwabenzug und Landnahme.

Honnan, mikor és hányan jöttek, a források és leírások erről nem egybehangzóak. Román szakmunkák általában alacsonyabb számokat adnak meg... Az első vándorlási hullám 1719-

től 1736-ig tartott – 1716-ban űzték ki Temesvárról a törököt, és 1736–39 között újabb török-osztrák háborúra került sor. A VI. Károly uralkodása alatti telepítések során mintegy 20 ezer személy került főleg a Duna mellékére és a Maros mentére. Délen német határőrezredeket is felállítottak. Mária Terézia alatt – főleg 1751–1760 között – zajlott a legjelentősebb telepítési hullám. Mintegy harminc új települést hoztak létre az érkező 60 ezer személy részére és által, az első hullám hatvan településén túl. II. József alatti a harmadik nagy telepítési akció, 1780–1790 között 40 ezren jöttek Európa több országából, de főleg német anyanyelvűek a Bánságba. A szervezett telepítés sodrását felhasználva érkeztek – néhány ezren – olyanok is, akik szerencsét próbálni személyes felelősségükre vágtak neki az új életnek.

Százharmincezer ember – a németországi Greffner adatai szerint. Román források 60 ezer főről szólnak (M. Barcan–A. Millitz), a magyarok 70 ezernél valamivel többről (Bellér Béla).

Sok ez vagy kevés? Nem önmagában, hanem viszonyítva az akkori helyi lakossághoz. Megváltozott-e a táj, a régió jellege? Mi a helyzet demográfiai szempontból, lakatlan vidékre érkeztek-e a telepések, avagy létezett itt jelentős(ebb) helyi lakosság? A telepítésnek mi volt a fő mozgató ereje? E két kérdésre a különböző etnikumú történészek által ma is eltérő válaszokat fogalmaznak meg.

A román történetírás jelentős helyi román lakosság létét kívánja bizonyítani. Egyetlen for-

rást tud e tekintetben idézni, Francesco Griselin, aki az 1774–1777 közötti bánági utazásáról a *Giornale d'Italia* számára tudósításokat küldött. Grisellini 450 ezres lakosságról tud. Eltekintve az etnikai bontástól, már maga a számvita tárgyát képezi, ugyanis török időkben, a Béga és a Temes szabályozása előtt rengeteg volt az állóvíz, mocsár, szigetecske – jelentős része a vidéknek gyakorlatilag lakhatatlan volt. Az a része, ahol ma a lakosság zöme él.

Arad, Temes-Torontál és Krassó-Szörény megyék területén összesen 1352 ezer lakost írtak össze az 1900-as népszámlálás alkalmával. Csaknem száz év múltán ugyanezen megyék lakossága, az 1992-es adat szerint, 1562 ezer. Bő kétszázévezres a többlet. Érvként alig használható adatok... Ismert a demográfusok által kiszámított szaporodási ütem, miszerint Erdély, a Bánág és a Partium lakossága 1785 és 1910 között 2,5 milliőről 5,2 millióra emelkedett (lásd Semlyén István), vagyis bőven megkétszereződött.

Német történészek más adatokat idéznek, így a Mercy-féle 1717-es összeírást, amelynek során 90 ezer helyi lakost jegyeztek fel. Ezek közül is kevesen rendelkeztek állandó lakhellyel, jobbra vándoroltak egyik helyről a másikra.

A demográfusok válaszára váró kérdés: a 90 ezres avagy a 450 ezres adat az elfogadható(bb)? Melyik áll közelebb a térség népesedési szokásait leíró általános trendek értékeihez?

Pontosabban – fél évszázad alatt növekedhet-e ekkora mértékben a térség lakossága?

A Bánságnak volt-e bármikor abszolút németajkú többsége? Ha igen, ez azt jelentené, hogy a 90 ezernél többen nem laktak itt a telepítések elkezdésekor, ez esetben a 130 ezer érkezett abszolút német többséget jelentett volna... De német abszolút többségről nem regél a história. Az szinte biztos, hogy nem lehetett 450 ezer fős lakossága a Bánságnak 1770 körül, vagyis a második telepítési hullám után.

Griselini adatainak hitelességével kapcsolatosan egy adalék.

Nem említi, hogy már az 1700-as években magyarok is lakták Temesvárt. Tudjuk ezt viszont Johann N. Preyer monográfiájából. Temesvár tudós, 1848-ban megválasztott polgármestere 1853-ban megírt várostörténetében arról tudósít, hogy 1730-ban a jezsuita Hunyady a városban magyarul tartott istentiszteletet, nyilván magyar hívők számára.

Románokról is szól Preyer: rómaiaknak (Romanen) nevezi őket. Idevágóan újabb adalék ahhoz, mennyire hitelesen kezelik olykor még ma is a forrásokat. 1995-ben Preyer monográfiáját megjelentették Temesvárt német-román nyelvű, reprezentatív kiadásban. Amikor Preyer arról ír, hogy Temesvárnak a törökök kivonulásakor természetesen volt állandó – raizisch – lakossága, és számukra saját bírót jelöltek ki Nikola Muncsia személyében, ezt a fordítók lábjegyzetelik. Preyer „raizisch” kifeje-

zéséről Adam Mager és Eleonora Pascu kijelentik, hogy a „rascienii” a valamikori szerbek mellett a románokat is jelentette. A pontosabb fogalmazás az lehetne: a rác magisztrátus az ortodox egyház mellett működő öngazgatási terület, és a XIX. század közepéig a románság a rácok (szerbek) templomaiba járt. Ekként valóban a románság is ide tartozott.

Tucatnyi, a Bánsággal foglalkozó nem román szerzőtől származó könyv átböngészése alapján jegyzem meg: ezekben a rácokat kizárólag a szerbekkel azonosítják.

– Dédapám vasutas volt, MÁV-alkalmazott. Szolgálatra hol ide, hol oda szólította. Német volt papírjai és kultúrája szerint, felesége is német. Az eredeti német családnév viszont háromféle írásmódban is előfordul, attól függően, hogy a születő gyermekeket a helyi jegyzők miként írták be. Nagypám öt gyereke közül kető érzelmeiben, kultúrájában is német lett, kető életpályája számomra ismeretlen, az ötödik magyar feleség mellett magyarként élte le életét. Mi döntötte el az etnikai hovatartozást, az identitástudatot? Alighanem a feleségek hatása volt ebben döntő. Ha a feleség német volt – a következő generációból veszem a példát –, a mégannyira magyar férj is ment, kitelepedtek Németországba. Ezért mondom, hogy veszélyes a név után ítélni. A vegyes házasságokban a majdani identitás szempontjából fontosabbnak látom az anya szerepét, de még az iskoláé is erősebb lehet az apa hatásánál. Persze ott,

ahol a környezet, az utca hatása nem egyértelmű és kizárólagos.

A telepítéssel – Otto Greffner szerint – a bécsi udvarnak két fő célja volt. Első helyen a térség gazdasági és társadalmi újjáépítése szerepelt, másodsorban említi a szerző a tartomány politikai és kulturális csatlakoztatását Ausztriához.

Gazdasági és társadalmi újjáépítés – kikkel?

A kérdés lényeges. Gazdasági stratégia a természeti és emberi erőforrásokból indul ki, ennek ismeretében tervez. Tudni kell(ett volna) jó előre, mit rejt magában az altalaj, milyen gazdálkozásra a leginkább alkalmas az akkor még jórészt víz alatt álló, mocsaras terület. Csakhogy a térség fejlődését meghatározó módon befolyásoló bányászat csak 1790 után kezdődhetett el, amikor M. Hammer Steierdorf Aninán megtalálta az első kőszenet. Ezt 1718-ban nyilván nem tudhatták.

Újjáépítés helyett szólni lehet például gazdasági felvirágoztatásról. Ez csak az általános célt jelöli meg, még pontosabban az erre irányuló politikai akaratot nyilvánítja ki. A Greffner-féle témakezelés kapcsán a prezenteizmusra kell gondolni, amikor egy későbbi, valóban létező helyzet visszavetítése történik meg, amikor a korai állapotról az utóbbi ismeretében és alapján fogalmazunk ítéletet.

Mit kellett – volna – ígérjen az udvar a telepeseknek ahhoz, hogy a vállalkozók körébe bevonjon jobb szakembereket, sikeres gazdákat?

Főleg akkor, amikor az első telepesek közül igen sokan estek betegség áldozatául, volt háború, voltak villongások helyi hatalmasságokkal, szökések és kivégzések is. Nem hiába indult útjára a mondás: „Der erste hat den Tod, der zweite hat Not, der dritte erst hat Brot”, amit nem csupán az utódokra örökítettek, de valamikor egész Európában ismertek – jegyzi meg éppen Otto Greffner. Bellér Béla magyar változatban versként idézi: „De sok embert megölt/ vagy nyomorral gyötört,/ míg termett ez a föld!”

A selyemhernyók számára telepített eperfák kivágásáért például kivégzés járt. A tény jelzi a helyi közigazgatás erejét, és azt, milyen keményen kellett büntetni, ha célt akartak érni. A mocsaras, homokos vidék felvirágoztatása sokkal inkább a központi akarat és módszer függvénye, mint az ide telepítettek bárminémű, a már ittlakókkal szembeni emberi-szakmai felőbbrendűségének az eredménye.

„1918. december 22-én Kolozsváron gyűltek össze a magyarság kiküldöttei, és önrendelkező nemzetgyűlést rögtönöztek, válaszként a gyulafehérvári határozatokra, mintegy félszázezernyi tömeg részvételével... A gyulafehérvári határozat és a kolozsvári ellengyűlés után... az erdélyi németységnek is hallatnia kellett hangját, ha nem akart lemaradni a népek nagy versenyében. A legősibb magyarországi népcsoport, az erdélyi szászok a kiegyezés után mindig a kormányt támogatta, s így sikerült is átmente-

nie középkori kiváltságainak nagy részét. Kitűnő püspökük és történetírójuk, Teutsch Frigyes meg volt győződve a németiség és magyarság egymásra utaltságáról, s már a háború alatt azt írta, hogy 'ha Magyarország tönkremegy, mi is elpusztulunk s elvész népünk és egyházunk; ha elszakítanak Magyarországtól, vége százados történelmünknek és jövőnknek'... A román fegyverek lelki kényszerének hatása alatt és Maniu Gyula ígéretében bízva, aki becsületszavát adta, hogy Erdélyt a szövetséges hatalmak Romániának ígérték, 1919. január 8-án a szász népszervezet kibővített központi választmánya Szászmedgyesen kimondotta az egyesülést Romániával. A többi német népcsoport csatlakozása nem következett be olyan hamar, mint gondolták. A román csapatoknak a Bánságba történt bevonulása után a svábok egy része a szászmedgyesihez hasonló választmányi gyűlést tartott, és augusztus 14-én küldöttségileg megjelent Nagyszebenben a kormányzótanács előtt, kijelentve, hogy 'miután a gyulafehérvári rezolúciókból azt vették ki, hogy egy szabad nép életét fogják élni', elismerik a Bánság Romániához csatolását." (Mikó Imre: *Huszonkét év*)

1992 nyarán rendezték meg a szatmári svábok második nagy találkozóját. A térség román médiája heteken át olyan intenzitással foglalkozott a néhány ezer – mondjuk, 5 ezer – embert érintő rendezvényt, hogy az önmagában is jelentéssel.

Hát még a szövegek.

A kezdettel egyet lehet és kell érteni. 1990-ben találkoztak először a svábok, amihez a *Szolidaritással a jövő felé* mottót választották. Értethető módon, hiszen évszázados együttélési tapasztalat birtokában vállalkoztak egyfajta látlet elkészítésére. A találkozó főrendezője, mozgatója és mindenese Helmuth Berner, aki a hetvenes években telepedett ki Németországba, ahol megalakította és elnökölt a szatmári svábok egyesületét.

Az első találkozóra jelentős németországi politikai jelenlétet sikerült biztosítani, képviseltette magát a német belügy – ott ugyanis a külföldi népcsoportok kérdése belügy –, a művelődési minisztérium, eljöttek megyei és helyi önkormányzatok vezetői, a média területéről megemlítendő a Baden-Baden tartományi tévé. A második találkozó iránt kisebb volt a hivatalos érdeklődés, de anyagi támogatást a német kormányzati szervek biztosítottak.

Íme, mi olvasható a *Gazeta de Nord Vest* munkatársának az 1992-es rendezvényt beharangozó cikkében: „A reakciós magyarosítási politika, amelyet a magyar polgári körök folytattak a XIX. században és a XX. század elején, oda vezetett, hogy a szatmári svábok jó része elfelejtette anyanyelvét. Csak Erdélynek Romániával való 1918. december 1-i egyesülése után állt meg a szatmári svábok elmagyarosodási folyamata. Ez az esemény mentette meg a szatmári svábokat az etnikai haláltól.” Érdekessége a dolognak az, hogy ez nem a szerző saját szö-

vege, idézet az említett Helmuth Bernernek abból a könyvéből (*Krieg im Scherbenland*), amelyet névtelenül jelentetett meg Németországban a hetvenes években.

A Romániában a hetvenes években erőre kapott kivándorlási igyekezet, a később tömeges meneküléssé átalakult össznépi program ismeretében arról szövegelni, hogy a román kisebbségi politika népcsoportot mentett meg – több mint szakmai elfogultság. Szerep, politikai feladat, olyasmi, amire kormányok szoktak áldozni külpolitikai cégérfestés címszó alatt, s a munkát vállaló bizony nem jár rosszul...

Az ilyen háttérrel rendelkező főmindenes – bizonyos politikai beállítódású sajtót kell „értőn” olvasni és nyilvánvalóvá válik – célja nem más, mint a német érdekvédelmi szervezet leválasztása a romániai magyarok szövetségéről, a kialakult és a helyhatósági választásokon eredményesnek mutakozó együttműködés felszámolása végett. A sváb öntudat román sajtó általi ébresztgetése és táplálása akkor kap közvetlen politikai felhangot, amikor a német fórum–magyar szövetség közötti együttműködés jellege és mikéntje kerül terítékre. Berner elnök – akinek a nevét az 1992-es törvényhozási választások előestéjén szenátori székkal kapcsolatosan emlegetik – nem köntörfalaz, sajtótájékoztatóján kifejti: „Jó néven venném, ha bizonyos körök felhagynának a magyarosítási politika folytatásával.”

„Ernst Moritz Arndt még a XIX. század első felében egy budapesti utazás alkalmával azt jelentette: '...mivel ez a város olyan közel fekszik Németországhoz, és Béccsel meg a legközelebbi más helyekkel olyan szoros együttműködést alakított ki, csaknem teljesen elnémetesedett, és maga a viselkedése sem igazán magyaros. A legtöbb magyar beszél és a közember általában ért németül.' Magyarország fővárosa ezért Arndt idejében német benyomást keltett. Vegyük még ehhez a bánási német településeket, a bácskai és a baranyai területeket – amelyek később alakultak ki –, és világossá válik, hogy itt hiányzik egy rendteremtő kéz, amely ezeket a német népi erőket egy erős tömbbé fejleszti. Ez alkalommal is a Duna volt a német sors meghatározója, amelyen a németek a távoli Bánországba elkerültek.” (Hans Herrschaft: *Das Banat*)

Josef Striegl, a Sváb Nemzeti Tanács első elnöke, 1918. november 20-án így írt a *Temesvarer Zeitungban*: „Nevelés, szükségesség és célszerűség, saját elhatározás és külső nyomások okozták, hogy mi németek, kiváltképpen pedig a mi sváb intelligenciánk nagy részében felszívódott a magyarságba. Sőt, némelyik közülük pápább volt a pápánál, és büszke volt arra, hogy jobb magyarnak tartják, mint a törzsökös magyart. Ebben a tekintetben én is el akarom mondani a saját mea culpámat. A világháború véres hullámaiból feltűnt wilsoni elvek azonban felvilágosítottak és megtanítottak ben-

nünket arra, hogy a legkisebb nemzetnek is megvan a joga az élethez, ennek folytán mindenkinek, akinek keblében nem aludt ki minden érzés népe iránt, újraorientálódnia kell és ez új tájékozódás szerint magát németnek, svábnak vallania.”

Érdeemes a sváb nemzeti mozgalom egyik temesvári vezérét, dr. Franz Schmelzer ügyvédet is idézni röviden, aki a *Schwabische Volkspresse*-ben 1919. április 2-án az alábbiakat írta a svábokról: „Lelkének jellegzetessége az anyaghoz való ragaszkodás. Hajlama van az anyagelvűséghez, anélkül hogy elvitatni lehetne tőle a fogékonyságot a magasabb eszmék iránt is. Az az érzésem, hogy a svábok... a valóságban élnek és a kézzelfoghatóért; az idealizmus, mint minden ideológiai jelenség, náluk csak másodlagos valami... A sváb származású tisztviselő hajlamot mutat az asszimilálódásra, mert ezt karrierje így kívánja, a költő, az író, a festő, a zenész stb., akiktől az idealizmust elvitatni nem lehet, saját népükkel szemben egoisták: erőiket és tehetségüket idegen nemzet szolgálatába állítják személyi előnyökért.”

Érdekes és vitára ingerlő sorok.

Ne menjünk bele, ugyanis a jó értelemben vett nacionalizmus szavai ezek. És a Bánságban nincs, nem volna miért oly nagyon szégyenkeznie a svábnak-németnek, itt volt a Monarchia magyar részében a legkisebb mértékű a németek elmagyarosodása.

Mi lett volna, szokás ilyenkor kérdezni, ha nem itt alakul meg 1905-ben a Magyarországi

Német Néppárt, a németiség első politikai – nem csupán érdekvédelmi – képviselője. És idézni érdemes fél évszázaddal korábbról azt a sváb petíciót is, amiről kevés szó esik, érdemtelennül: 1849. október 3-án Johann Nowak szerzőségével jelent meg a *Bogárosi Petíció*, 13 bánsági sváb település kiáltványa, amelyben saját önkormányzatot, önrendelkezést kérnek a svábság részére. Később újabb 27 település csatlakozott a bánsági németek első politikai akaratmegnyilvánulásához.

A svábok a Temesközben a kiegyezés utáni magyarországi németiség többi közösségétől eltérő pályát futottak be. Erősebb német identitástudatuk egyik oka alighanem az, hogy másként érkeztek a térségbe – állami, pontosabban udvari telepítési program keretében.

És itt érdemes visszatérni Otto Greffner már idézett tételéhez, miszerint a telepítésekkel a bécsi udvarnak voltak politikai céljai. Ez igen csak valószínű, ha figyelembe vesszük a térség akkori helyzetét, a török veszélyt, hogy török visszavágás, támadás esetén az akkori magyar katonai erő halovány ellenállást tudott volna kifejtetni. Bécs alighanem eljönni látta az időt, hogy a térséget politikai szempontból a saját érdekeinek alárendelten rendezze át. Az ilyen stratégiák nem szoktak ma sem nyilvánosságot kapni, hát még azokban az időkben. Tekinthetjük-e például a nagy gondolkodó, Johann G. Herder sokat idézett szövegét – „A magyarok mint az ország lakosságának legcsekélyebb része... más népek közé beékelve; századok múl-

tán talán már a nyelvüket is alig lehet felfedezni.” – elszólásnak, politikai célok kikotyogásának is? Nem. Mégis, több egy tudósi észrevétel-nél. Bécs politikai programja akkor alakult ki, amikor nagy gondolkodók is veszélyben látták a magyart: a népet és a kultúrát. Az udvar történelmi korszakhatáron, önmaga számára kereste az optimumot. Ami akkor jórészt magyar érdek ellenében fogalmazódott meg.

A lassan termékennyé váló vidéken a svábok úgy érezték, jogaik – sőt: előjogaik – vannak. És ezt tette kétségessé az 1778-as aktus, melynek során a Bánság koronatartományi jellege megszűnt, betagolták a magyar közigazgatás rendszerébe. Jelentkezett a magyar elem, amely korábban nem kapta meg a németek számára biztosított feltételeket. Újból számolni kellett a visszatérő magyar földesurakkal, még ha nem is léphettek fel azonnali igényekkel. Ez még nem fordította a magyarok ellen a svábokat, az 1848-as forradalomban szinte kizárólagosan a szabadságharc oldalán álltak. De a kiegyezés hozta helyzetet sokan nem akarták elfogadni, pontosabban *az ország területén élő népek viszonyáról szóló 1868-as törvény XLIV. cikkelyét*, miszerint: Magyarország „minden ajkú polgárai politikai értelemben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik.”

Ma igencsak tudjuk, miért elfogadhatatlan e tétel.

Ha magyarosodásról szólnak, nézzük általában a helyzetet.

A kép a németiség számára a legkedvezőtlenebb – az 1880 és 1910 között elmagyarosodott egy millió emberből 400 ezer német volt. Főleg (nagy)városi és Pest környéki, ahol gyakorlatilag ez idő alatt tűnt el a német népelem. Keresni kell – még ma is – a magyarozatát annak, miért csökkent a német nyelvű iskolák száma 1869 és 1890 között 25 százalékkal, ugyanis ezen időszakban a román és a szerb iskolák száma növekedett. Közrejátszhatott ebben mindenképpen, hogy a nem magyarok közül a németek beszéltek a legnagyobb mértékben magyarul – 39,8% –, a románok pedig a legkevésbé – 12,7% –, ennél néhány perccel nagyobb arányt találni a szerbeknél és a szlovákoknál, de még mindig a 20% körül.

Fontos különbségek ezek.

Ignotus Pál írja:

„Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták – s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképpen méltó és tökéletes műveltségű képviselői –, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi er-

kölcs. Nem magyar az általános választófog... S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.”

A svábok ébredő magyarellenségének megvan a magyarázata.

A háborúk közötti időszak reális, józan megítélésének ehhez köze nem lehetne. S mégis úgy tűnik, van összefüggés. Mi mindentől tekintenek el a németiség helyzetét értékelők, arra példák sora hozható fel.

Példák, korabeli lapokból.

Georg Kraft Dextrád községi – Maros megye – tanító ellen eljárást indítottak 1939-ben, mert kitette a szász felekezeti iskolára a június 8-i országos ünnepség alkalmával a szász zászlót. Évszázadokon át így tehettek elődei, soha nem lett belőle peres ügy. A szokásjog értelmében történő megnyilvánulás ellen a nemzeti érzés megsértése címén indított az ügyész eljárást.

A nagyszebeni szász evangélikus egyház-község bírói úton megtámadta az 1935. évi április 1-i törvény egyik szakaszát, amely jelentékeny adótöbbletet ír elő azoknak a vállalatoknak, amelyek hivatalos könyveiket nem az állam nyelvén vezetik. Az egyház szerint alkotmányellenes törvény elleni beadványt a semmítőszék letárgyalta és elutasította.

Az 1933-as Anuarul Învățământului Primar szerint 67 német tannyelvű iskola működött akkor az országban, ami az összes iskolák 1,56 százalékát jelenti. A németek akkori – népszámlálás szerinti – aránya a lakosságban 4,1

százalék, vagyis az iskolák száma, az adatok összevetéséből adódóan, háromszor kevesebb. A csernovici német egyetemet megszüntették, miként a kolozsvári magyart is.

„Dr. Hans Hedrich, a romániai német népközösség egyik meghatalmazott vezetője kihallgatáson jelent meg Armand Călinescu miniszterelnöknél, és eléje terjesztette a német kisebbség sürgős kívánságait. A miniszterelnök közölte Hedrich doktorral, hogy a közoktatási miniszterrel egyetértésben megengedték Besszarábiában a német nyelvű magániskolák létesítését... A német evangélikus egyház tulajdonát képező valamennyi iskolai célt szolgáló épületet visszaadják...” (*Magyar Kisebbség*, 1939. szeptember 16). Tehát csak magánoktatást engedélyeztek, s ígérk az elvett ingatlanok visszaadását...

Még egy jogsértésről, amely a németekre valóban nem vonatkozik. A kultúrzónák felállítása, mely a kisebbségek által többségben lakott letelepedett román tanítók és tanárok számára ír elő kedvezményeket, a magyar és bolgár közösségeknek jelent komoly veszélyt és alkotmányos jogsértést.

Annak oka, hogy megboldogult nagyanyám – róla-rólam szól az indító kép – cipszer szülei miért jöttek el Felvidékről, miért éppen Békésen váltottak ki kalaposipart, örök kérdés marad immár. A békési családban magyarul beszéltek, nincs, aki megmondhatná, a másság a név alakján túl még valamiben megnyilvánult-e. Volt-e

valakiben másságtudat. Az erős, de tételesen soha meg nem fogalmazott édesanyai üzenet szerint a családban mindenki magyarnak tekintette magát. Minek beszélni a nyilvánvalóról.

Temesváriává válásom és az itteni – nyomai-ban még meglévő – etnikai sokszínűség hatására teszem fel utólag a kérdést, amit ott és akkor, a békési temetőben – érthető, mégis némileg meglepő módon – nem tettem fel: mit jelent át-lépni egyik nyelv és kultúra köréből a másikba?

Tekinthetem-e magam részben németnek? Ugyanakkor: tekinthetem-e magam „echt” ma-gyarnak? A kultúra, a neveltetés okán létezik egy válasz. Ha szellemi örökségben gondolko-dunk, Kirner nagyanyáméknak csak német ne-vét tudom, és hogy magyarként élték le életük.

1990-ig a papíron kimutatható 25 százalékos német eredet és némi német kultúra már jó esélyt jelentett a németországi kitelepedéshez, a német állampolgárság megszerzéséhez. A dik-tatúra végnapjaiban megtapasztalhattuk, há-nyan és hogyan keresték és választották az em-bertelenségéből való menekvés módozataként az etnikai kiskaput. Érdemessé vált németnek lenni. Ez 1990 után alig változott, csak a politi-kai-gazdasági hajtóerők sorrendje alakult át gazdasági-politikaivá.

Feleségemnek egyik gyermekkori barátjánője magyarul nem beszélő temesvári német lány volt. Ilyenek is voltak, a háromnyelvűség mind ritkább. Adriana évente egyszer-kétszer murit rendezett, ahol igencsak egyedül éreztem ma-gam. A gimnáziumban szerzett német tudásom

vajmi keveset ért a svábbal kevert német fordulataival szemben. Mire tudogatnám a nyelvet, a társaság szétszéledt. Az akkori mintegy két tucatnyi, közös korosztályhoz tartozó emberből csak mi maradtunk Temesváron. Az utolsó családok már a '89-es fordulat után mentek el. Aki csak tud, megy. Németnek lenni – esély. Esély a szabadulásra.

Maholnap már nincs, aki mehetne.

Illetve van látszatházasság, van sokadszor megújított ideiglenes munkavállalás, zöldhatáron való átkelés – pszichózis van. Őseink Amerikából tértek haza, némi pénzmaggal, tapasztalattal. Mentek, hogy jöhessenek. A mai mozgás egyirányú. Eddig...

Szerepróba

*A szellemi képzetek felérnek egy
hosszan tartó börtönbüntetéssel.*

Fernand Braudel

*Éppen hol nincsenek fogalmak,
megfelelő szó hamarost akad.*

J. W. Goethe

Vannak fogalmak, amelyek általános esetben definiálhatók, jelzős szűkítéssel, pontosító értelmezéssel viszont szinte meghatározhatatlanná válnak. Nem logikai paradoxon keresése a cél, hanem a kisebbségi léthelyzet, mint keretfogalom – Gombár Csaba szóhasználatával a kisebbségi paradigma – sajátos esetre vonatkoztatott értelmezési kísérlete.

Kisebbségi vidéki magyar elit.

A fogalomértelmezés útvesztőinek sokasítására beszúrható még a *szórvány*. El sem kezdtük az értelmezést, és itt az újabb dilemma: e sokszoros szűkítéssel kijelölt elit létezik-e egyáltalán?

Kötelező-e, hogy a magyar szórványnak, legyen szó Besztercéről avagy Temesvárról, Galacról avagy a Fekete-Körös menti „örtornyainkról”, legyen meg a maga eliteje? Nem kötelező. Râmnicul Vâlcea tucatnyi magyarját kívülről kapott indítás és támogatás terelte össze abba az „akolba”, amelynek a neve az indítvány okán RMDSZ-szervezet, valójában a meg-

különböztető identitás helyi termelésének egyetlen – potenciális – eszköze. Belső képesség, erő és bátorság nem került az összehajoláshoz a Kárpátokon túli városban, miként annyi más helyen sem, ahová a politika hullámverése társaink egyikét-másikat elsodorta. Igaz, e helyt nem ilyen szórványról szólnék, hanem azokról, melyek megléte történelmi léptékben mérhető ott, ahol a frissen jött jelző elsősorban nem a magyarokat illeti meg.

Centrum, hol vagy?

Mi tehát a definiálható elit? Mi az, amit – Páskándit parafrázálva – a kizárás, a ki- és szétválasztás nem pontosít, ellenkezőleg, szinte megfoghatatlanná tesz? Az elit – így a teória – a tömeg ellenpólusa¹, a gazdasági, politikai, szellemi színpad rendezőiből és főszereplőiből áll, akiknek esélye arra, hogy elitte váljanak, nem csupán képességeiktől-tudásuktól, de bizonyos demográfiai jellemzőktől-feltételektől is függ², ugyanakkor a kiválasztódás mechanizmusai visszahatnak magára az elitre³. Bibó István relativizálja a definiálhatóságot, amennyiben kétféle összetételt azonosít. Az elit állhat azokból, akikben a közösség céljai tudatosan kiformálódnak, csak hogy – figyelmeztet – létezik egy másik, megszívlelendő közkeletű ítélet, mely „elit alatt nem a társadalom legértékesebbjeit, hanem egyszerűen azokat érti, akik adott társadalmi rendünkben társadalmi hely-

zetük alapján magától értetődően a társadalom vezető rétegéhez tartoznak”⁴. A rendszerváltás folyamatait értelmező kutató szerint az új elit a létrejött hatalmi szerkezet egésze.⁵ Itt tehát az újabb kettősség: egyénekről avagy szerkezetről szól az elitek története?

Mégis sejtjük, mi az elit: a fenti értelmezések mindenikében megjelenő irányító szerep okán.

Mi van a *kisebbségi, vidéki, magyar – szórvány?* – szűkítő-értelmező jelzőkkel?

Kisebbségi elitről teoretikus igényességgel kezdeményezett diskurzust a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja⁶: a Bíró A. Zoltán vitaindítójára reflektáló írások kulcsszavai, teljességre törekvés nélkül: önjelölés (Kolumbán Gábor), helyi-regionális tagolatlanság (Eröss Imre), elméleti inkoherencia (Bíró Béla), betöltetlen szerepek sokasága (Bodó Julianna), személy elsőbbsége a struktúrával szemben (Gagyi József). Milyen – kisebbségi – elit az, amely emígyen jellemezhető? Minden közösség, tehát a nemzeti kisebbség számára is úgy (kell, hogy legyen), ki és milyen legitimációs mechanizmus révén válhat vezetővé. A legitimáció az illető – kisebbségi – társadalmat jellemzi, amennyiben a fogalom mögötti ideologikus tartalom és érzelmi töltet nem relativizálja reménytelen mértékben magát a fogalmat.

Gyűjtsünk dilemmákat: miről és hogyan kellene szólni az elmélet igényével, amikor kisebbségi közösségek vezéreiről készül látlelet? Hogy 1989 előtt Kelet-Közép-Európában szó sem lehetett kisebbségi társadalomról és ezen

belül a saját közössége által legitimált elitről, azt a kor becsületes munkáinak⁷ a fogalomhasználat is jelzi. Guy Héraud megállapítása – „a politikai hatalom nélkül a (nemzetiségi) kulturális élet elkerülhetetlenül 'folklórrá' korcsozul”⁸ – Schleswig tartománnyal kapcsolatosan született, de aligha csak német-dán vonatkozásban érvényes. És mit hoztak a '90-es évek? Vérmes reményeken és kemény vitán túl egyik-két helyen vért is. A térségre nemzetállami beállítódás a jellemző, mely éppen mert nemzetállami, nem támogatja a kisebbségi önrendelkezés semmilyen formáját. A nemzetközi politika mintha csak azzal volna elfoglalva, hogy a létező lépéskényszer rá leselkedő csapdáit elkerülje, ezért „helyzetet tisztáz” és „üzen”.⁹ A kisebbségi közösségek politikai képviselőit sodorják az események, még akkor is, ha egyik vagy másik kormányzati szerephez jut. Ország-lási felelősséget vállalhatnak – közösségi önrendelkezést nem. A közössége vonatkozásában kisebbségié sehol, semmiképpen ne legyen a végső szó, a döntés. Önrendelkezés nélkül kisebbségi társadalmakról szólni illuzórikus. Igazi társadalommá szerveződhet-e az a közösség, amelyben a legfőbb közhatalmi jogosítványokat biztosító tisztségek legitimációja a közösségen kívülről származik?

És mindezek ellenére: kisebbségi elit van. Létrejön a politika – általános – strukturális felhajtó ereje révén; a gazdaság nem szelektál(hat) etnikai hovatartozás alapján; a kisebbségnek is vannak tanultjai. Olyan, amilyen – de van.

Rendeljük a kellően nem definiált *kisebbségi* mellé a *vidéki* minőséget. Kísérletünk egyszerre mondható természetesnek és rendhagyónak. Miért ne lehetne a vidéki kisebbségnek saját elitje? Ugyanakkor: milyen kisebbségi közösségnek az elitjét keressük, ha maga az alapfogalom is ellenáll a teoretikus igényű meghatározásnak?

A vidékiség Rokkan törésvonal-elmélete szerint a területi tengely segítségével a centrum-periféria viszonyban jeleníthető meg¹⁰, akinél a centrum természetesen a nemzeti elitet jelöli, a periféria a lokális társadalmat. Figyelmet érdemlő különben a fogalmazás, mely a centrum elitjével a helyi társadalom egészét helyezi szembe.

Kisebbségi közösség esetében a helyi társadalom és ekként a vidékiség jellegét is meghatározza a kisebbségi mi-tudat sajátos strukturáló hatása. A kisebbségi csoportidentitás által kialakított elkötelezettségek mentén a társadalom oszloposodik. Szakmai vagy bármilyen más identitást a helyzetből fakadóan felülír az etnikai. Az ekként strukturálódó társadalmak esetében kialakuló szervezatláncolatok megakadályozzák az információ és a kommunikáció áthatolását a törésvonalak határain.¹¹ Ahol helyileg a kisebbség demográfiailag nem meghatározó, csak töredéke a többségnek, a szigorú etnikai keretek közötti szakmai kapcsolatok veszélyeztethetik a teljesítményt, az egyén rácsatlakozik a többségi kommunikációs rendszerekre. A kis létszámú helyi kisebbségben az a vélekedés ala-

kul ki, hogy számára a többségi információs és kommunikációs rendszer nyújt többet. Ez az igazán szükséges. Az anyanyelvű média, mivel anyagi, terjedelmi okokból nem lehet annyira átfogó, mint a többségi, leszálló ágba kerül. Asszimilációs nyomás ez, bár nem politikai, hanem strukturális. Ugyanis ha és ahol a közönség nem igényli a saját kommunikációs rendszert, akkor és ott a kisebbségi identitás sérül.¹²

A saját centrum szükséges. Hol alakul(hat) ki a romániai magyarság centruma? E kérdésre 1920-ban egyszerű volt a válasz: Kolozsvár. A második világháború utáni történések politikai akarata Marosvásárhelyt részesítette előnyben, hogy aztán mind több intézményünk oda kerüljön, ahol demográfiai mögöttes nem létezett ehhez: Bukarestbe. Ez 1989 előtt volt, mondhatnánk. Viszont ha az RMDSZ politikai választ keressük e kérdésre, zavart találunk.

Annyi világos, hogy Temesvár magyar vidék, jó volna viszont tudni, milyen viszonylatban az. Honnan érkehetnek, honnan várhatók el azok az impulzusok, amelyek a vidéket perifériává teszik, vagyis beemelik egy bizonyos struktúrába, viszonyrendszerbe? Centrum nélkül nem a vidékiség válik általánossá, hanem a – vallott-posztulált – különeműség kérdőjelesé.

Temesi magyarság

Jelzés értékű, hogy a kisebbségi vidék jeles tudósa és politikusa, Jakabffy Elemér a bánsági magyar társadalom kialakulásának szentelt dolgozatát figyelmeztetéssel kezdi: „Vannak szavak, amelyeket igen gyakran használunk anélkül, hogy pontos értelmüket ismernők... Ilyen szó a társadalom is.”¹³ Példája – bánsági magyar katolikus társadalom – azt jelzi, minél inkább gondot okozó a fogalom meghatározása, annál több jelzőt rendelünk mellé, hogy valóban tudjuk, miről is van szó.

A bánsági magyarság kialakulásáról szólva Jakabffy pontos dátummal operál: 1778. június 6-án szűnt meg a törököktől 1716-ban visszafoglalt bánsági tartomány közvetlen udvari – császári – irányítása, és került sor a magyar közigazgatás bevezetésére. Olyan megállapítással folytatja, amiről más etnikumú krónikások többnyire hallgatni szoktak, és pedig: 1716-tól „hat évtized alatt folyt itt az a nagyarányú telepítés, amelynek a Bánság gazdasági használhatóságát köszönhette. Telepítettek ide németeket, franciákat, spanyolokat, olaszokat, bolgárokat, elnézték a románok és szerbek térfoglalását is, csak magyarok nem jutottak ide... A telepítés egyik kormányszakértője, Bartenstein még 1755-ben is elutasította azt a gondolatot, hogy a Bánságba ismét magyarok kerüljenek, mert 'veszedelmes volna a határszéleken ily elégedetlen elemet tartani, hisz ezek újra fellázadhatnak,

mint Bocskai, Bethlen, Rákóczi és Thököly alatt’.”¹⁴ A Bánság romániai területére a XVIII. század legvégén kerülhettek – összesen két településre – magyarok: Végvárra 135, Ótelekre közel 100 család.

A bánsági magyar társadalom újraalakulása a – magyar – vármegyei rendszer visszaállításával kezdődött, kivéve azon határőrvidéki területeket, amelyek betagolására az országos rendszerbe száz év múltán került sor. Az új vármegyék – Krassó, Temes és Torontál – határainak a megállapítása 1779 tavaszán ment végbe. A megyék tisztikarának a megalakításához – a rendi alkotmánynak megfelelően – nemességre volt szükség. Itt helyben tisztikart választani nem volt honnan, más tájakról jelentkezőket kellett kinevezni. Ennek egyik oka Mária Terézia egy 1779. áprilisi leirata, miszerint a török hódoltság előtti tulajdonok visszaigényléséről szó sem lehet – vagyis minden peres ügyben a kincstár erőnyerő lehetett. A magyar társadalom kialakulása szempontjából a földbirtokok vásárlása alig jelentett valamit, a legtöbben gazdasági megfontolásokból, és nem azért szereztek bánsági földet, hogy ide költözzenek.

A földet vásárlók közül azok szerepe nagyobb a bánsági magyar társadalom kialakulásában, akik megyei tisztséget is vállaltak – akik nemcsak állásért jöttek ide, hanem vagyont is hoztak. A tisztikar jelentős része a józsefi években – Szekfű Gyula szerint a vidéki nemesség nem osztozott az intellektuellek József-rajongásában, a rendi előjogok és nemzeti jelleg soroza-

tos megsértése miatt – kicserélődött, a XIX. század elején a bánsági megyék köz- és társadalmi életét „idegen vérből való nemesek”¹⁵ uralták. És ezekből – a szerb, örmény, román, francia, spanyol, zsidó eredetű nemesekből – alakult ki a forradalmas korban a helyi magyar társadalom. Azokban a bánsági megyékben, ahol a városi polgárság körében magyar elemmel szinte nem is találkozhattunk a kiegyezésig, a szabadság – jelesül a magyar szabadság – gondolata hatására következett be a történelmi váltás. Itt sem volt egységes a nemesi társadalom, sokat közülük a császári udvar „jóindulatúnak” minősített, a Kossuth-pártiak kisebbségben voltak, mégis olyanokat választottak a legfőbb helyi köztisztviselésekbe, mint Vukovics Sebő alispán, vagy Ormós Zsigmond főszolgabíró, akik a nemzeti eszme legfőbb bajnokai közé tartoztak.

A megyék megszervezése után a helyükön maradhettek a különböző (só-, posta-, bányá-) hivatalok többnyire német alkalmazottjai, akik az új – magyar – tisztikartól tisztos távolban maradtak. Idővel, mert az új nemesi osztály tagjai közé meglehetősen számban kerültek nem magyar származásúak, a művelt polgári elem és az új tisztikar között megindult a társadalmi érintkezés. És mivel az új nemesség igyekezett átvenni a régi magyar nemesség mentalitását, életvitelét, követik őket ez úton a hivatalnoki, polgári elemek is. Segítették ezt az elfogadási folyamatot olyan események, mint a Martinovics-féle felkelés során alkalmazott rendőri ter-

ror, amelynek következtében a temesi Laczkovics János is vérpadra került. A próbát 1848 jelentette, amikor is a – zömmel – német polgárság, a sváb földművesek a magyar ügy mellé álltak.

A kiegyezésig, alapítja meg Jakabffy, a szabadságharcban magyar nemzeti szellemről bizonyosságot tevő családokban is a társalgási nyelv jórészt a német volt, ami 1867 után változott meg alapvetően. A magyar nyelv megtanulásában a német polgárság, a sváb földműveség járt elől, miközben a román és szerb népelem csak kényszerűségből tanult meg magyarul, amiben része volt annak, hogy az Eötvös-féle (1868-as) nemzetiségi törvény e két népcsoportot nem elégítette ki.

Az első (és majd a második) világháborút záró békekötés nyomán kialakult helyzetről – mivel szinte állandóan napirenden van – talán annyit, hogy a Bánság alapmagatartása befogadó, Temes megye mai lakóinak szinte a harmada máshol született. Magyarok is folyamatosan érkeztek ide Erdély különböző tájairól, főleg Székelyföldről, akik az identitással kapcsolatos kérdésekben az erdélyi alapmagatartástól eltérően nyilvánulnak meg.¹⁶

Érdemes odafigyelni arra, hogy a térség „magyar” történelme milyen megvilágításban, értelmezésben kerül ma bemutatásra. Jelzés értékű, a többségi médiában kik és hogyan hivatkoznak eseményekre és folyamatokra, tényekre és történésekre. A kérdés fontos, hiszen Temes megyében – általában szórványhelyzetben – a

kisebbségiek többsége román nyelvű sajtót olvas¹⁷, a kisebbség önmagáról kialakuló képe itt jelentős mértékben a többségi értelmezés függvénye.

Ugyanakkor a tranzíciós idők meghatározó intézménye a sajtó, mely bár önnön igaz szerepét ma még nem találta meg, hatása bizonyítható a politika által követett diskurzusok fő csapásirányainak a kiválasztásában. Amit ma egyes médiumok „csak úgy” elmesélnek, a holnapi politika érvei közé emelkednek, szinte észrevétlenül. És közellenállás sem ébred, mert a sajtó ténykedése okán és pontos ismeretek hiányában a hangulati háttér azokat is leállítja, akik különben érzik, hogy valami nincs rendben.

Lássunk tényeket. A bánásgi gazdasági csoda, a mindent elsöprő modernizáció példáit 1869-től kezdődően szokás idézni – a temesvári lóvasút megindulásától. Ha a bánásgi vasút kezdeteihez – 1857 – nyúlunk vissza, akkor is jóval túl vagyunk a magyar szempontból fordulópontot jelentő 1778-as esztendőn. A telefont Temesvárott 1880-ban vezették be 52 lakásba, a város csodás színházépületét 1876-ban adták át rendeltetésének, a világra – Európára – szóló elsőbbség, az utcai villanyvilágítás 1884-es dátumot visel. A mai Temesvár építészeti arculatát a századforduló éveiben alakították ki. A sor folytatható, de talán szükségtelen. Ennyi tény is jelezheti – hitelesen! –, hogy a modern Bánág és a központ, Temesvár „elsőbbsége” – amire az itt élők igen büszkék, a románok köré-

ben mondás hordozza ezen „igazságot”: Tot Banatu-i fruncea! (Csakis a Bánság az első!) – jelentős mértékben a kiegyezés utáni magyar elsőbbséget hozó dualista korszak teljesítményeinek tudható be.

Terjedőben az „emlékezés” műfaja, divat a retró. A tegnap önkéntes bűvárlói kezükbe hulló egykori dokumentumok, írások alapján, önkényesen és többnyire a forrás megjelölése, valamint a szakmaiság igénye nélkül, olvasmányosan szólnak a múltról. Egyetlen temesvári román napilapban két és fél hónap alatt tíz ilyen írás jelent meg. Az olvasó szereti – miért ne csinálnák? A méltatlankodás alapja egy további, ártatlannak aligha mondható cél.

Könyvekben és újságokban (*Realitatea* 1998. január-márciusi számok) rendre úgy emlékeznek a város és a térség tegnapijára, hogy a német népelem jelenlétét, civilizációt teremtő erejét, a szó igazi értelmében nem modernizációt gerjesztő hatását, sajátos és meghatározó mentalitását emelik ki – egyedül. Más népcsoportok a futottak még kategóriába kerülnek – ami elsődlegesen a magyart érinti. A múlt századi pénzügy értékes archívuma Budapesten köt ki – nem „kell” megmagyarázni, miért. *Doja* kivégzésének helyéről szólni lehet, de minek bárkit is figyelmeztetni, hogy csak királyok neveit szokás különböző nyelvekre lefordítani, a magyar parasztvezér neve Dózsa. Aztán hadd tudja a kortárs olvasó, hogy elődei a németes „cúgra” szálltak fel, és örültek az „ájzenbánnak” – de minek szólni arról, hogy aki a századelőn a

gyárvárosi villamost várta, a román-német-szerb nyelvek közül bármelyikén szólalt meg, azt mondta: nem jön a zöld. Egész Temesvár így használta – akkor. Ha olykor magyar szerzőt idéz az újságíró, az elfogulatlanság látszata kedvéért, akkor az 1770-re vonatkozó állítást – miszerint amikor Temesvárt a magyart nem kívánatos személynek tekintette a katonai közigazgatás, még akkor is beszéltek a város piacain magyarul – jó száz évvel későbbre datálva abban erősíti meg a román olvasót, amit a politika jó ideje harsog: itt a magyar akkor sem volt otthon, amikor hatalmon volt. S ami a legédeesebb: a román szerző ha arról ír, hogy a XV. században szerbek és valachok mindinkább magyarokká váltak, a preindusztriális társadalom vonatkozásában, a nemzetek konstitúciója előtt nyelvváltás helyett asszimilációról regél, akkor mindenekelőtt önmaga elméleti felkészültségéről küld üzenetet. Persze eszébe nem jut elmélázni azon, miként lett igazi sváb az a francia, olasz, spanyol, cseh-morva, lengyel, akinek őse a császári – Mercy generális és utódai által – irányított betelepítési hullámok során a Bánságba keveredett!

Paradoxon előtt állunk: miközben a politikai történések krónikásai arról mesélnek, hogy 1919 előtt az akkori kisebbségek a magyar hatalom ellenében fogalmazták meg jogos követeléseiket, a gazdasági-társadalmi haladás regősei ugyanerre az időszakra vonatkoztatva a köz fő tényezőjeként a német népelemet jelenítik meg. A cél világos: a térség – Bánság – európaiságát

a kontinens politikájában meghatározó német-séghez kötni mindenképpen. Ez főleg napi-taktikai szempontból jó, ugyanis a német népelem innen napjainkban végleg kiszorul, elvándorol. A helyi büszkeséget fakasztó különneműség forrásai azok tehát, akikről a mindent megszőpítő, mára veszélytelen múlt kontextusában lehet szólni, és akik ugyanakkor a ma mifelénk oly szükséges anyagi-politikai-erkölcsi támogatás valamennyi eszközét birtokolják.

A történelmi igazság tájainkon, sajnos, még mindig a politikai relativitás függvénye.

A nyilvánosság, mint keret

A nyilvánosság kérdése kikerülhetetlen, az elitszerep tulajdonképpen a nyilvánosság szférájában alakul ki. Igényt erre a szerepre senki sem tarthat, amennyiben saját közössége, az az entitás, amelyhez tartozik, el nem fogadja annak.¹⁸ Az „okoskodó közönség” (Habermas) által kitermelt elit¹⁹ elfogadtatása csakis a nyilvánosság szférájában történhet meg.

Amikor Habermas a nyilvánosság szerkezetét vizsgálta, a közszféra struktúrájából indult ki. Az államot korlátozó polgári szabadság megteremtésének folyamatában szétváltnak a magánember és az állampolgár pozíciói. A közönséggé összegyűlt magánszemélyek állammal szembekerülő világát Habermas polgári nyilvánosságnak nevezi. Ez a polgári társadalom és a politikai állam történeti elválásának a

terméke, és célja, hogy politikai funkciókat vegyen át az államtól. Az ekképpen felfogott nyilvánosság formái közé tartoznak a gyűlések, a sajtó, a különböző egyesületek. Habermas szerint a polgári nyilvánosság klasszikus liberális modellje idővel eltorzult, olyan átpolitizált társadalmi szféra alakult ki, amely szociológiai és jogi értelemben nem közösségi és nem magán.

Érdekes és érdemes volna végiggondolni, milyen közsféréről beszélhetünk a romániai magyarság vonatkozásában. Nem az a kérdés, hogy milyen közjogi intézményekkel rendelkezik a magyar közösség. Ilyenekkel nem rendelkezik, bár képviselői ott vannak a központi és a helyi közhatalmat gyakorló intézményekben. Még akkor is, ha olykor – mint Székelyföldön – a magyarok többségi jelenléte „magyar” jelleget kölcsönöz a helyi közigazgatás némely intézményének, ezek normaalkotási és -értvényesítési joga közigazgatási és nem etnikai határok mentén érvényesül. Az RMDSZ kormányzati szerepvállalása tette hangsúlyossá azt a kérdést, amelyre korábbi formájában semmilyen válasz nem született: milyen legitimáció lehetséges a hatalmi struktúrákban szerepet vállaló érdekképviselési szövetség esetében?

A politikai-hatalmi és az érdekmegjelenítő-civil szférában történő egyidejű, párhuzamos jelenlét okán nincs külön megfogalmazódási tere az „okoskodó közönség” elvárásainak, illetve a nyilvánosság számára rejtve marad ezek célkitűzésekké és feladatokká alakulásának a folyamata. Az érdektagolás és -megjelenítés, il-

letve ezek politikai képvisellete egyetlen kontinuumot alkot, minek okán az érdekek alapján megfogalmazódó feladatokból annyi válik nyilvánossá, amennyit a politika megjelenít(eni óhajt). A politikai és civil funkció egymásra csúsítása a legitimitációt teljességgel relativizálja.

A politikai szerepet vállalók közösségük vonatkozásában egyszerűen és megfoghatatlanul ügyet szolgálnak. Miként jelentkezik ez, lásunk egy példát. Az 1997 decemberi Szövetségi Képviselők Tanácsa ülésén elhangzott javaslat, miszerint a kormányzással kapcsolatos elfogandó programatikus dokumentumban a történelem és földrajz magyar nyelvű oktatását érintően az eredeti – *ez a legcélravezetőbb* – megfogalmazástól eltérően szerepeljen az, hogy *ez jog*, a szövetség elnökének ingerült választát váltotta ki. Személyes sértésnek tekintette a javaslatot, ügyszolgálatára iránti bizalmatlanságnak. Kitörése hatott, az eredeti változatot szavazták meg, pedig aligha vitatja bármely RMDSZ-politikus, hogy a teljes körű anyanyelvű oktatás – jog. Amiről lemondani még áttételesen sincs senkinek joga.

Az RMDSZ-re etnikai hovatartozás és általános program alapján leadott szavazatok egyfajta nyitott mandátumot hoznak létre, ennek megfelelő számonkérhetőséggel. Ugyanis nem a – doktrinális alapon – megfogalmazódó aktuális program konstituál közösséget, hanem fordítva, az eleve létező és megmaradni óhajtó közösség hoz létre „örökérvényű” programot. A megmaradni akaró kisebbségi választó dönté-

sét, hogy kire szavaz, nem a versenyben lévő aktuálpolitikai programok vonatkozásában hozza meg. És ez érvényes minden – bármikor – választásra, vagyis az a politikai aktus, amely a többségi polgár esetében a jövőjével kapcsolatos döntési mozzanat, a kisebbségi számára hittétel etnikai különeműsége mellett. Erre a választói alaphelyzetre tökéletesen rímel a képviselői ügyszolgálat. Aminek a minősítése a választási rendszerek teljességgel képtelenek. A képviselők, a jelöltek közötti személyes megmérettetés válhatna – más szintű – legitimációs mozzanattá. A román – pártlistás – választási rendszer az „egységfilozófiának” kedvez, a verseny és szelekció belsővé válik, legitimációs ereje kérdőjeles.

A sajtó, mint a nyilvánosság termelője, nem tud mit kezdeni az egységdiskurzussal²⁰, aminek vannak strukturális és mentalitással kapcsolatos okai. Újságírói – szakmai és etikai – dilemmaként jelentkezik az a sokszor megnyilvánuló médiafogyasztói igény, miszerint „vezetőkinkről” rosszat, bíráló szót nyilvánosan ne fogalmazzanak meg; a figyelmeztetést egymás között kell elintézni; a számonkérés, a bírálat a mi belső dolgunk, minek azt „kivinni” azok közé, akik „alig várják”, hogy marakodjunk; kinek jó, ha elmondhatják, nincs meg a belső egység; elemzéseivel a román nyelvű sajtó, amelyekhez az alapanyagot mi szolgáltatjuk ekként, közösségünk bomlását segíti elő. Mindezzel szembeni kérdésünk: szólhat-e a sajtó csak befelé akkor, amikor a kifelé és befelé korlátja

az identitás, határa kulturális-mentális, különben az élettér közös? A „rejtőzködő” sajtó fontosabbnak tekinti a „külső” vélekedést a „belső” normalitásnál, a jólfésültséget a dolgok néven nevezésénél. És ezzel visszakerültünk a legitimitáció kérdéséhez, amely nem a nyilvánosság produktuma immár, hanem a kinyilvánított ügyszolgálat határozza meg a nyilvánosság jellegét.

A kisebbségi lét totalitarizmus alatti rejtőzködő mivolta érthető, miként az is, hogy jelzések és – rejtjeles – üzenetek útján kommunikált a közösség. Demokráciánk „sajátos” mivolta, az etnikai különeműséggel kapcsolatosan megnyilvánuló politikai kétarcúság minden bizonnyal hozzájárul a korábbi gyakorlat mai igenléséhez, továbbéléséhez. De a mai helyzet jórészt a politikai legitimitáció folyamata miatt alakult ilyenné, amely közösségen kívüli lévén, nem teszi szükségessé befelé a feladatcentrikus elszámoltatást. Így viszont a sajtó – átmeneti korra jellemző – értékintegrációs szerepének felértékelődése helyett²¹, kisebbségi környezetben megmarad a belül került kívülálló szerepében. Intézményformáló erő lehetne, a hatalom partnere és alakítója – miként a többségi média – abban a folyamatban, amelynek során egyik a másikat kölcsönösen legitimálja. A keret ekként válik korláttá.

A kisebbségi sajtó strukturális gondjai jórészt az anyagiakra vezethetők vissza. Miközben a többségi médiában hihetetlen mértékben megnőtt a sugárzott sajtó szerepe, kisebbségi

vonatkozásban a jelentősebb változások az írott sajtó területén következtek be. A lapok viszont kevés kivétellel anyagi gondokkal küzdenek, s támogatást – elsősorban – attól a politikai szférától remélhetnek, amelyet különben minősíteniük kellene. A kisebbségek nyelvén sugárzó közszolgálati médiával kapcsolatos elképzelések, javaslatok rendre elakadn(t)ak a politika hálójában. Akkora szervesen strukturálódott magyar gazdasági szféra nincs, amely átfogó kereskedelmi sugárzott médiát alakíthatna ki. Ezért nem jött létre a közszolgálati műsorokat ellensúlyozó kereskedelmi adások rendszere, a létező egy-két adástól az összhatás vonatkozásában szinte el lehet tekinteni. Romániai magyar vidéken szinte nincs is esély kisebbségi kereskedelmi média létrehozatalára.

Elit és szerep

Az uralmi diskurzusokat az elit dolgozza ki és terjeszti. A diskurzusok közvetítésében játszik szerepet a hagyomány, az értelmezés során bizonyos viszonyítási keret, kulcsszavak – értékek, normák, célok – maradnak. A nemzeti keret – mint absztrakt viszonyítási szféra nem része a mindennapi életnek, ezért – érvényességét a mindennapi életben sem igazolni, sem cáfolni nem lehet²². Ugyanakkor a materiális és gazdasági stabilitás értékei az átmeneti idő bizonytalanságai miatt mindinkább felértékelődnek, a „magyar” vagyok általános tétele egyre kevés-

bé hat²³. Az elit alapattitűdje nem lehet teljesen független a mind általánosabbá váló, a feltörekvőkre jellemző győztessé válás kényszerétől. Nem a távlat, a széles ölelésű stratégia a fontos, hanem a más meghatározó taktika. Az „ügyszolgáló” elit szerepzavarba kerül.

Miközben a csúcseleit a nemzeti kérdés elsőbbségét vallja, „reálpolitikai” témákat választ ki közvetlen feladatokként. Az általánosan megjelölt nemzeti célok – az „ügyszolgálat” toposzai – napi politikában való (nem) megjelenítése egy elvi kérdésre adott válaszként értelmezhető. Minden vezető RMDSZ-politikus vallja, önrendelkezés nélkül a kisebbségi kérdés rendezése elképzelhetetlen, de az erre vonatkozó elvi-elméleti vitát – a napi politika igazodási kényszerében – halasztja. Sorrend, fontossági sorrend meglétére utaló helyzet: az általános, a minden állampolgárra vonatkozó kérdések előbbre valók, mint a csak a kisebbséget érintők. A kicsi várjon sorára, még akkor is, ha témafelvetésének jogosságát senki nem vitatja. Nemcsak az a gond, hogy ekként soha nem mondható meg egyértelműen, mikor jön el a „kisebbségi ideje”, hanem hogy a társadalomépítés jellege ezáltal egyoldalúvá, kirekesztővé válhat. A létező különműködésre vonatkozó szabályozások vagy nem születnek meg, vagy ha mégis történik valami, akkor a nemzeti többség megszarolva érzi magát. A kisebbségi közösségen belüli egységdiskurzus viszont egyetlen „legitim” hangot enged megszólalni. Kíséret is alig történik annak kimutatására: az álta-

lános (országos) és kisebbségi (magyar) felvetések egymással nincsenek konkurenciális viszonyban. És törés áll be: a reálpolitikus egy-szerre kíván megfelelni az önmaga predestináltságáról alkotott képnek és a közigénynek. Egyidejűleg akar kimagaslani és alkalmazkodni, megváltani és manőverezni. A kisebbségi nyilvánosság – jelenlegi – szerkezete, illetve a legitimáció jellege miatt a válság szinte elkerülhetetlen. Az értékválság abban mutatkozik meg, hogy a napi építkezés valamint a vallott és vállalt távlati cél között nincs cselekvési összhang. Távlat helyett szivárvány jelenik meg. Kialakul a Bibó által hamis realizmusnak²⁴ nevezett helyzet, amikor minden lépés taktikailag igazolható, az egész együtt viszont nem visz közelebb a végcélhoz.

A kisebbségfogalom asszociációs holdudvara okoz újabb szerepzavart. A kisebbséggel önkéntelenül az esetlenebbet, fejletlenebbet, esélytelenebbet rokonítjuk, őt veszélyezteti a vele szemben álló egész²⁵. Nemzetállami sajátosság, hogy az erős nagy azt vallja, védekeznie „kell” az esélytelen kicsivel szemben. Csakhogy a kisebbség nem annyira rész-egység, mint állapot és folyamat. Igazán kisebbségivé akkor válik, ha – a fogalom jelzett értelmezésével – hátrányosan sorolják be, elővigyázatosságból rögtön korlátozzák is kiteljesedésében. Az állítást egy példa teheti érzékletessé. A román honatyák hónapokig a magyarokért aggódtak a tanügyi törvény kapcsán, vajon meg tud-e a kisebbségi tanulni megfelelően románul, ha nem annyi és

olyan tárgyat tanul románul, ahányat szükségesnek ítél a többség. Erre a válasz a következő lehetett volna: a demokrácia azt jelenti, hogy mindenki számára keretet teremtünk az érvényesüléshez, de a továbbiakban az egyénre bízunk, miként él ezzel. Amikor a kisebbségi azt bizonygatja, mennyire fontos az anyanyelvi oktatás a szellemi énefejlődés szempontjából, átveszi a többség logikáját: magyarázza álláspontja helyességét annak, aki – úgymond – aggódik érte. Demokráciában – remélhetőleg – mindenkit az értékelvűség keretei között érvényesíthető önérdék motivál. Miért kell azt hinni a romániai magyarról, hogy eszébe nem jut megtanulni románul, s ezáltal kizárja magát a társadalmi versenyből? A demokrácia ott kezdődik, ahol az ilyen – saját sorsot érintő – kérdés eldöntését az érdekeltre bízák.

Dilemmatikus az érdekképviselési fogalomhasználat. A potenciális választó felé ígéretet szokás megfogalmazni. Megvalósításokra tesz *ígéretet* a politikus. A kisebbségi politikus viszont azt jelent(het)i be, mit fog *követelni* a többségtől, milyen jogokért fog harcolni. A társadalomban általánosan tapasztalható, az atomizált érdekérvényesítésre jellemző *gyakorlati-assággal* szemben a kisebbségi számára politikus elvek, jogi keret esetleges *megvalósítását követelő képviselést* ígérhet. Ilyen körülmények között építi egyik-másik kisebbségi politikus választói kampányát olyan céltételezésekre – vámszabad terület, folyó hajózhatósága –, amelyeknek etnikai vonzata nincs. A kisebbsé-

gi közös érdek és értékek – bár feladásukról nincs szó – nem jelenítődnek meg, a kisebbségi másság rejtőzködik. Kisebbségi nem vitathatja Gellner megállapításának²⁶ – „a modern ember nem egy uralkodó, egy ország vagy egy hit iránt lojális, hanem egy kultúra iránt” – az igazát, olykor azonban felmerül a kérdés: mely kultúra iránti az a hűség?!

Végül pár szót a helyi elitről. Vidéken, szórványban az elit ha akar sem igazán tud szakosodni. A kisvárosi zenekar nem játszhat csak Bach-fúgákat, de az sem valószínű, hogy életre szólóan kiválaszthatja magának – mondjuk – a romantika jeleseit. Madrigálkórus elsősorban strukturális okok miatt nem jöhet létre vidéken. Mindent el kell tudni játszania-énekelnie a helyi csapatnak, ha saját piacán meg akar maradni. Az élre kerülőt a kisközösség szerepek sorozatával kínálja meg, ha egy bizonyos téren már bizonyított. Akinek, mint bárkinek, természetes igénye a szakosodás – de nem teheti. A helyi – szórvány – elit szerephalmozó. Egy személyként több „ügy” vivője, s minél többet vállal, annál bizonyosabb, hogy bármily sokat vállaljon, mind több helyen hiányzik. Mert egyszerre egy helyen lehet jelen. Minél kisebb a közösség, a helyi előljárót annál inkább leterheli gyakorlati és azonnali feladatokkal. A helyi elit válasza erre vagy a totális közösségszolgálat, vagy a felelősségáthelyezés felfelé. Az RMDSZ típusú struktúrák kiválóan alkalmasak erre, hiszen a hívó szó éppen az egység.

Az a bizonyos helyi elit

Temesvár nem csupán Temes megye, de bizonyos szempontból több megyére kiterjedő térség magyar központja az ide telepített művelődési intézmények okán. Színháza, körzeti rádió- és tévéadása fontos szerepet kell hogy játsszon a megkülönböztető identitás termelésében.

A temesi magyarság a megyei átlagot meghaladó mértékben város lakó²⁷. Több település adatainak az összesítése nem adja ki az általános képet, de feljogosít annak a feltételezésére, hogy a vidék szempontjából meghatározó elit – a magyar pedagógusok és lelkészek – koncentrációja Temesvárott meghaladja a románokét. Kérdés, hogy a mai mobilitási körülmények közötti általános tendencia, az elit (nagy)városi koncentrációja miért hangsúlyosabb egy kisebbség esetében. Az egyház krónikus paphiánya lehet egyfelől a magyarázat, másfelől pedig a tanári társadalom jogos biztonságigénye. A falusi tanárt a totalitarizmus olykor a városinál is jobban kihasználta, közösségileg ellehetetlenítette a politikai-ideológiai szerepkényszerekkel, de azt a kevés szociális támogatást sem biztosította számára, amit a városi panelházas lakásépítési hitelek jelentettek. A magyar pedagógus ugyanakkor naponta tapasztalja, hogy a kisebbségi oktatást a hatalom nem támogatja, szórványban a legtöbb, amire számíthat, a semlegesség, a létező tudomásulvétele. Aki

(nagy)városi román iskolába került magyar-ként, aligha hagyja ott, hogy a falusi magyar szaktanárhiányt segítsen orvosolni. Meggondolkoztató, hogy 1989 után, a korábbi kötelező kihelyezéssel rendszer megszűntével nem javult a helyzet, bizonyos szempontból romlott. Hiába hirdetnek meg évről évre állásokat, csak (szakképzetlen) helyettes kerül falusi iskolákba, olykor még kisvárosiakba is. A helyi közigazgatás részéről sem történik indítvány a tanárok falusi letelepedésének az ösztönzésére. Értékváltságos időnkben a pedagógusok megbecsültsége nem javult, sőt... A magyar nyelvű oktatás területén, néhány helyi pozitív kezdeményezést leszámítva, szinte általánosnak mondható a folyamatos leépülés.

A képzettség és műveltség alapján kialakuló kulturális elit orvosokat és mezőgazdasági szakembereket ölel még fel falun, bár az utóbbiak akár a gazdasági elit körébe is sorolhatóak, amennyiben vállalkoznak. Az anyagi háttér, a vagyon is elitet konstituál, miként státuselitként kezelendők azok, akik a közigazgatás struktúráiban jutnak szerephez. A helyi általános és magyar elit között létezik érdekazonosság, mindenekelőtt a kialakítandó jogi környezet tekintetében. A demokratizáció általános toposzai közösek, bár gyakori a téves vélekedés, hogy a működő demokrácia a kisebbség sajátos gondjait is megoldja. Ez a kettősség olykor döntési helyzetként jelenik meg a státuselit számára: elegendő demokratának lennie vagy emellett legyen „magyar” is? Kormányrendelet

alapján lehetőség nyílt kétnyelvű helységnevtáblák kihelyezésére Temes megye 27 településében. Fél év alatt sehol nem került ki kétnyelvű tábla. Volt huzavona, felelősség-elhárítás és helyi ügyetlenkedés is, szomorú bizonyítékok szolgáltatva arra, hogy a jellemző szerepviselkedés a „jelzés felfelé”. Ügyintézészt szinte egyáltalán nem vállalnak helyi tanácsi képviselők. Közösségi megmérettetés esetén ez visszahatna a szelekcióra, csak hát a helyi képviselők legitimitációja Szalai Erzsébet kifejezésével élve „folyosói”. Szórványban a közösségi szerepvállalásnak nincs előzménye, a falusi státuselit többnyire nem szelekció, hanem felkérés útján kerül kijelölésre. S mivel a legfontosabb, személyes – nem csupán testületi – döntési jogosítványokkal járó tisztségekbe magyar nem került 1990 óta sem Temes megyében, nem volt, ami elindítsa a különböző magyar elitek mozgását egymás felé. Hiányzik az egységesítő érdektér.

Ez egy válasz arra a kérdésre, hogy kialakulhat-e valamilyen szövetség, szerves együvé tartozás helyi szinten a magyar szegmentumok között. A társadalom oszloposodása szórványban – jeleztük – elképzelhetetlen, de a helyi „ügyszolgálat” kialakíthat szimbolikus közöséget, amelynek jegyében és érdekében mégis megmutatkozik az egység. Az idevágóan idézhető példa üzenete negatív. Amikor a Temes megyei helyettes főtanfelügyelői tisztségre magyar iskolákból nem volt jelentkező, egy román tagozaton tanító magyar tanárt jelölt az RMDSZ. Az illető rövid idő múltán visszalé-

pett, mert a magyar iskolák pedagógusai a nem közülük való vezető kezdeti érthető, főleg önmagának ártó ügyetlenségeit keményen „ráolvasták”.

A kisebbségi kapcsolatháló léte és mibenléte lehetne a helyi magyar elit egyik fontos jellemzője²⁸. A döntéshozó testületekben való magyar jelenlét olyan helyzetbe hozza a státuselit megyei képviselőit, hogy valóban segíthetnek egyik-másik magyar művelődési intézmény helyzetén. Mégis, mivel kulcsszerepben nincs magyar, az intézmények vezetőinek a testületek vezetőit is meg kell keresniük. Egyéni stratégia függvénye, hogy ebbe a mozzanatba az intézményvezető bevonja a megyei képviselőt, vagy nem. Ha nem, a magyar képviselőt relativizálódik, a kapcsolati hálóból kirekesztődhet.

A szórvány státuselitje szerepvállalásakor nem a helyi hatalom kulcspozícióit célozza meg, hanem az információs csatornát, amely révén ügyeket megjeleníthet ott, ahol azokról döntés születik. Nem mellékes az a kapcsolati tőke sem, amely ilyen testületi tagság révén kialakul, de ezt nem szabad túlértékelni. Megannyi példa idézhető arról, hogy a helyi gazdasági magyar elit nem „saját” képviselője révén, hanem közvetlenül keresi a kapcsolatot pénzforrásokhoz. Ha igénybe is veszi a magyar képviselőt, addig teszi, amíg a saját kapcsolatait kialakítja, utána – érthetően – közvetlenül jár el. A kisebbségi érdekképviselőt tehát ritkán és kontextuálisan látja el a közvetítés fontos és legitimáló szerepét, nincs akkora befolyása, hogy

csupán ez alapon kialakulhatna a státus- és gazdasági elit közötti érdekszövetség.

Elitcsere a művelődés magyar intézményeinek az élén bekövetkezett, ami nem tükrözhet semmilyen közösségi szempontot, mivel az eljárás szakmai-felügyeleti keretben zajlott le. A temesvári magyar napilap 1989 végi vezetőségváltásánál színre lépett a frissen megalakult Bánsági Magyar Demokrata Szövetség, de nem javaslattal állt elő, hanem követeléssel, kettős hibát követvén el ezáltal. Létrejöttének ténye semmilyen legitimitást nem nyújtott számára ahhoz, hogy a közösség nevében léphessen fel. Ugyanakkor a megcélzott demokrácia nevében antidemokratikus volt, beleszólt a szabad sajtó belső ügyeibe. Ez a mozzanat, szerencsére, nem hatott ki a helyi magyar sajtó és az érdekképviselő további kapcsolatára.

Az érdekképviselő és -érvényesítés elittel kapcsolatos kérdései még folytathatóak, befejezésül álljon itt egy apró történet: a postán magyar nyelvű táviratot feladó tanár kinézésű férfit megkérdi a tisztviselő: miért táviratozik Bukarestbe magyarul, hiszen jól beszél románul, amit a címzettől is feltételez. A válasz – élni akar a jogával – az ifjú hölgyet láthatóan zavarba hozta... Meddig és hogyan akarunk élni a jogainkkal? – elsősorban az elitnek felteendő kérdés.

JEGYZETEK

1. Pareto, Vilfredo: *Traité de Sociologie Générale*. Lusanne-Paris, 1917.
2. Easterlin, R.A.: *Birth and Fortune*. Illinois, 1980.
3. Dresch, Stephen P.: *Intellectual Competence and the Circulation of Elites: The Crisis of the Late Twentieth Century*. Laxenburg, 1984.
4. Bibó István: Elit és szociális érzék. In: *Összegyűjtött munkái*. Basel, EPMSZ, 1981. 338.
5. Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása*. Budapest, Osiris, 1996. 39.
6. Rostás Zoltán (szerk.): *Valami történet: Szempontok az elit tagolódásának értelmezéséhez*. Csíkszereda, 1993.
7. Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Budapest, Kossuth, 1984. Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Budapest, Gondolat, 1988. Gyönyör József: *Allamalkotó nemzetiségek*. Pozsony, Madach, 1989.
8. Héraud, Guy: *Le Slesvig, region frontalière* modéle. 1972.
9. Kende Péter: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest, Osiris-Századvég, 1994. Pierré-Caps, Stéphane: *Soknemzetiségű világunk*. Budapest, Kossuth, 1994.
10. Rokkan, S.: Eine Familie von Modellen für verglichene Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie* (9) 2. 1980. 118-128.
11. Lipset S.M.-Rokkan S.: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*. New York, 1967.
12. Albert Ferenc-Bodó Barna-Papp Z. Attila: *Peremlét és megmaradás*. Temesvár, Szórvány Füzetek, 1997.
13. Jakabffy Elemér: *A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán*. Lugos, 1940.
14. Jakabffy, i.m. 5-6.
15. Jakabffy, i.m. 25.
16. Bodó Barna: Belépés és szocializáció a bánsági székelyeknél, *A Hét* 1998. 11.
17. Albert-Bodó-Papp, i.m.
18. Bodó Julianna: Elit és nyilvánosság, In: *Valami történet*. Csíkszereda, KAM, 1993.

19. Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szervezete*. Budapest, Gondolat, 1971.
20. Bfró A. Zoltán: *Valami történelm.* In: *Valami történelm.* Csíkszereda, KAM, 1993.
21. Szalai, i.m.
22. Lőrincz József: *Mi minék az elitje?* In: *Valami történelm.* Csíkszereda, KAM, Interdialog, 1993.
23. Szalai, i.m.
24. Bibó István: *A kelet-európai államok nyomorúsága.* Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 1997.
25. A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus.* Budapest, Scientia Humana MTAPTI, 1997.
26. Gellner, Ernest: *Națiuni și naționalism.* București, Antet, 1997.
27. Bodó Barna: *Azonosulás, elitek, peremlét, Kisebbségkutatás* 1997. 4.
28. Utasi Ágnes–A.Gergely András–Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit.* Budapest, MTA PTI, 1996.

**A REGIONALIZMUS
ÜVEGGÖMBJE**

Régió, identitás, elit

Szinte alig van vegyes nyelvi közegben élő személy, akiben a környezete nem tudatosítaná folyamatosan, hogy ő más. A többségének az anyanyelv használata természetes, a kisebbségi számára jogérvényesítés. Sajátos eset, ha a helyi közösségben a többség–kisebbség arány az országoshoz képest fordított, mert a kisebbségi nyelvet kevésbé uraló többségi (román) az általános kisebbségi (magyar) nyelvhasználatot sértő szándékúnak tekinti.

Mitől függ a kisebbségek anyanyelvi jogérvényesítése? Az iskolaválasztás életre szóló jelentőségű döntése miként születik meg? A vegyes házasságokban a nyelvi dominancia milyen sajátosságok szerint alakul ki? Az idevágó kérdések vizsgálata az utóbbi időben kezdődött el, figyelmet érdemlő dolgozatok is születtek. A mikroszociológiai és mentalitásbeli háttér vizsgálatakor érdemes kitérni az elitek szerepére, a helyi elit értékválasztó és érdekérvényesítő gyakorlatára is. 1997 folyamán néhány bánsági településen – Temesváron, kis- és nagyobb városban és falun – vizsgáltuk¹ a helyi elitek szerkezetét és szerepét, a nyilvánosság szerkezetét. Bár külön nem foglalkoztunk az anyanyelvi oktatással kapcsolatos döntésekkel, bizonyos kö-

1998. május 18-án Kecskeméten a Lőrincze-Napon elhangzott előadás.

vetkeztetések az anyanyelvvel kapcsolatos kérdésekről is megfogalmazhatóak.

Az alábbiakban három témát kívánok tárgyalni: nemzeti identitás és otthonosság, többségi közeg és kisebbségi elit, oktatás szórványban.

Nemzeti identitás és otthonosság

Az én sokféle identitásból és szerepből áll össze. Az identifikáció területei: nem, család, vallás, etnikum, terület, társadalmi osztály. Külön-külön lehetne szólni jellegzetességekről, dinamikáról, viszonyról. Általános észrevétel, hogy a premodern korra jellemző helyi, területi kötődésről mára a hangsúly az etnikai és vallási azonosulásokra tevődik át. A vallási identitás alapja egy olyan kommunikációs és szocializációs folyamat, amelynek elemei kulturálisak: értékek, szimbólumok, mítoszok, a hagyományt kialakító rítusok és szokások. Létrejön a *hűségesek közössége*, azoké, akik hisznek abban a bizonyos szimbolikus kódrendszerben, értékrendszerben, szokás- és hitbéli hagyományokban. Az ilyen közösség imperszonális és törékeny, határai gyakran egybeesnek az etnikai határokkal – örmények, zsidók, egykoron koptok –, de jelenthetnek etnikumon belüli hártárt is – észak-írek, szerbek–horvátok, szikhek–szunniták –; általában a vallási és etnikai hovatartozás szorosan kapcsolódik. A vallás olykor segít az etnikai különbözőségek lebontásában –

például a kereszténység felvétele –, illetve tom-
pitja az erős etnikai különbözőség tudatának a
kialakulását.

A nemzeti identitás átvezet a politika szférá-
jába, ugyanis bizonyos politikai közösséget fel-
tétel. Ez közös intézmények létét jelenti, egy
meghatározott társadalmi teret, jól körülhatá-
rolt földrajzi területet, amelyekkel az ottaniak
azonosulnak és amelyhez tartozónak érzik ma-
gukat. Minden nemzetnek vannak hősei, szent-
jei. A szülőföld a történelmi memória és a hoz-
zá fűződő asszociációk forrása. A haza több en-
nél, közös politikai akarat hozza létre, törvé-
nyek és intézmények közösségét jelenti. A
Kelet-Közép-Európára jellemző etnikai nemzet-
fogalom alapvető vonásai: történelmi terület
vagy szülőföld; közös mítoszok és történelmi
emlékezet; közös tömegkultúra; egyforma jo-
gok és kötelezettségek mindenkinek; közös a
tagok részére mobilitást biztosító gazdaság.

A fenti leírásban többször megjelenik az ott-
hon, az otthonosság mint az azonosulás egyik
fontos feltétele és dimenziója. A térség egyik
legbonyolultabb kérdése ez, ami egyes népek,
illetve nemzetek esetében bizonyítási kényszer-
ként jelentkezik: azt szeretnék elfogadtatni má-
sokkal, hogy „otthon vannak”. Az otthonosság
legtermészetesebb kerete az anyanyelvhaszná-
lat. Akik történelmi léptékben bizonyítják nyelv-
vük és kultúrájuk jelenlétét, tagadhatatlanul
otthon is vannak. Csakhogy a közösségek az
idők folyamán vándorolhatnak, s nem mindig
az ősi nyelv és kultúra hordozói jelentik a

mai számosabb közösséget is. A többségi gyakorlat általában megpróbálja kiszorítani a kisebbségi nyelvet a közszférából, mindenekelőtt a társadalmi presztízst jelentő területekről. Különösen érvényes ez ott, ahol nemrég valamilyen jelenlegi kisebbség volt többségben, illetve, ha az illető térség két vagy több helyi közösség számára meghatározó, szimbolikus jelentőségű. Ilyenkor a helyi emlékezet közvetlen politikai tartalommal telítődik, a nyelvhasználat politikai tett is egyben.

Többségi nyomásra a kisebbségi nyelvhasználat magán jellegűvé válik, másodrendűvé fokozódik le, negatív konnotációk tapadnak hozzá. Pozitív jelzést a társak felé hordozhat, a nyelvhasználat lévén egyben a meghatározó identitáselemekhez való hűségnek és ragaszkodásnak a mércéje.

Kisebbségi elit a többségi közegben

A kisebbségi elit helyzete és szerepe okán *döntéskényszeres* helyzetbe kerül. A státuselit állandó kihívásnak, pontosabban nyomásnak van kitéve többségi oldalról, lévén a kisebbségi pályák más kifutásúak, mint a többségiek. Az RMDSZ-nek köztársasági elnökjelöltje állításakor előbb saját görccseitől kellett megszabadulnia: elvben miért ne lehetne Románia elnöke egy magyar. Jelzi a helyzet furaságát, hogy a magyar elnökjelölt jóval kevesebb szavazatot kapott, mint az RMDSZ szenátusi listái – a vá-

lasztó szeret a győztessel szavazni. A kulturális elit dilemmája más típusú; például miként és mennyiben szolgál(hat)ja magyar kultúráját a román műszaki egyetem professzora. A gazdasági elit helyzete a legkevésbé dilemmatikus, persze akkor, ha a gazdaságot nem szövik át meg át a szabad piaci versenyt nem ismerő korrupciós kapcsolatok. Ilyenkor a gazdasági szereplők között érvényesül bizonyos bizalom, amelynek meghatározó tényezője az etnikai hovatartozás. A többségi szféra többnyire azt üzeni a kisebbségi elitnek, hogy önnön jól felfogott érdeke hátat fordítani kisebbségi mivoltának, mondjon le anyanyelve elsődlegességéről és soroljon be az etnikai többségbe.

Mitől függ az elit esetében a kialakult identitás megtartása, a vállalt közösségben való megmaradás? A helyi kisebbségi elitnek ugyanis, miközben döntése érlelődik, a nemzeti keret elvontságának és a győztessé válás kézzelfoghatóságának a kettősségével is szembe kell néznie. A nemzeti keret többnyire önkorlátozásoként jelentkezik – például a házastárs kiválasztásában, az iskola nyelvével kapcsolatos döntésben. És szórványban, ahol félszázezres városban két vékony iskola kínál csupán anyanyelvű képzést, ez egyáltalán nem elvi kérdés, hanem vállalása annak, hogy, például, évekig több időt igényel az iskolába járás.

Érzi-e vajon a vidéki kisebbségi elit, hogy néki kellene közösségi példát mutatnia – mert elit. Idevágó vizsgálatok hiányában a pontos válasz várat magára. De sok mindenre lehet

következtetni, a kisebbségi oktatás ismert adatait lehet és kell értelmezni.

Kis szórványközösségek megmaradási esélyeit vizsgáló kutatásunk² azt mutatta, hogy minél erősebben hat a nagyváros vonzása, illetve minél erősebb helyben az etnikai sokszínűség, annál gyakoribbak a vegyes házasságok. Külön kutatásnak kellene feltárnia, mitől függ, hogy milyen nyelvi dominancia alakul ki a családban, illetve mitől függ az a bizonyos kölcsönösség, amelynek hiányában a vegyes házasság az egyik fél számára több-kevesebb önfeladással jár. Kutatási feladat továbbá az is, miként választ párt és gyermeke számára iskolát a kisebbségi értelmiségi. Tereptapasztalatok alapján hajlok arra a feltételezésre, hogy értelmiségi körben gyakoribb a vegyes házasság, mint általában. Az iskolaválasztási gyakorlatról pedig itt és most annyit, hogy ötezer fős magyarság általános iskoláját sem tudja Lugoson fenntartani, pedig ekkora közösség általában középiskolát éltet meg. És nyilván van egy olyan alsó küszöb, amikor a választások kényszerdöntések: öt-hat családért ma akkor indítanak anyanyelvi iskolát, ha a nemzeti többség számára hozzák létre, és mondjuk a közrend helyi öre is a juszólok között van.

A bánási kisebbségi értelmiségi nem válik meg gyermekétől, hogy távoli iskolába magyar szóra adja, igaz, a temesvári magyar gimnáziumnak a legutóbbi évekig, két évtizeden át nem volt bennlakása. A bánási vidéki magyar számára szinte ismeretlen az erdélyi gyakorlat,

ahol a jó iskolába messzi helyre elküldik már a tízéves gyermekeket is.

A szórványbeli magyar elit rejtőzködik. Népszámláláskor tudja, hová tartozónak mondja magát, de a közösségek élére nincs ki odaálljon. Demográfiaailag erős települések évek óta nem tudnak kiállítani egy-két olyan helyi vezetőt, akik mögé a közösség felsorakozhatna. Illetve több ügyes helyi vezető nem magyar színekben indul a választáson – mert biztosra akar menni. A magyar jelöltet is megválasztják polgármesternek – ha független, vagy román párt jelöli. És a vidék mentalitása alig változott e kérdésekben 1990 után: egyszer megtanulta a németek által meghonosított elvet – *Leben und leben lassen!*, magyarításban: *Élj, ne törődj mással!* –, és nem kíván eltérni tőle. A bajaival nem hozakodik elő, mert tapasztalata szerint megoldás rá nem, vagy nagyon ritkán kerül, de jelentkeznek az ellenszurkolók, akik a közérzetét jelentősen rontják. Különben is szórványban szinte kivétel nélkül érvényesül az „elsők a mindenkit érintő közös ügyek, majd következhetnek az egyeseket érintő sajátosak” antidemokratikus kisebbségpolitikai tétele. Antidemokratikus pedig azért, mert ki és hogyan állapítja, állapíthatja meg, hogy végre minden közös ügy rendeződött, következhet a kisebbségi sérelem... A szórványelit, ha látja is helyezte fonákságát, elvi alapokról váltást aligha ér el. S mivel nem a kisebbség országos vezéréivel, hanem a többség helyi hangadóival kell elfogadtatnia különvéleményét, s mert magára ha-

gyottsága történelmi léptékű, nem is keresi az országos kisebbségi intézmények felé a kapcsolatot. Olykor a felülről jövő érdeklődés is feszélyezi. Emlékeztetheti rossz vagy vitatható döntéseire, magyarázatot kérhetnek fölösleges kompromisszumokra.

Oktatás szórványban

A kisebbségi oktatás alakulásáról elég pontosak az adataink. Az országos statisztika szerint alapvető fontosságú az iskolaválasztásban az illető térség demográfiai összetétele. Hargita megyében szinte minden magyar gyermek magyar tannyelvű iskolában tanul, míg a másik végletet Temes képviseli, ahol a magyarul tanuló magyar tanulók részaránya alig 22 százalék.

Az I. megyecsoportban a legalacsonyabb magyarul tanulási arány 87,1 százalék, a másodikban 75 és 50 százalék közötti az arány, az utolsóban pedig 43 és 22 százalék közötti. Minél általánosabb a magyar használata egy térségben, annál bizonyosabban magyarul fog tanulni a gyermek. Ez természetes, mert az iskolaválasztást jelentősen befolyásolja, milyen használati értéket tulajdonít a község az illető nyelvnek. Maros megye első csoportbeli helye természetes, a Székelyföld részeként Marosvásárhely amolyan központi szerepet is betöltött hosszú időn át. Alighanem a magyarság alacsony részaránya meglepő a megyében, ami

az 1968-as közigazgatási rendezés politikai öröksége.

1. táblázat A magyarul tanulás arányszámai (1996-os adatok)

I. megyecsoport			
Megye	1*	2**	3***
Hargita	84,6%	80,1%	94,7%
Kovászna	75,2%	69,0%	91,2%
Maros	41,3%	36,0%	87,1%
II. megyecsoport			
Megye	1*	2**	3***
Szatmár	35,0%	26,0%	74,8%
Bihar	28,5%	21,0%	73,7%
Szilágy	27,7%	19,0%	68,6%
Kolozs	19,8%	12,1%	61,1%
Fehér	6,0%	3,1%	51,6%
III. megyecsoport			
Megye	1*	2**	3***
Beszterce	6,6%	2,8%	43,0%
Arad	12,5%	4,9%	39,2%
Brassó	9,8%	3,8%	38,7%
Hunyad	6,1%	1,7%	27,8%
Szeben	4,2%	1,1%	26,2%
Temes	9,1%	2,0%	22,0%

*A magyarság aránya a megye lakosságából

** A magyarul tanulók részaránya a megyében

*** A magyarul tanulók részaránya a magyarok közül

A táblázat szerint néhány megye „nincs a helyén”. Fehér megye magyarsága szórványnak sem jelentős, mégis az iskolaválasztásban itt nagy tudatosság érvényesül. Tudatosságot kell mondani, ugyanis olyan településekről, hagyományos iskolaközpontokról van szó, amelyek magyarsága megharcolt iskolájáért. Beszterce más eset, mondhatni pozitív kivétel: nincs jelentős magyar hagyományú települése, a magyarok lakta térség szélén található, és több etnikum – románok, szászok, magyarok – együttélése nem fókuszálta olyan mértékben a kisebbségi identitást, ahogyan az belső Erdély legtöbb megyéjében tapasztalható. Szinte azt kell mondani, Beszterce előkelő helyezésére ebben a virtuális rangsorban nincs igazi magyarázat.

A két utolsó helyezett, Szeben és Temes megyék iskolaválasztási gyakorlatát nagy mértékben magyarázhatjuk a fentiekkel, pontosabban azzal, hogy mindkét megyében a román után a német nyelv következett rangban, sőt olykor a német a románt is megelőzte. A magyarság kis lélekszáma Szebenben, illetve a szerb-jugoszláv határ közelsége Temesben újabb befolyásoló tényezők. Temesváron a diktatúra idején az egyik szerb nyelvkurzust a másik után indították, mert majd mindenki a belgrádi és újvidéki szerb tévéadók műsorait nézte. A temesvári művelődési intézmények nemzetközi kapcsolatai mindmáig sokkal inkább jugoszláv-vajdasági irányultságúak, mint Csongrádot, Magyarországot célzóak, pedig a mai Jugoszlávia mind kultúrpolitikai, mind gazdasági szempontból

Magyarország mögé került. Temesben érdemes volt németül tudni, szerbül érteni – a magyar még a politikai algoritmus szempontjából is rendre elfelejtődött. A hagyományosnak mondott bánsági tolerancia is az anyanyelv megőrzése ellenében munkált, itt ugyanis a politikai szövegnek – megvagyunk együtt, minek acsarkodni, mindenáron érvényesíteni a kisebbség akaratát bizonyos kulturális területeken – történelmi okokból volt fogamatja. Ide keveredett székellyel megtörtént, hogy kellő román nyelvtudás híján oly nagyon igyekezett hiányosságát pótolni, hogy az egész családot tiszta román szóra fogta. Tette ezt jóhiszeműen, s mert nem csúfoltak vele, hanem megértették nyelvi gondjait.

Temes megye oktatási adatait elemezve – lásd a 2. táblázatot – némi reményt jelenthet, hogy a húsz éve tartó folyamatos csökkenés tendenciája megállni látszik. Ez az alsó fokú oktatást érinti, líceumban még tovább tart a negatív tendencia, bár a magyar líceumi oktatást valamivel nagyobb arányban választják, mint az általános iskolát. Megjegyzendő, hogy az 1997/98-as tanév adatai szerint a magyarul tanulók részaránya nem éri el az első táblázat szerinti 1996-os szintet.

2. táblázat: Temes megye magyar nyelvű oktatásának alakulása

Iskola/év	1980/81	1989/90	1992/92	1997/98
Összesen	2642	1726	1413	1521
Líceum	721	580	450	343

- A megyében az 1997/98-as tanévben
- elemi iskolába 40 267 tanuló járt, ebből 637 magyar, 1,58 %;
  - általános iskolába 33 773 tanuló járt, 541 magyar, 1,6 %;
  - líceumba 19 924 tanuló járt, közülük 343 magyar, 1,72 %.
  - Összesen 93 964 tanuló, közülük 1521 magyar, vagyis 1,6 %.

Az elemitől a líceumi oktatásig az enyhe emelkedő számsorra két magyarázat lehetséges: azok döntése, akik, helyben nem lévén magyar iskola, az anyanyelvű oktatást csak az általános iskolában választhatták; vagy pedig magyar gyermek az átlagosnál kevesebb marad ki az iskolából, s így a relatív számok idővel javulnak. A megye magyar tanerői komoly felmérő és toborzó programot bonyolítottak le az 1996/97-es tanév során, a vártnál gyengébb eredménnyel.

JEGYZETEK

1. A temesvári Kisebbségi Szórványkutató Csoport Helyi identitás, etnikumközi kapcsolatok és elitek a Bánságban c. 1997-es kutatása.

2. Lásd: Albert F.-Bodó B.-Papp Z. A.: *Peremlét és megmaradás*. Temesvár, Szórvány Füzet, 1997.

Lokalitás és érdektagolódás

*Amikor körülöttünk minden megváltozik,
nekünk is meg kell változni,
hogy semmi ne változzon.*
Tomaso di Lampedusa

Nem az ember van az idők felett, hanem a szegény ember az idők alatt.

A poszttotalitarista időszak mindennapi élményét megfogalmazó állítás – ha rangsornak a politikai viharok mai hullámverésében egyáltalán helye van – ott a legigazabb, ahol a nemzeti kommunizmus nyűgétől szabadulni alig tudó országban a centrum-periféria tengely legvégén található falusi közösség etnikailag és vallásilag kisebbségi polgára áll, aki a szórványlét napi keserű piruláját is lenyelni kényszerül. Esetünkben a hátrányhalmozás egyetlen hiányzó eleme – az általános szegénység. Ugyanis a térség, amelyre dolgozatom és az általa bevezetett kutatás vonatkozik, a – Romániában – gazdagnak mondott Bánság.

Giddens-től való megállapítás: a jövő tőlünk függ.

Ezt kellene éreznie polgártársunknak városban, a többségi hatalmi elit tagjaként éppúgy, mint világvegi kisémberként. Helyette azt érzi, münchhauseni tettet vár el tőle kora, csak hát a gondokban üstöke odalett...

Nemcsak ez lett oda. Keresgéljük kifejezéseink fogalmi töltetét is. Polgárunknak modernizációt kínálnak a politika gömbjében, de mire felszolgálgják a társadalmi közös asztalnál, lesz belőle identitás-válság, etnikai szembefeszülés, általános értékválság és lokális szerepzavar. Tótágast álló világunk múltból átmentett magyarázata: a központ jól akarja, csak hát a jó szándék az értetlenség miatt gellert kap. Ez bizony a paternalizmus stigmája. Neki ilyen a természetete. Nem a kisembernek, aki inkább figyel – mi mást tehetne! –, és igazságokkal ismerkedik. Azzal például, hogy a demokráciát stabilizálni képes kapitalizmus megteremtésének olyan társadalmi ára van, amely legitimációs zavarokat teremt, és akár megkérdőjelezheti a demokratizálódás folyamatát.

Világvégi polgárunk, ezen a ponton, ha végképp fel nem adja, rádöbben, meg kell értenie, mi által és hogyan érhetné el, hogy jövője némi képp tőle függjön.

Törésvonalak mindenütt

A posztkommunista térségben elindult demokratizáció tartósságát, mélységét és erejét illetően figyelmeztet Lipset, hogy a modern demokrácia létrejöttének feltétele nem csupán a polgár és a polgárosodás volt, hanem a reformista munkásmozgalom is¹. Társadalmi kísérletek kudarcra teszi indokolttá a kérdést: a demokrácia képes-e másfajta, az észak-nyugat-eu-

rópai kultúrkörtől különböző kultúra talaján a túlélésre? Térségünkben a külső minta szerinti demokratizálással kapcsolatos zavarokat és kétegyeket akkor lehetne leküzdeni, ha gazdasági fellendülés és növekvő jólét igazolná a kialakítandó rendszert. Tovább bonyolítja a képet, hogy a mintául szolgáló demokrácia országai-
ban az államok és nemzetek bizonyos szintű konszolidációja, valamint a többség–kisebbség viszonyának relatív és fokozatos rendeződése megelőzte a választójog teljes kiterjesztését. A szabaddá váló választások bevezetését követően a demokrácia a primer identitások – kultúra, nyelv, etnikum – szerinti többség uralmának megvalósítási igényével jár együtt, az intézményesített kisebbségi vétók hiánya autoriter kormányzási formák előtt nyithat utat.

Ugyancsak Lipset figyelmeztet arra, hogy a demokrácia alternatív politikákat kínáló és egymást bíráló erős pártokat igényel. Ez viszont feltételezi a társadalmi érdekek konzisztens és pragmatikus ideológiák általi megjelenítését – ami a térség országaiban, elsősorban a civil társadalom fejletlensége miatt egyelőre csak óhaj.

A társadalmi szembenállások által kialakított törésvonalak közül kettő, S. Rokkan szerint, a nemzeti forradalommal, vagyis a nemzetállamok kifejlődésével kapcsolható össze, kettő pedig az ipari forradalom nyomán állt elő.² Az első a domináns nemzetépítő elit és a domináns kultúra hordozói, illetve az etnikailag, nyelvi-
leg vagy vallásilag alávett helyzetben lévő csoportok közötti törésvonal; a második a köz-

pontosító, homogenizáló és standardizáló nemzetállam és a hagyományos jogokat birtokló egyház közötti; a harmadik a mezőgazdasági érdekek, illetve a kereskedelmi és ipari érdekek közötti törésvonal; az utolsó pedig a tulajdonosok, illetve a tulajdon nélküliek közötti.

Rokkan a szembenállásokat kétdimenziós koordináta-rendszerben jelenítette meg, a vertikális területi tengelynek egyik pólusa a centrumot, a „nemzeti elitet” és az azon belüli ellentéteket, az alsó pólus pedig a perifériát, a lokális ellentéteket jelöli. A vízszintes, funkcionális tengely egyik végén a társadalmi-gazdasági helyzetből eredő érdekellentétek és eloszlási konfliktusok kapnak helyet, a másik végén a mi-ők szembenállásból, a csoportazonosságból eredő kulturális konfliktusok. Érdeemes volna Rokkan történelmi érvelését végig követni, mely korra milyen szembenállás volt a jellemző; általános megjegyzése, hogy a konfliktusok általában mindkét dimenzióból elegyítenek tényezőket.

A demokratizálódási folyamat kezdetén általában a területi és kulturális ellentétek tevődnek egymásra. Rokkan hazai, norvég példája: a rendi tudatukban erősödő, hagyományukat védelmező parasztok, tehát a vidék szembefordult a fővárossal, a polgárság rájuk kényszerített normáival. A modernizáció iránya, Rokkan szerint: a területi-kulturális törésvonalakat a gazdasági érdekek törésvonalára szorítja vissza. Szakmai kérdések válnak elsőrendűekké, miközben a kultúrharc teret veszít. Ennek ellenére

Rokkan és Lipset közös munkájukban kifejtik, hogy „a területi ellentétek korlátot szabnak a nemzetépítésnek... A növekvő nemzetállam kialakította az egységesítés egy sor intézményét... A nemzeti bürokrácia terjeszkedése lényegében területi ellenzéket eredményezett.”³

A francia Demokrácia Alapítvány elnöke, Guy Lardeylet szerint Kelet-Európa legtöbb országában a demokráciába való átmenet sikere azon fog múlni, hogy képesek lesznek-e az államot a gazdasági és társadalmi élettől elválasztani, és a döntéseket az állampolgárokhoz legközelebb álló szinteken meghozni. Elemzők viszont arra is figyelmeztetnek: a mindent elöntő korrupció és mindent veszélyeztető maffia társadalmi átmenetnek mondott garázdasága idején egyre inkább az erős államért, mint ellene kellene fellépni.

Miként írható le Románia helyzete a geopolitikai, geoökonomiai és geokulturális összefüggéseket együttesen vizsgáló elmélet segítségével?

Egyszerre, egymásra torlódva jelentkeznek mind a négy rokkani törésvonal mentén a szembenállások. 1990 után nincs – nem jelentkeztetett – egy elfogadott, hiteles domináns elit, amely a roppant társadalmi árat követelő fordulat után a nemzetépítő szerepet elvállalhatta volna. Még olyan erőteljes szembenállások sem alakulhattak ki a kommunizmus–antikommunizmus vonalán, amilyenek a szomszédos országok bársonyos forradalmi nyomán létrejöttek. Az antikommunisták hiába érzékel-

ték idejében a veszélyt – lásd az 1990. márciusi Temesvári Kiáltványt –, a politikai színpadot uraló régi politikai elit jelentős, nyomasztó többséget eredményező hányada demokratikus választással mentette át magát az új hatalmi struktúrákba. Ez az elit elutasította mind a lényegi modernizációt, mind a valós demokrati- zációt. Politizálása kulturális, mivel probléma- megoldó képessége rendkívül alacsony, főleg a morálra, olyan kérdésekre vonatkozott, ame- lyek társadalmi alkut, közmegegyezést nem eredményeztek. A polgár számára nem válha- tott világossá, egyértelművé a politikai tét. Vi- szont a kelleténél is jobban elősegítette a társa- dalom oszloposodását, olyan elkötelezettségek kialakulását vegyes etnikumú területeken – a marosvásárhelyi véres események szabadjára engedésével –, amelyek az élet minden szférá- jában erőteljes mi-tudatot követelnek meg, ki- alakítván a normális társadalmi kommunikáci- ót megakadályozó mi-ők szembenállást az et- nikai határvonalon.

Mivel a kiprovokált etnikai álkonfliktus át- hatotta a közéletet, konzisztens programok ver- senyezetése helyett a politikai pártok nemzet- féltésben versengtek. A mindent elborító nem- zeti diskurzus alapján és miatt a választó magá- ra marad: alternatíva hiányában csak a politikai bírálóat eszközével élhet, pozitív pólus, igazi tá- mogatottság nem alakul ki. „ A(z) etnikailag) súlyosan megosztott országokban – Szlovákia, Bulgária, Románia és természetesen a korábbi Jugoszlávia – a demokrácia lassabban vagy

egyáltalán nem jutott előre”, állapította meg Donald Horowitz amerikai politológus 1994-ben.⁴ És a folytatás: „ hogy a demokratizálódás megindulhasson, a régi rendszernek vagy bele kell egyeznie, vagy meg kell változnia.”⁵

Az 1991-es földtörvény eredményeképpen mintegy öt millióan váltak földtulajdonosokká. Megjelenésük összehozta mind a mezőgazdasági-ipari, mind pedig a tulajdonosok és tulajdon nélküliek közötti funkcionális szembenállás erővonalait. Ami pedig a centrum–periféria viszonyt illeti, szintén morális, emocionális tényezőkhöz kapcsolatosan jelentkeztek az idevágó kérdések: a nemzetközi integráció ügye – „nem áruljuk ki az országot” –, a(z anya)nemzeti felelősségvállalás dilemmája – „ a román területeket egyesíteni kell, bármi történjék is” –, a decentralizáció szükségessége – „ ha a székelyek helyi jogokat kapnak, mi lesz a megyéikben élő románokkal?!”

Fél évtized telt el, míg az első pártok hangot váltottak, majd – 1996 őszén – valami egészen egyedi jött létre. Egy olyan koalíció került kormányra, amelynek tagjai: a tradicionalizmus jegyében politizáló parasztpárt, a társadalmi igazságosság értékeit vállaló (szociál)demokrata párt, a nyugati szellemet talán a leginkább meghonosítani kívánó liberális párt és a kulturális politizálásra kárhóztatott magyar érdekvépviselet. Teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy a koalíciós partnerek egymás mellett és ugyanakkor immár ellenében is karakteresebben megfogalmazzák politikai kínálatukat.

Ez persze aligha lesz elég egy újabb választási sikerhez.

Lokalitás – merre vagy?

Wright Mills a helyi társadalmakról elsőként szólván⁶ a kisvárosok világára figyelmez, a régi és az új felsőbb osztályok politikai megnyilvánulásaira, azon céljukra, hogy lerombolják a New Deal politikai irányzat törvényhozási eredményeit. Hatalmi építmény mivolta mellett, következtet Mills, ez a világ hierarchikus, a csúcán klikkek, amelyek a helyi felsőbb osztályok tagjaiból állanak. Meggondolkoztató, mitől (helyi) *társadalom* az, ami központi, országos *hatalommal* helyezkedik szembe. Ami a központi hatalomnak ellentéte, miért nem *helyi hatalom*?

A. Gergely András figyelmeztet arra, hogy a helyi társadalommal kapcsolatosan van elég félreértés⁷, maga a fogalomhasználat is bizonytalan. Böhm Antal helyi politikáról beszélne szíve szerint⁸, amikor lokalitásról szól. Csak hát hol van itt Északnyugat-Balkánon helyi politika, amikor minden „igazi” ügy a központban dől el? Agyonpolitizált világban a helyi kenyérhelyzet is politikai kérdés – pedig mitől volna az?! S ahol politika „történik” – ott vezérek „születnek”. Csakhogy a lokalitásnak, a vidéki közösségnek nem helyi hatalomgyakorlókra, akaratérvényesítőkre van szüksége, hanem valamire, ami tagjait az alárendeltségből kimoz-

dítja, érdektagoló, kezdeményező szerephez juttatja. Schumacher szerint a kicsi azért szép, mert „a kis egységekbe szerveződött emberek jobban gondját viselik a *maguk* földdarabjának vagy más természeti forrásnak, mint a névtelen vállalatok vagy a nagyzási hóbortban szenvedő kormányzatok”.⁹

A hagyományos értékek helyett és mellett korunkban újak jelentek meg – ökológiai egyensúly, globalizáció, decentralizáció –, s mivel hatalmi szóval demokrácia nem hozható létre, „a helyi társadalom – és a helyi elit – kulcsszerepet játszhat a demokrácia megteremtésében és az állampolgárok demokratikus szocializációjában”.¹⁰

Igazi neve sincs még, de szerepe óriási. Elvben.

A lokális társadalmi csoportok – újabb megnevezés – bárminemű diszkriminációs politikával szemben megfogalmazzák hatalomkritikájukat. A formális helyi hatalom az önkormányzatiság jegyében fogan és jelenti be szuverenitási igényét. De ettől függetlenül létezik önálló cél- és értékrendszer, valamint erős helyi érdekszféra. Magyarázatuk a területi elvű identifikáció. Ami bár választható, s nem örökölt kötelesség, mint a társadalmi szerkezetből adódó – rokoni, szomszédi – kapcsolatok őrzése, mégis csak egymást követő nemzedékek ad(hat)ják át az identifikáció mintáit. Előbb a helyi közösség és ennek a „mi-tudata” létezett, majd ez alakította ki, a reprezentációs kényszer hatására, a

helyi társadalmat.¹¹ Ennyiből is láthatni, a helyi nem a makrotársadalom kicsinyített mása.

A helyi társadalom közvetítő közeg az egyén és a nagy társadalom között, miközben napjainkhoz közeledve mind több jogosítvány és szerepkör kerül helyi szintre. A közösség egyszerre eszköz és cél, politikai megjelenítője pedig, a lokalitás jogi forma (keret) és szimbólum(készlet). A kívülről jövő megkülönböztetésre, a fennálló társadalmi, politikai, uralmi viszonyokra a lokális szféra válasza az önmegkülönböztetés. A lokális határait a hatékony kommunikáció és identitástudat hagyománya jelöli ki.

A helyi társadalom önképe az általánossal szemben tételeződik, opponáló öntudat. A központi akarat miatt sérült érdekek okán, a hierarchikus alárendeltség ellenében jön létre, horizontális szerveződésésként. Egy ilyen ellentétviszony hierarchikus társadalomban elviselhetetlen. A társadalomlélektan lokalitásképe találkozik a településtudományok autonómiaelvével.

Melyek a helyi identifikáció tényezői? A szubjektív-tudati elemek a hagyomány, a közösségi kötelek rendszere, objektívak a gazdasági potenciál, a település típusa. Mindezek a mi-tudat erősségét határozzák meg, közvetve pedig az opponáló öntudatét. Szintén objektív tényezőként jelennek meg a demográfiai szokások, illetve az önkormányzatiság jellege. Az egész együtt adja meg a vonzás mértékét, erejét.

A helyi közösség erejét befolyásolja még a helyi társadalom milyensége, a más közösségekkel kialakított érdekkapcsolatok, a rendelkezésre álló eszközök együttese, valamint a helyi érdekháló, amely felerősítheti, de ki is olthatja az egyes érdekek mobilizáló erejét.

Szóval, modernizáció

Aki ad magára, legyen politikus vagy kisközösség törekvő tagja, társadalomtudor vagy a közművelődés munkása, közíró vagy közolvasó – aki ad magára, modernizál. Illik. Kell. Divat. Menő, de még inkább: működik.

Pedig dehogyis működik.

Filozófusi állítás: „ a modernizáció mindig is a viszonyok kiegyensúlyozott fejlődését, a szellemi és ezzel együtt a közös szabadság erősödését, a közös élet, valamint az anyagi létformák viszonylag szilárd javulását és szélesedését jelentette.”¹² És Tordai Zádor, akitől az idézet való, magyarázattal is szolgál: a folyamat azért ilyen, mert az emberek élete csak ilyen viszonyok között lehet nyugodt. Újítani kell, átfogó, de nem külső kényszer vezérelte átalakítás szükséges. Ez pedig olyan közszemléletté váló gondolkodás kibontakozását feltételezi, mint amilyen egykoron megnyitotta az utat a modernség és a modernizációk előtt.

Jöjjön előbb létre a közszemléletté váló új közgondolkodás, majd következik az, ami ki-

egyensúlyozott fejlődést eredményez. Mintha a tojás–tyúk dilemma újabb esete előtt állnánk.

Eszmei-morális megújulás kell és társadalmi reform. Sorrendiségről igen nehéz szólni, ha elfogadjuk Habermas fogalomértelmezését, miszerint a modernitás egymást erősítő, kumulatív folyamatok együttese, egyszerre fejleszti a termelőerőt és demokratizálja a hatalmat, szélesíti a szabadságjogokat és szekularizálja a közösségi és személyes értékeket, párhuzamosan teremti meg és terjeszti ki az urbánus életformát¹³.

A felvilágosodás eszmerendszerében a modernitás – miközben az egyént kívánja felszabadítani a hagyományok kötelékéből – célja az állampolgári részvétel az egyenlőség elve alapján működő társadalomból. A modernitás antiliberális alternatívái jobb- és baloldali totalitarizmusok formájában a liberális társadalom helyén utópiát kívántak erőszakkal megvalósítani. Jobbról elutasították a liberalizmust, a szocializmus ennek ellentmondásait akarta kiküszöbölni egy „valóban” szabad társadalom megteremtése érdekében.

Miközben a jobboldali totalitarizmusok rövid életűek voltak, a baloldaliak hosszan fennmaradtak, nem utolsósorban azért, mert az egyenlőség eszméjét helyezték szembe a liberális által preferált szabadságesszmével. A mindenütt jelen lévő szociális kérdéssel nehezen birkózik meg a liberalizmus, ugyanis az egyén szabadságával együtt nem valósul meg szükségképpen szociális biztonsága is.

A modernitás ideológiatörténete a folyamatot opponáló konzervativizmus és a szabad társadalmat megvalósítani kívánó liberalizmus közötti viszony története is. Bár figyelemmel kell lenni a szabadságnélküliség demokráciájára is, amikor a szabadság örve alatt a többség radikális elnyomást érvényesít.

A XX. század elejére, jelzi Vajda Mihály¹⁴, a liberalizmus szinte végső győzelmet aratott a konzervativizmus fölött. Ezenközben a szociális kérdést zászlajára tűző szocializmus egyre erősödik, mikor konzervatívok, mikor liberálisok alkalmi partnereként. Százegynéhány éve állapította meg Tocqueville: az egyenlőség – egyelőre – vonzóbb, mint a szabadság.¹⁵ A liberalizmus és a totalitarizmus harca nem a nemzeti társadalmakon belül, hanem közöttük zajlik. A nemzeti lét eszmei közterein ideológiai ütközésekre sokáig nem kerül sor.

A baloldali totalitarizmusok eltűnéséhez világossá kellett válnia, képtelenek ígéretüket beváltani, és a nagyobb egyenlőséget megvalósítani. Az egyenlőség szenvedélye felett győzött a szabadság racionalitása. Ez jellemzi 1989-et Kelet-Közép-Európában. Fukuyama híres-hírhedt esszéje nem mond mást, mint azt, hogy a modernitásértékek – egyenlőség, humanizmus, emancipáció, szabadság, felvilágosodás – megvalósításának feltétele a szabadság, pontosabban a kötöttségmentesség.

A nemzeti kisebbség társadalmi entitásként a modernizáció szülötte. Ugyanis Kelet-Közép-

Európában a modernitás szabadságeszménye akkor jelentkezett, amikor az államhatárok még igencsak változásban voltak. Az etnikai és történelmi államhatárok eltérései miatt a modernitás motorjává váló nemzeteszemély nem a szabadság, illetve az egyenlőség folyamatait vitte előre. Ez az eltorzult modernitás határozza meg csaknem napjainkig a térséget.¹⁶ Ezért a kisebbségi közösség – szinte megszületésének pillanatában – a lényegét illetően szembekerült a modernitással, hiszen a térségi modernitás totalizáló és asszimiláló hatását a közösségi tudat vonatkozásában érezte, ahol a nemzet éppen a folyamat nyertese volt. Emiatt a kisebbségi a modernitást aligha értékelheti tárgyilagosan.

Minden veszve volna?

Az új társadalmi mozgások – így Nilüfer Göle¹⁷ – kiterjesztik a politika határát olyan kategóriák irányába, mint etnikum, természet, nem, vallás. Korunk tiltakozó mozgalmainak közös vonása az önazonosság fontossága. A mai modernitás mércéje már az, mennyire tudja elfogadni a jelzett különbözőségeket. Ennek elvi alapja is van, mégpedig az, hogy a társadalom működésének egyik feltétele a kisközösségek léte, amelyek a pozitív szabadság gyakorlásának a terei. Tocqueville, idézett munkájában, mindmáig érvényesen állapította meg: a törvények és az erkölcsök tiszteletének a záloga a közösségi szellem.

A térség jövőjének a záloga alighanem a kisközösségi erők kiegyensúlyozott jelenléte.

Civil a szféra

Hiánycikk a bizalom.

A bizalomraméltóság alapja a megismerés. A tapasztalat. Illetve az igazolt kiszámíthatóság. A mai társadalmat működtető mechanizmusok annyira bonyolultak, nemhogy kontrolljukra, de igazi megértésükre is nehezen vállalkozhat a be nem avatott. Az egyes ember számára, mindennapi látószögből, ezek a mechanizmusok láthatatlanul működnek.

Illetve működnek, ahol működnek.

A poszttotalitarista térségben alig, semmi képpen sem annyira, hogy megfeleljen a bizalom küszöbértékének. A bizalomhiány miatt a döntések pszichikai terhe sokkal nagyobb, állítja N. Luhmann, mint a normálisan működő társadalmakban. És itt nincs szó személyek iránti bizalomról, az adott struktúra a címzett.¹⁸

A bizalom hiánya nem elutasítás. Nem azonos Konrád György diagnózisával a nyolcvanas évek elejéről, amikor a diktatúrák természetéről így ír: „ A fennálló hatalom és a független reflexió néz egymással farkasszemet. A végrehajtó és az alkotó, a cenzor és a művész.”¹⁹ Bár nem az önmagát szolgáló független gondolkodás és az állami – brutális – bürokrácia egymásnak feszüléséből fakad a mostani bizalomhiány, nem is független tőle. Nem, mert az átmenet során megváltozott intézményi keret a demokráciának csak környezete és lehetősége. Ugyanis a demokrácia lassan hatol be a szokásokba, a

véleményekbe, a formákba, a társadalmi lét megannyi részletébe.²⁰ Az intézményi változások szükségszerűen előzik meg a politikai kultúra átalakulását. Bár Claus Offe szerint a „demokrácia és a politikai rend államcentrikus koncepciójának következményeként (...) az elit egyes részei olyan politikai elveket fejlesztettek ki, amelyek a demokratikus állampolgárt úgy jellemzik, mint aki határtalanul lojális és hűséges a fennálló rendelkezések iránt”²¹, szinte általánosnak mondható – a korábbi túladagolt paternalizmus és a privát szféra határainak tiszteletben nem tartása miatt – a bizalmatlanság az elit és az állampolgárok között.

Éppen Konrád Györgynek az *Antipolitikában* kifejtett nézeteire utal Michael Walzer figyelmeztetése, hogy a civil társadalom nem minden. Elfogadjuk, vagy sem – az államot félresöpörni, szolgálatairól lemondani nem lehet.²² A civil társadalom nem lehet az állam alternatívája. A lojalitás, az állampolgárság eszméje, a politikai kompetencia, a tekintély tisztelete és a beléje vetett bizalom folyamatosan, időről időre újratermelődnek az állam és a civil szféra közös erőterében. A túlzottan beavatkozó állammal szemben az egyesületi szféra fel lép, de az állam nem – lehet – a civil társadalom üres kerete. Másrészt pedig a magára maradó civil szféra, állami struktúrák hiányában, egyenlőtlen hatalmi viszonyokat termelne ki – annak ellenére, hogy a legitim civic government gondolata már Locke-nál felbukkan. A civil szféra által tagolt és megfogalmazott ál-

lásponatok olyan jelzések, amelyeket a hatalomnak önérdeke figyelembe venni. Mindkét félnek szüksége van a másik szolgálataira.

És a térségben a felnövekvő demokráciák nem találják a szükséges egyensúlyt. Nem az a fő baj, hogy új konfliktusok ébrednek a térség országaiban, hanem az, hogy kialakult a civil szféra ismételt – veszélyhelyzetet teremtő – szerepfosztása.

A totalitarizmus a társadalmi élet totális politizálása révén depolitizálta azt. Előbb lehetetlenné tette, a releváns döntések szűk körben történő meghozatalával, a közéleti felelősségtudat kialakulását és gyakorlását, vagyis depolitizált. Az így kialakult helyzetben viszont megkövetelte a – formális – politikai szerepvállalást. Az átmenet beálló legitimitáshiánya viszont nem a civil szféra felé tolt a közérdeklődést, illetve a mozgósítható energiákat, hanem a kialakuló pártpolitika irányába. A civil társadalom teret veszített, még mielőtt helye és szerepe igazából nyilvánvalóvá válhatott volna.²³ Ismét M. Walzert idézve: „A civil társadalom teljesítményét annak alapján lehet elbírálni, hogy polgárai képesek-e a maguk és a hozzájuk közel állók érdekeit tágabb összefüggésben mérlegelni, valamint munkálkodnak-e egy olyan politikai közösség és közhangulat érdekében, amelyek az egyesületi élet biztonságát és fejlődését képesek szavatolni.” Eszerint az egyesületi tagsággal járó elköteleződés a lényeg, a valahová tartozás lehetősége, illetve gyakorlata. A civil társadalom programja kínál-

ja fel az energiákkal feltöltő otthonosság érzését.

A közéleti, jogi és demokratikus folyamatok, a kényszerek és követelmények ismerete vezet el a demokratikus politikai kultúra kialakulásához. Ahhoz a kultúrához, amelyet nem annyira intézmények alakítanak, mint mozgalmak. Nem a pártok politizálása, hanem az egyesületi szféra kínálata.

Mindez érvényes, természetesen, kisebbségi környezetben is, ahol az etnikai dimenzió felülírja az alapfolyamatokat.

Kettős kötésben

Identitásból nincs hiány.

Nem az utca embere nyilatkozik meg eképpen, hanem a szakma művelője állítja ezt. Igaz, elméletre érti: megannyi identitáselmélet, ugyanannyi jelentéssel. A pszichológia *énhangsúlyú* identitáselmélete szerint az *én* és az *identitás* azonosságtudat-jelentésű, rokon értelmű szavakként akár felcserélhetők egymás között. A szociológia *helyzeti* (szituatív) identitáselmélete elutasítja a tartós, helyzetfüggetlen azonosságtudatot, ugyanis a konkrét helyzettől függően jelentkező önmeghatározásnak tekinti. A szociológia értelmez egy másik, *strukturális* identitást is, miszerint az önazonosságot történelmileg és társadalmilag adott szerepminták teszik lehetővé és kényszerűvé, ekként pedig szilárdnak tekinthető.

A sok akkor is kevés, ha teóriáról van szó. Az identitásról való tudásunk bizonytalan, a vázolt elméletek alapjául szolgáló társadalomfilozófiai koncepció szerint a személyiség és a társadalmi viszonyok kölcsönhatása nem értelmezhető.²⁴ Ezt a véleményt ütköztetni kell azokkal, akik szerint Nyugaton a „láthatatlan lázadás”, az etnikai reneszánsz azért következett be, mert a konfliktuskezelésre alkalmatlan központi apparátus nem tudott mit kezdeni a társadalom új jelenségeivel, azokkal az azonosulási energiákkal, amelyek szinte előzmények nélkül törtek fel a rendezettnek hitt világban. Elméleti kérdésként, idevágóan, ott van a meg bomlott osztályszerkezet és az elmaszatólódott rétegződésmodell. Ugyanekkor, a nyolcvanas évek derekán a Gombár–Lengyel szerzőpáros azt jelzi, hogy Keleten szükséges az azonosulási energiák leképezése és a reformba való beépítése.²⁵

A nyolcvanas évekből idézhető statikus definíció: az identitás olyan pszichikus képződés, amely az egyén számára szilárd, tartalmilag jól definiálható *pozíciót* biztosít a szociális rendszer bonyolult hierarchiájában (Krappman). A. Gergely Andrásnál dinamikus meghatározást találunk: az identitástudat az egyén társadalmi reprodukciójának, szocializációjának és a társadalmi totalitás részrendszereinek valamelyikéhez kapcsolt magatartásnak, szerepeknek átélt *programja*.²⁶

Minden embernek annyiféle identitása van, ahány társadalmi csoporthoz tartozik, ahány

strukturális szint és vonatkoztatási keret révén azonosul másokkal. Ezen Pataki Ferenc által idézett állítás, a fentiek értelmében, megkérdőjelezendő. Ha igaz volna, nem csodálkoznánk egy ilyen megnyilatkozáson: amikor kicsi voltam, magyar voltam... Ezt különben egy gátaljai gyermek mondta 1996 őszén, teljesen őszintén. És elméleti szempontból helyesen, mert: mindenkinek tudnia kell, hova tartozik.

A *mi* és *ők* közötti különbségtétel készítése állítja szembe az önismeret energiáit a társadalmi tagoltsággal, feszültségekkel. Az identitás motivációs rendszer is, az életmódot túlélésre állítja be. Forrásai a kulturális hagyomány, a mentális örökség, az antropológiai sajátosságok, a gondolkodás és a viselkedés momentumában jelen lévő mérvadó tartalmak.

A cselekvések identitásjelzőkké válnak, átadják az interakciókat és a kommunikációkat. Nem kell ilyenkor azonnal hazafiságra, idegengyűlöletre, a vér szavára való hivatkozásra, a területhez való ragaszkodásra gondolnunk²⁷, bár sok példa ismert arra, hogy nemzetileg homogenizáló keretben kis létszámú etnikai csoportokat az erősek legyűrték.

A „közösségi” társadalmak kínálta identitáskeretek, egészen a rendi társadalmakig, döntően a veleszületettség tényeire épültek. A kiemelkedés, a státusváltás nem volt teljesen lehetetlen, de uralkodói önkény kellett hozzá. Az etnikai csoportokban a tagság születés révén érhető el, miközben a nemzeti csoport tagsága megszerezhető. Ez a fejlődés a polgárt állította

a középpontba.²⁸ A nemzeti hovatartozás egységesen elismert bázisán a különbözőségek megvallhatók, ez még nem jelent okvetlenül veszélyt. Ez Európa északi és nyugati országainak a modellje. A térség országai a nemzetalakítás folyamatához nem rendelkeztek egységesítő fővárossal, megfelelő állami apparátussal, egységes gazdasággal és politikai kultúrával. Ezért kellett mélyebbre visszanyúlni, és lett a nemzeti sajátosságok hordozója a nép (Volk), amely tisztábban őrzi a nemzethez való tartozás „igazi” értékeit, a nyelvet, a népszokásokat.

A különbség tehát: a modernizáció vezéreszméje a Rajnától nyugatra a területiség, tőle keletre a nemzeti eszme. Eredmény a kétféle nemzet. Szintén Csepeli megállapítása: államnemzet és kultúrnemzet között nem az asszimiláció akarásában, hanem az asszimiláció képességében van különbség.

A kultúrnemzet azonosságtudatához igényli az ellenségképet, s ezt szolgáltathatja a közösségében fellelhető asszimilálódott etnikum, avagy ellenkezőleg, egy olyan, amelynek megnyilvánuló különbözősége hordozza a veszélyt.²⁹

A térség paradoxona: nemzetállamai nem államnemzetek államai, hanem kultúrnemzeteké. Az államnemzet az állammal születik meg egyszerre, ezeket kultúrnemzeti fejlődés előzte meg. Ebben a közegben jelenthet politikai programok hordozta előnyt az etnikai hovatartozás.³⁰

Az etnikumközi kapcsolatok szerepe ilyen társadalmakban roppant fontos. A „mi” és „ők” típusú szembenállások, a saját-idegen kapcsolat szerepe más-más a többség-kisebbség demográfiai arányszámainak a függvényében. Szórványban az identitás nem fókuszálódik olyan erősen a különbözőségekre – „mi nem vagyok” –, mint ott, ahol a kisebbség helyileg jelentős tényező. Minél inkább aszimmetrikus a viszony – lásd szórvány –, szerkezetileg annál kevésbé gerjeszt konfliktusokat³¹, ami behatárolja az asszimiláció lehetséges pályáit. A formális igazodás gyakori velejárója és végső formája a nyelvváltás. Ez nagymértékben függ a helyi elit gyakorlatától. Bíró Zoltán szerint a romániai magyar társadalom az identitás két területét támogatja kiemelten: ezek a segmentary típusú identitástermelés és a lokális azonosság-tudat.

A szórvány ezen belül is külön képlet.

A túlélés vonzásában

Miként közösségek léteznek, létezik közösségi önérdék is.

A társadalmi, illetve politikai asszimilációk századának kérdése: milyen közösségek milyen önérdéke? Korunk politikai reflexének engedve elsőként az etnikai hovatartozás kohéziós ereje által kirajzolt csoportosulásokra gondolunk, azokra, amelyek vonatkozásában a korlátozó ellenérdekek valamilyen formában a szabad-

ság, a jogrend, az egyenlőség és az emberi méltóság elleni merényletnek minősülnek.

A geopolitikai értelemben vett élettartományok olyan meghatározott, helyi érdekerületek, amelyeket az autoriter politika kisajátított, külön entitásként figyelembe nem vett. Ezek kiszabadítása a létező-örökölt keretből nem egyszerűen politikai-jogi kérdés, hanem a politikai kultúráé is. Egyszerre demokratizációs és modernizációs kihívás.

A kisebbségi társadalom kutatói érdeklődésének egyik nagy kérdése az etnikai lokalitást, a falusi társadalom etnikai másságát illetően fogalmazható meg. Ugyanis igazat szól A. Gergely András: a közösségként tételeződés adja a legfőbb erőt és a politikai küzdőképességet.³²

Mekkora az életereje a szórványnak?

Melyek a kisebbségi kisközösségek túlélési esélyei?

Politikai kultúra kérdése is ez. A tények valós ismerete befolyásolja a vitalitást, amelynek jelentős szubjektív dimenziója is van. Egy 1992-es, a poszttotalitarista térség országaiban végzett vizsgálat szerint a legoptimistább ország akkor Románia volt, a javuló és romló tendenciák közötti 46 pontos különbséggel az előbbiekre javára.³³ Magyarország a pesszimisták között volt az első – 37 pontos különbséggel a romlást várók javára. Reális-e a Románia esetében megnyilvánuló bizakodás adta életerő? Téves helyzetmegítélés is lehet életerő forrása, a kikerülhetetlenül jelentkező kérdés viszont: mit hoz a valósággal történő szembesülés?

A politikai törésvonalak léte és mibenléte a meghatározó. Amennyiben a centrum–periféria tengely mentén jelentkező konfliktusok kulturálisak, a kisközösség nem sok jóra számíthat, értékválasztásait nem annyira közvetlen társadalmi környezete határozza meg, mint azok az üzenetek, amelyek a kulturális politizálás velejárói. Kérdés, milyen társadalmi üzenet írja felül a helyi – a másságot általában elfogadó – tapasztalatot, s juttatja a kisebbségi polgárt abba a helyzetbe, amelyben anyanyelvét már nem tekinti megőrzendő értéknek. A nemzeti identitást spontán módon megelőket a hordozott jelenség tömegközönségeként szokás meghatározni, akiknek aránya a társadalomban 90-95 százalék körüli. Szórványban kisebb ez az arány.

Miért képtelen e téren is megnyilvánulni a lokalitásra jellemző opponáló öntudat?

Itt a kérdésbe foglalt állítás is kérdés tárgya.

Az értékek eróziója a biztonságot jelentő igazodási rendszer fellazulására, majd funkcióvesztésre vezet. Ilyenkor áll be a társadalmi anómia. Kikből és milyen helyi mintaadó réteg alakul(hat) ki? Az értelmiség – amennyiben létezik – képes-e teljesíteni társadalmi mintaadó funkcióját?

Milyen a diktatúrából kibontakozóban lévő helyi közösségek érdektagoló képessége? A területi identifikációra alapozó érdek megjelenítés teheti konzisztenssé az opponáló öntudat megnyilvánulásait. A helyi közösség tematizációs képesség hiányában csak lázadásra képes. Lá-

zad kiszolgáltatottsága ellen. A politikai kultúra kérdése ezzel átvezet a civil szféra tereire: milyen a helyi közhangulat, a kialakuló helyi háló létrehozza-e az otthonosság energiaforrásait?

Kiemelkedés, státusváltás, urbánus életforma... És a kérdés: a mobilitáspályák általában a kulturális hagyomány és mentális örökség ellenében tételeződnek-e?

Végezetül, de nem utolsósorban: a politikaformálásban fontos információérzékenységet ábrázoló úgynevezett Henderson-piramis milyen helyi képletet tár elénk?

Megannyi fontos kérdés a peremlét veszélyeinek kitett közösségekkel kapcsolatosan. Megválaszolásukat célozta meg – legalábbis részben – a Temes megye kilenc településén végzett, több mint háromszáz családra kiterjedő 1996-os vizsgálat. Megtervezésekor akarva-akaratlanul megtapasztaltuk Wrigley megállapításának – „könnyebb a történelemben a népesség, gazdaság és társadalom közötti szoros kapcsolat meglétét igazolni, mint a kapcsolatok konkrét mibenlétét elemezni, mert az összefüggések nagyon bonyolultak”³⁴ – igazságát.

JEGYZETEK

1. Lipset, S. M.: *The Social Requisites of Democracy Revisited*, 1993; Idézi Márkus György, in: *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, MTAPTI, 1994. 28.

2. Rokkan, S.: Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie* (9) 2, 11–128.
3. Lipset, S. M.–Rokkan, S.: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*. New York, 1967. 1–64.
4. Horowitz, D. L.: Demokrácia megosztott társadalmakban. *Journal of Democracy, Beszélő-melléklet*, 1994. jan. 13.3.
5. Horowitz, i.m.5.
6. Wright Mills, C.: *Az uralkodó elit*. Budapest, Gondolat, 1972. 34–50.
7. A. Gergely András: Helyi társadalom – helyi hatalom, *A Hét*, 1990. okt. 11. 3.
8. Böhm Antal: „Nagypolitika” és lokalitás. In: *Törésvonalak és értékválasztások*, i.m. 469.
9. Schumacher, E. F.: *A kicsi szép*, Budapest, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, 1991.
10. Böhm A., i.m. 472.
11. A. Gergely András: *Urbanizált méhkas, avagy helyi társadalom*. Budapest, Scientia Humana/Akadémia, 1993.
12. Tordai Zádor: Mese a modernizációról..., *Korunk*, 1996. 6. 8.
13. Habermas, J.: *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main, Budapest, Helikon, 1985.
14. Vajda Mihály: Modernitás és liberalizmus. In: *A történelem vége?*, Budapest, Századvég, 1992. 91–99.
15. Tocqueville, de Alexis: *A demokrácia Amerikában*. Budapest, Európa, 1983. 385.
16. Végel László: Modernitás és kisebbség. *Korunk*, 1996. 11. 26.
17. Göle, Nilüfer: Modernitás és moralitás. *Korunk*, 1996. 6. 11–12.
18. Pokol Béla: N. Luhmann elmélete a bizalomról. *Valóság*, 1995. 3. 103–106.
19. Konrád György: *Antipolitika, Az autonómia keresése*. Budapest, Codex, 1989. 343.
20. Lásd: Tocqueville, i.m. 260–261.
21. Idézi Ágh Attila: A politikai kultúra mint ..., In: *Állam és polgár*. Budapest, 1992. 2.
22. Walzer, M.: A civil társadalom fogalma. *Korunk*, 1995. 11. 7–8.

23. Romániában az egyesületi szféra jórészt a hatalmi struktúrák függelékének tekinthető. Legfőbb célja, egy tanulmány szerint, a központi politikák befolyásolása. Lásd: *Relațiile dintre autoritățile publice și ONG din România*. Studiu FDSC, București, 1997. A romániai magyar egyesületi szféra mind létrejötte körülményeit, mind meghirdetett céljait illetően különbözik az általánostól.

24. Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosság* tudat. Budapest, Kossuth, 1982. 190–197.

25. Lásd: *Társadalomkutatás*. 1986. 1, 112–124.

26. A. Gergely András, i.m. 23.

27. Gellner, E.: *Ethnicity, Culture, Class and Power*. Idézi: Csepeli Gy. In: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992. 16.

28. Csepeli György, i.m. 18–20.

29. Szabó Miklós: *Nemzetkarakter és reszsentiment*. *Világosság* (22) 6. 358–362.

30. A világháborúk között Romániában minisztérium hordozta nevében és szolgálta a románosítás feladatát.

31. Bíró A. Zoltán: *Változás és/vagy stabilitás? In: Változásban?*, Csíkszereda, KAM, 1995. 33.

32. A. Gergely András: *Nemzetváltás és identitás*. In: *Törésvonalak és értékválasztások*, i.m. 432.

33. A vizsgált országok: Bulgária, Csehszlovákia, Észtország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Oroszország, Románia, Szlovénia, Ukrajna. Lásd: *Bruszt-Simon: The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe*, Budapest, 1992.

34. Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem*. Budapest, Kossuth, 1973. 29.

Régiók mozgásban

Amikor a mai tanácskozássra az első jelzést egy javaslat formájában, idén Keszthelyen, Gál Sándortól megkaptam, akkor emlékezetből némileg más címet mondott: *Régiók mozgásban, forradalmak befejezetlenül*. Az a cím sokkal izgalmasabb elemzésre ad alkalmat, a téma kibontásában más pályákat nyit meg, mint a tanácskozás választott címe, a *Régiók határok nélkül*. Az eddigi előadások végig arról szóltak, hogy igazából ezek a határok valamiként mindig újraépülnek, megjelennek. Épp ez a gond ezekkel a határokkal, és hogy ezek a régiók mozgásban vannak történelmi idők óta, pontosabban, amióta e térségben az új korszak kezdetét vette.

Én a *Régiók mozgásban* címre mondtam igent, ezt az izgató és izgalmas feladatot köszönettel veszem, megtisztelőnek érzem a meghívást. Némileg dilemmáztam is, hogy a tollforgató politikusnak avagy a politizáló tollforgatónak szólt-e a meghívás, bár ez most már nem olyan fontos, a lényeg a vállalt feladat, éspedig a kísérlet arra, hogy megvizsgáljuk, miként állunk itt Európa és Balkán határán a régiókkal, miként kezeli – ha kezeli – a kérdést a nagypolitika. A forradalmakkal nem foglalkoznék, egyrészt mert a forradalmak befejezettségével

A Tokaji Íróklubban 1999. augusztus 18-án tartott előadás szerkesztett szövege.

kapcsolatosan erős kételyeim vannak, másrészt egy délelőtti előadásban ezzel kapcsolatosan hallhattunk néhány megfontolandó megjegyzést, s ezeket én osztom...

Egy mottóval indítanék. Illyés Gyula Bartókra utalva, Bartókot megidézve írta le: „*Mert olyanokat éltünk meg, amire ma sincs ige*”. Véleményem szerint ezzel az érzéssel küzdünk meg mindannyian, ha térségünk struktúráit, történéseit és végül a jövőjét kívánjuk fel-, illetve megidézni. Ha Németh László tanácskozásunkon még nem idézett kifejezésével élve Köztes-Európát mondunk, akkor a köztes mi-volt sugallja a következő kérdést: mit kezdjünk a nagy német és orosz birodalmak határolta köztes térség történelmi hordalékával?

A számunkra kolozsvári, de néhány éve Magyarországon élő Köntös Szabó Zoltán egyik regényéből venném másik idézetemet, ugyanis az etnikumközi kapcsolatok kutatójaként igen találónak érzem. Erdélyi édesapja naplójából idéz Köntös Szabó: „*Az erdélyi nemzetek közé csak a balsors és a politika verhet éket.*” A balsorsból kijutott itt mindenkinek, a politika megtette ebben a magáét, így előbb vagy utóbb minden nemzetnek volt mit gyászolnia. Erről a gyászról szólva állítja az író: *mihelyst gyászolni kell, közösen tudunk bánkódni.* A közös gyász, tudjuk, összeköt. A gyászban viszont nemcsak a másikat, a helyzet potenciális alanyaként magunkat is elsiratjuk. Ezért édeskevés a másik megértéséhez és elfogadásához. A

gyász önnön gyengeségünket is láttatja. Gyengék vagyunk és félünk itt Európa és a Balkán határán. Bibóval szólva, itt mindenki fél valamitől – beolvadástól, nemzetársai elvesztésétől, revánstól és éppen a vele együtt élő avagy szomszédos népcsoporttól –, függetlenül attól, hogy a történelem zászlója éppen kinek áll. Ez a félsz bizonytalanságot jelez, görcsös ragaszkodást ahhoz, ami „nincs kitalálva”, amit ma még nem védeni, de megépíteni kellene. Mint ha a térség népei képtelenek volnának a saját jövőjüket önnön érdekeik mentén végiggondolni, megtervezni és előkészíteni. Mert hát a térség meghatározó folyamatai nem belülről, hanem kívülről irányítottak, külső hatalmak érdekei felülírják a helyi szempontokat. A térség kifelé orientált. S miközben nagyhatalmi alávettségben él, a szomszédját figyeli árgus szemekkel, rá gyanakszik, kivel mit készíthet éppen elő.

A legrövidebbnek mondott és egyesek szerint már lezárt huszadik században Köztes-Európa a világpolitika kísérleti telepe volt, kétszeresen is: nemcsak ijesztően új folyamatokat indítottak itt útjára, de ami történt, jórészt külső, nagyhatalmi akarat kivetülése volt. A kívül és a bévül elválik egymástól, külön életre kel. S előttünk a köztes-európai skizofrénia képlete: amire az itteniek Európát mondanak, arra tőlünk nyugatra Balkánt kiáltanak. A belső és a külső értékrend azonossága nélkül pedig nehéz, szinte lehetetlen az önálló és önépítő politizálás. A helyzetek és programok viszonylagossága a

legjobb szándékot is távlat nélkülivé teszi, egyedüli fontossá ekként válik a politikai pillanat. Ezért és ebből fog élni a köztes-európai, miközben tudván tudja, hogy ez a szemlélet zsákutcás.

Érthető ezek után: ha valami új jelenség tűnik fel a térség egén, aligha túlzás az óvatosság, a mérsékelt bizakodás mellé szükséges egy rendes adag szkepszis.

Az új jelenség a régió. Előttünk a kérdés: egy új paradigma született a regionalizmus meghirdetésével, egy új értelmezési kényszernek vagyunk rabjai? Újabb diktátúra jelent volna meg a láthatáron, egy olyan „világpolitikai folytatásos történet”, amely, íme, eljutott hozzánk is? Címzettjei vagyunk ennek a történetnek avagy elszenvedői? Értünk történik avagy – mint korábban oly sokszor – csak általunk? Betagolódnak ismét egy általános folyamatba, anélkül hogy át tudnánk gondolni, fel tudnánk mérni, milyen nagypolitikai játékok kivetülése/kerete?

A régió kifejezés különben kedves a fülnek. Azt sugallja, hogy a dolgok kerete a polgártól távolítól egy olyan szintre kerül, amely számára otthonos, képes átlátni, amellyel lehet azonosulni.

Mi a régió?... Létezik térség, kistáj, övezet, terület, tartomány egy országon belül, aztán eurorégió, makrorégió, kontinentális régió mint határokon átívelő régiók. Megannyi fogalom, s ha természetes indíttatással intézményi hátte-

ret, közigazgatási struktúrát keresünk ezek mögött, gondunk csak fokozódik, mert nem mindig találunk. Léteznek európai szintű intézmények, létrejött az Európa Tanács egyik szaktestületeként a *Regionális Bizottság* a célból, hogy e kérdésben bizonyos előkészítő, egyeztető és vezérlő feladatkört ellásson. Az Európa Tanács parlamenti közgyűlésével párhuzamosan, azt kiegészítendő hívták életre a *Helyhatóságok Kongresszusát*, ahol – miként a parlamenti közgyűlésben az egyes országok parlamentjei – a taggá fogadott helyi és megyei önkormányzatok delegált képviselői tanácskoznak és döntenek sokasodó közös dolgainkról.

Úgy érzem, nem ezektől az intézményektől kellene indítanunk elemzésünket. A mi történetünk másként kezdődik, másként éljük meg. Az említett intézmények okán felmerülő kérdés az európai integrációs esélyekre vonatkozik. A tegnapi esti bemutatkozásakor Köles Sándor, a Kárpátok Eurorégió alapítványának igazgatója arról beszélt, milyen lehetőségeket nyit meg a regionalizmus, az ő története arról szól, miként tudnak talpra állni azok a régiók, azok a tájak, amelyek készek és talán képesek arra, hogy tegyenek önnön jövőjükért valamit.

Regionalizmus és/vagy regionalizáció. Amikor bizonyos érdekszférák felülről indítják, amikor országos politika céljait is szolgálja a folyamat – akkor regionalizáció. Ha az európai közös gyakorlat hódít térségünkben teret – az is regionalizáció. A regionalizmus letről indul, alulról felfelé építkezik. Előbbit a nagypolitika

intézményei, utóbbit a (kis)közösség akarata indítja útjára.

Régiós mozgásokról a hetvenes évek eleje óta beszélhetünk. Első példaként a Luxemburg, Franciaország és Belgium közös határövezetében egy kicsiny, pár ezer lelket számláló közösség kezdeményezését szokás említeni, ahol úgy gondolták, az acélipart sújtó akkori válság hatásai ellen határon átnyúló együttműködéssel kell fellépni. Létrehozták azt a *Fejlesztési Pótlust*, amelyet később Jaques Delors francia miniszterelnök ezres léptékű regionalizmusnak nevezett. Konkrét indítvány volt, egy kistáj nyomasztó gondjára keresett megoldást. Ez volt a kezdet. A regionalizmus folyamata Nyugaton kialakította önnön kooperációs kereteit, ezek gazdaságpolitikai jelentősége ma általánosan elismert.

A Köztes-Európába eljutó jelenség, miként várható volt, némi változást szenvedett. Az első kezdeményezések itt is helyiek, mégis – a legtöbb esetben – országnyi eurorégiók jönnek létre. Az első mifelénk a *Kárpátok* nevét viselő, erről szólt a már idézett Köles Sándor, tőle hallottuk, hogy Magyarország, Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna és Románia határtérségi megyéinek közel hétmillió egyesülése. A térségben másodikként létrejött *Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió* sem sokkal kisebb: a Románia–Jugoszlávia–Magyarország határmenti megyéinek részvételével kialakított kooperációs övezet összlakossága hat millió.

Regionalizmusról van szó, tehát a kezdeményezés alulról jövő, miért duzzasztották mégis ekkorára e régiókat? A magyarázat alighanem az, hogy itt a régiók nem egy konkrét feladat, jelenség avagy program jegyében-érdekében jöttek létre, a cél a pénzszerzés. A régiók számára az összeurópai régiós politika pénzalapokat hozott létre: kohéziós vagy más szóval szolidaritási alapokat, amelyek a gazdasági különbségek és szociális egyenlőtlenségek enyhítését célozzák meg. Egy közös Európában a fejlett és fejletlen térségek között óhatatlanul kialakuló migrációs potenciál hatását tudatos kiegyenlítő politikával lehet ellensúlyozni – ha lehet. Ha tehát mi is létrehozuk a megfelelő struktúrákat, a vázolt integrációs politika értelmében pénzhez lehet jutni. Sőt: a poszttotalitarista térség számára külön alapokat hoznak létre, azzal a bevallott céllal, hogy a térség országainak erős centralizmusával szemben a helyi érdekeket támogassák. A helyi közösségeket érdekeltté kívánják tenni abban, hogy kezdeményezzenek, minél kevésbé hagyatkozzanak a központra, szabadítsák fel a létező helyi energiákat.

Temesváriként – aki végig követhettem és nagyon közelről követtem végig a Duna-Körös-Maros-Tisza régió létrejöttét – vallom, hogy erre a mozgásra, a decentralizációra (amelyre nincs rendes kifejezésünk), nagy szükség van. Szükség egyrészt azért, mert a térség kommunista gyakorlata a szomszédos országok lakóit háttal fordította a határnak, aki kívül volt, csak ellenség lehetett. Máshol és máskor a

határ esély, a kereskedelem, a turizmus folyamatai dinamizálják ezeket a térségeket – itt másként alakultak a viszonyok. Az eurorégió tehát stabilizáló struktúra, azt a szomszédot emeli partnerré, akivel hivatalosan igazi kapcsolatot lokálisan évtizedeken át nem volt szabad kialakítani. Ha csak a román-magyar kapcsolatokat uraló téveszmékre és görcsökre gondolunk, azonnal igent mondunk a regionalizmusra. Ez a folyamat a határon túli nemzeti kisebbséget is némileg helyzetbe hozza, hiszen nyelv- és terepismerete olyan értékek, amelyek kezdetben a kapcsolatok informális főáramába emelik a kisebbségek képviselőit.

Napjainkban százegynéhány eurorégió létezik, jó néhány Európa keleti térfelén. Ez utóbbiak juttatják eszünkbe C. Harvie megállapítását, miszerint a „regionalizmusban nehéz elválasztani a gazdasági, a kulturális és a *propaganda-elemekeket*”. Figyelmeztető észrevétel, ugyanis e keleti régiók létrejöttének módozata láttán nehéz elhessenteni a gondolatot, hogy Nyugat a címzett, lássák, itt is elindult a változás folyamata, beépítik a nyugati megoldásokat. Nem belső mozgások ezek, legalábbis egyelőre nem, végső soron a nyugati pénzforrások gerjesztik ezeket.

A régiók legitimációs dimenziójáról szólnék a továbbiakban, azt bemutatandó, hogy a gazdaságin túl a régiós mozgásoknak fontos politikai szerepük van. Az európai keleten a régiók megjelenése az alulról felfelé építkezés megjele-

nése is, ami az érdekek tagolása és megjelenítése szempontjából alapvető fontosságú. Még akkor is az, ha ami eddig történt, a lényegét illetően inkább regionalizáció, mint regionalizmus.

A regionalizáció egyik fontos dimenziója a legitimálás: bizonyos politikai helyzet, opció, jelenség elfogadtatása. Most az új Európa, az *integrált Európa* intézményi és gazdasági szempontú elfogadtatása van soron – ezért hozta létre az Európai Unió az új struktúra lényegét hordozó pénzalapokat. A legitimációs gyakorlat nem új az európai politikában. A háborúban megtépázott, minden szempontból kiszolgáltatott Németország gazdasági-társadalmi újjászületésének egyik előfeltétele éppen a keretek átalakítása volt: létrejött a szövetségi struktúra. A korábbi államstruktúrát annak jegyében és jelzéseként bontották meg, hogy valami egészen más, új korszak következik. A Franco utáni Spanyolország szintén a regionalizáció eszközével legitimálta az új politikai hatalmat. De utalhatunk Belgium esetére is, ahol a kilencvenes évek elején szövetségi struktúra kialakításával oltottak ki létező belső konfliktusokat. A regionalizáció tehát országon belül avagy országok közötti új politikai helyzet vagy folyamat elfogadtatásának az eszköze lehet.

Az egységesülő Európában a közös alapokba befizetett pénzek visszaosztásának-visszaszivattyúzásának kerete és eszköze a régió. A fejlettebb országok a regionális lebontás hiányában semmiféle eséllyel nem rendelkeznének arra, hogy a közösből lényeges támogatást kap-

janak. A régiók megjelenésével már más a helyzet, mert minden országban vannak térségek, amelyek helyzete valamilyen szempontból hátrányos. Illetve a hagyományos régiók kerülhetnek hátrányos helyzetbe az összeurópai piacon, s a kiegyenlítést szolgálják a szolidaritási alapok. Ma már olyannyira „finom” a struktúra, hogy a legfejlettebb államok esetében is jelentős a vissza kapott támogatás: a tartományoknak legalább a fele valamilyen formában támogatott. Főleg a brit uniós belépést követően erősödött fel ez a tendencia. Nem nehéz azonosítani azon érdekeket, amelyek mentén kimutatható, miért kiemelt támogatottságú napjainkban a regionalizáció, miért nyer teret olyan országokban is, ahol az évszázados hagyományok és a politika létező intézményi kerete nem indokolnák ezt.

A regionalizációnak lehetnek, illetve vannak vitát kiváltó kísérőjelenségei is. A regionális érdekek olykor az országos ellenében fogalmazódik meg, de ha nem, akkor is a tartományi célokat megfogalmazó és érvényesítő régiópolitika nem nemzetállamban gondolkodik. Céljait és politikai eszközeit a tartományi szint fölött összeurópai kontextusban fogalmazza meg, miáltal az állam korábban erős kohéziós képessége csökken. A nemzeti szuverenitás minde nekfelettsége megkérdőjeleződik. A szuverenitás egyes elemei felkerülnek összeurópai szintre: korábban elképzelhetetlen volt, hogy „mások” mondják meg például, mely gabonából mennyit „szabad” egy országnak termelnie;

más elemek lekerülnek a tartományok/régiók jogosítványai közé. Ez a folyamat Európában létező, s akinek célja a betagolódás, annak megfelelő jogosítványokkal rendelkező régiós köz-igazgatási struktúrákat kell létrehoznia.

Felemás a regionalizáció akkor, ha a régiók kialakítása során a gazdasági-társadalmi hagyományok, az infrastruktúra helyett más szempontok az elsődlegesek. Konkrétan az idevágó román történetet szeretném elmesélni, amely 1993-ban kezdődik. Az a kormányzat, amely az eurorégiók kialakítását megakadályozta – a Kárpátok régió protokollumát aláíró megyék vezetőit leváltással fenyegette meg, elérvén, hogy ezek visszavonják beleegyezésüket – egyszer csak maga kezdeményezte fejlesztési régiók kialakítását az országban. Az okot nem kell külön megjelölni, ugyanaz, mint megannyi más esetben: a potenciális pénzforrás. A kormány külföldi szakértői csoporttól, a dán Randoll intézettől megrendelte a regionalizációs projektet, amely 1996 végére készült el. Ezt immár a jelenlegi kormány indította útjára. Ez a kormány igazolta, hogy valóban nyitott a régiós együttműködések felé, olyan módosításokat indítványozott a helyi közigazgatást szabályozó törvényben, amely lehetővé tette a megyék nemzetközi – eurorégiós – szerepvállalását. De ez a kormány sem tért vissza a *Zöld Chartának* nevezett, a Randoll-csoport nevével fémjelzett régióprojekt lényegi kérdéseire, amely olyan belső fejlesztési régiók kialakítását

készítette elő, amelyek nem vették figyelembe sem az áru és az információ áramlásának hagyományos belső szerkezetét, sem pedig a regionalizáció lényegi elemeit. Az ekként létrejövő régiók részegységei korábban soha nem tartoztak együvé, illetve több régió a jelenlegi struktúrában nem rendelkezik a gazdasági húzóerő szerepét eljátszható központtal. A régiót összefogó és megjelenítő központ nélkül régiót értelmetlen kialakítani.

Jól sejtik, akik Románia belpolitikai történéseit ismerik: ismét Erdéllyel „van baj”. Úgy kívánták kialakítani ezeket a belső struktúrákat, hogy etnikailag „kiegyensúlyozottak” legyenek, vagyis a magyar elem ne domináljon sehol. Erdély hagyományos régióközpontját pedig nem hagyták meg ott, ahol a helye: Kolozsvár az északnyugati régió szélére került, együvé Nagyváraddal, Szatmárral, Nagybányával. Kérdés: mennyire lehet az így kijelölt térségnek bármelyik városa a régiós központja, illetve lehet-e Kolozsvár gravitációs központ például azon Szatmár és környéke számára, amely egy eurorégiós kapcsolatrendszerben természetesen fordul más irányba. Ezt a régiót úgy alakították ki, hogy nincs sikeres városa. Nehezen hihető, hogy ezt a Randoll-csoport tagjai akarták volna így, a magyarázat máshol keresendő.

Az 1998-ban megszületett területfejlesztési törvény a Zöld Chartában leírtak alapján alakította ki a régióhatárokat. Érdekes, nem Kolozsvár lázadt fel, hanem Brassó, amely szintén egy régiónak a szélére került úgy, hogy semmi esé-

lye a húzóváros szerepére: Brassó Megye Tanácsa nem írta alá a törvény által előírt társulási protokollumot. Íme a felemás regionalizáció: a hatalom „rámozdul” a témára, de a folyamatot olyan politikai szempontoknak rendeli alá, amelyek magának a folyamatnak, a tervezett változtatásnak a lényegét kérdőjelezik meg.

Értelmezési kényszerrel, paradigmával állunk szemben a regionalizációs mozgások esetében? Egyfajta értelmezési diktatúrát jelent, hogy Köztes-Európa a területfejlesztés kérdéseit a Nyugat által kialakított eszmei-szervezési szempontok szerint kívánja végiggondolni, függetlenül attól, hogy a helyi társadalmak állapota, az egyes országok gazdasága, illetve törvényhozási szempontból mi volna a leginkább megfelelő és ajánlatos. Ugyanakkor nem kizárt, hogy új paradigmával találjuk magunkat szemben, és a területfejlesztés kérdésköre ma egyedül ezen – Nyugaton működő – értelmezési keretben ragadható meg hitelesen.

Felmerül a kérdés, a globalizáció jelenségét sikerült-e oly alaposan megismerni, hogy a fejlesztés általános és térségi trendjeit befolyásoló hatásaira a kialakítandó tervek-elképzelések tekintettel legyenek. Ismert, a globalizációval sokan foglalkoznak, nem itt a helye az idevágó szakirodalom hosszas elemzésének. Arra utalnék röviden, amit David Korten ír le nagy hatású könyvében. A *When the Corporations rule the World* 1995-ben jelent meg angolul, 1996 óta magyarul is olvasható, azóta újabb kiadása

is megjelent. Korten szerint a tőkés társaságok a globalizáció segítségével lebontják, illetve kikerülik az állami struktúrákat, a politika demokratikus kereteinek mellőzésével érik el saját érdekeik érvényesítését. A folyamat lényege eléggé ismert, miként az is, hogy létezik ellenállás: felléptek ellene különböző szinteken – ezekről a jelenségekről meggyőzően számol be Korten. De nem kell Kortent visszamenni, Vass Csaba egy 1997-es *Valóságban* közöl kiváló elemzést a globalizációról. Tanulmánya meggyőző arról, hogy a globalizáció okán alapvető fogalmakat kell átértelmezni. Átértelmeződik a tradíció hatása, egyszerűen felmerül a kérdés, miként épül be a tradíció a különböző struktúrákba. Átértelmeződik a földrajzi tér fogalma, és ezen az értelmezési vonalon egyenesen jutunk el az identitás kérdéséig. Milyen elemekből építkezhet a globalizáció korában az identitás, amikor az új folyamat kimondottan a tradíciók ellenében jelentkezik. Ez már nem sima modernizáció. A modernizáció húsz éve lezárult, amikor térségünkben modernizációról beszélnünk, akkor tegnapelőtti, de legjobb esetben is tegnapi politikai diskurzusba kívánunk bekapcsolódni. A mai kort jellemző globalizáció frontális támadást indít a tradíció ellen.

Paradoxonhoz értünk: a globalizáció a helyi hagyomány ellen indít totális támadást, ugyanakkor a régiókat használja eszközül céljainak elérésére. Némi esélyt jelentene, ha a folyamatkövető regionalizációt felváltaná a helyzetremtő regionalizmus. Az alulról építkező

regionalizmus éppen azokat az elemeket építi bele a folyamatba, azon autonóm identitások mentén jelentkeznek, amelyek ellenében a regionalizáció – akár nyugati igazi, akár kelet-európai felemás – így vagy úgy, de megnyilvánul.

A *válságos Európa* egyik megnyilatkozása a jelzett kettősség. A világtörténelem mostani, legrövidebb százada az egyén válságával indult és a közösségi struktúrák válságával fejeződött be. Miként strukturálódnak a holnap Európájának a társadalmi – alapvető kérdés. S ebben fontos szerep jut Európa-értelmezésünknek. Nem kívánom végigkövetni az Európa-meghatározási kísérletek hosszú és hihetetlenül izgalmas folyamatát, egyszerűen mert lehetetlen volna. Számomra Nietzsche meghatározási kísérlete a legkedvesebb, aki igazi Európaként a Mozart és Beethoven közötti időszakot jelöli meg, az volt a *die gute alte Zeit*, a régi jó idő, az akkori Európa nem volt más, mint *eine junge Seele, welche beständig kommt*. Vagyis egy nagyon fiatal lélek, amely állhatatosan jön és jön. Egy visszatérő, megújhodni képes lélek. És a XX. századi Európa éppen a megújhodás képességét veszítette el, azt a képességét, amely világfolyamatoknak mindig az élére állította.

A mai Európa mintha szerep-zavarral küszködne, nem önmaga tárja fel és fogalmazza meg, mi volna a számára előnyös és megfelelő, hanem külső tényezők jelölik ki ezen kereteket. Európa fel tudta dolgozni, hogy nem egymaga a „világ”, de nem talált megfelelő válaszokat

arra a kihívásra, amely központi szerepét kérdőjelezte meg. Európa szerepválsága és a közösségi struktúrák válsága külön-külön fellépő, de egymást a helyzet jellegéből fakadóan erősen befolyásoló jelenségek. Az új európai társadalmi és gazdasági meghatározottságú önépítő folyamatok találkoznak, miáltal az átalakulás – integráció – kérdésegyüttese külön jelentőséget kap. Az integráció „építőköve” éppen azon régió, amely a közösségi identitás keresésének is a kulcseleme. A gazdasági régióra szó nélkül igent mondók számára éppen a közösségépítés keretként megjelenő, erősen kisebbségi vonzatú etnoregionalitás jelenti a nagy gondot – lásd a román kormányzat idevágó döntéseit.

Az azonosság–mátság dilemma nem a regionalizmus kísérőjelensége, bár a régiók politikai struktúráként való megjelenése mindenképpen aktualizálta az együttélés kérdéskörét. Évtizedekig Kelet-Európa egyes országai önön kulturális értékeikre való hivatkozással, ezek védelmében utasították vissza a határon átnyúló együttműködést, az összeurópai kapcsolatokat. Ez a különbözőség volt a legfőbb társadalmi érték, míg egyedüli lehetséges megjelenítőjeként a nemzet szerepelt. Az álláspont védelmében segítségül hívott filozófiai relativizmus az értékek, normák, eszmék korlátozott érvényességét hirdeti, mert minden csak bizonyos körön belül lehet az, ami. Ez a gondolatmenet, miként Karl Popper kifejti a *The Myth of the Framework* c. munkájában, a közösségek elszigetelődésének az ideológiáig visz el, hi-

szen a teljes relativizmus szerint a különböző kultúrák, nemzedékek vagy korok képviselői képtelenek kölcsönösen megérteni egymást. Ez mennyire van, illetve nincs így, azzal most hadd ne foglalkozunk. De ami korábban kifelé az értékek védelmét jelentette oly hosszú időn át, a sajátos megőrzését, egyszerre mellékessé válik, ha belső körben, az országon belüli régiók vonatkozásában fogalmazódik meg. Európa kell, igent mondanak rá, legyenek régiók is, de nem olyanok, amelyek a nemzeti ellenében, de akár mellette nyitnak a többségtől etnikailag különböző lokális közösség számára mozgásteret. Kérdés: az integrációs gazdasági nyomás és a nemzetféltség ideológiája közül melyik az erősebb politikai szervező erő? És most főleg ne Jugoszláviára gondoljunk.

A *nacionalizmus* kérdését nem kerülhetjük meg, lévén a régiós diskurzus egyik lényegi eleme. Tisztázni kell azonnal, a fogalom négy fő értelmezése közül mely nacionalizmusra utalok. A *nemzetek kialakulásának általános folyamatát* értsük ezen, a *nemzethez tartozás érzését* és a vele járó attitűdöket, a nemzeti státussal kapcsolatos *politikai mozgalmat* avagy a tágabb értelemben vett *ideológiát*? Utóbbit semmiképp, az elsőre is csak utalnék, éspedig Ernst Gellner kiváló könyveire, különösen a *Nations and Nationalism* címűre, amelyet a nemzetépítő nacionalizmus jelenségének szentelt. Gellner szerint a modernizáció elpusztítja a hagyományos társadalmi szerepeket, ezek szerkezetét a

nacionalizmus egy új nyelvi és irodalmi kultúrával helyettesíti. A nacionalizmus az a folyamat, amelynek révén az alacsony fejlettségű orális kultúrák magas irodalmi kultúrákká változnak. A nacionalizmus tehát a modern társadalmakban a kulturális homogenitásnak egyfajta kényszere.

Ez a nacionalizmus messze áll attól, amiről itt Doležal professzor úr beszélt, amikor azt jelezte, hogy napjainkban a nemzet olykor, bizonyos egyházi szakralizációval, újfajta mítoszként jelentkezik. A nemzeti státussal kapcsolatos politikai mozgalmat jelentő nacionalizmus nyilvánul ez esetben meg, s ezzel már igencsak vitatkoznunk kell. Nemzeti kisebbségi közösség tagjaként állítom ezt. Úgy érzem, a demokrácia elveit és gyakorlatát a térségben mindegyre a kisebbségek ellen kívánják fordítani, a mozgalmat jelentő nacionalizmus jegyében. Eszerint beszélnek jó avagy rossz nacionalizmusról – a jó a nemzeti érdeket megfogalmazó, minden más közösség öndefiníciós kísérlete már rossz, veszélyes. Amit elfogadnak és hirdetnek, az az etnikai jegyek meghaladása, a kultúra nemzetközivé válása. A multikulturalitás elfogadott – talán mert utóbbi fogalomnak általánosan elfogadott értelmezése sincs. Akinek nem adatott meg a nemzethez tartozás szerencséje, annak fennmaradása bizonytalan. Sőt. Ugyanakkor a nemzet bármikor lesújthat a kisebbségre a nacionalizmus politikai eszközeivel. Legitim módon, népek kórusa olykor még zengedez is egyet hozzá. Kész az ideológiai

alap, minden egyértelmű. Kit érdekel Will Kymlicka munkássága mifelénk, aki azt vizsgálja, a demokrácia intézményrendszere mennyire építhető fel kizárólagosan az egyénre való tekintettel, és bebizonyítja, hogy a demokrácia alapvetően kollektivitásokról szól, amelyeket szűkítően értelmeznek kizárólagosan nemzetként. Inkább Z. Brzezinskit, az USA volt nemzetbiztonsági tanácsadóját idézik szakértők és gyakorló politikusok egyaránt, akinek *káoszparadigmája* szerint a mai világ káoszát az etnikumok nemzetállamokat szétfeszítő nyomása okozza. Az immanens értékítéletet – minden baj okozóiként az etnikumok bűnösök – miért ne építené eszköztárába a mozgalmár nacionalista?! Kommentárként annyit, hogy Amerikában Brzezinski jól elfeledte európai – lenygel – gyökereit.

A posztkommunista országokban, úgy tűnik, a nacionalizmus kérdésével nem boldogulnak. Példát mind a magyar, mind a román szakirodalomból idézhetek. Andrei Marga neves filozófus, a kolozsvári egyetem rektora, jelenleg tanügyminiszter, pár évig a frankfurti iskolában folytatott stúdiumokat. Ő azt írja a nacionalizmusról, hogy bármit állítsanak zajos hirdetői, a demokrácia elleni legfontosabb diverziós eszköz. Nem tisztázza, mely nacionalizmusra érti, ítélete sommás. Pedig aligha veti el a nemzetépítő identitást gerjesztő nacionalizmust. P. Sugar írja, hogy a nacionalizmus mesterségesen kialakított csoporttérzés, amely elsőrendűnek tételezi magát... Miért és mitől mes-

terséges? További szerzőket idézhetnék, de nem kívánok visszaélni az önök idejével. Annyit még idevágóan, hogy a nacionalizmust semmiképpen sem tudom az européerség el-
lentékeként felfogni. Mindenkinek rendelkeznie kell a maga identitásával, tartoznia kell valamilyen közösséghez, hogy abban az egységes Európában otthon tudjon lenni. Az új Európában az állampolgárság, miként Schöpflin György jelzi, nem azt a funkciót tölti be, mint korábban, sokkal strukturáltabb. Régen az állampolgárság értéksemleges volt, ma az identitáspolitikája része.

Milyen Köztes-Európa volna jó nekünk, magyaroknak? És milyen Európának? Indokolt kérdések, ha a régiók ürügyén azt vesszük számba, milyen folyamatok hatásával kell számolni. Az új helyzetben megfogalmazódó további kérdés: a vilárendszerhez való alkalmazkodás globális nyomása, avagy a történelmi tradíciók tehetetlenségi ereje válik dominánssá a térségben? Az eddigi térségi tapasztalat azt mutatja, az olyan változat, amely a tradíciók ellenében alakul ki, nem szerencsés. Olyannyira nem az, hogy napjainkban mind többen teszik fel általában a kérdést: törvényszerű volt-e az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése? Szétbomlasztani avagy átalakítani kellett volna-e Köztes-Európa nagyhatalmát? A történelem olyasmint alakított itt ki, aminek a szétdarabolása azok számára is okozott veszteséget, akik máskülönben a folyamat egyértelmű nyer-

tesei. Ezt ma már nem csupán magyarok állítják... Köztes-Európa mindmáig nem tudott mit kezdeni azzal a paradoxonnal, hogy Trianon által kialakított nemzetállamai nem államnemzetek, hanem kultúrnemzetek nemzetállamai. Miközben századunkban Észak-Európa a siker képét hordozza, a jeles francia szakértő, Jaques Le Rider szerint Mitteleuropa negatív konnotációkat ébreszt bennünk. A baj és a gond százegynéhány éve társul Közép-Európához. Ennek egyik lényegi oka, hogy a térségre jellemző sokszínűséget – itt 30 nyelvet beszélnek, 4 ábécét használnak, 5 nagy és több kisebb vallásfelekezet létezik – nem sikerült politikai szervező elvé tenni. Azon a területen, amely a XVIII. század végén három birodalomhoz tartozott, az I. világháború után 13 nemzetállam alakult ki. A helyzet kisebbségi szempontból alapvetően nem változott, a korábbi 50 millió helyett 33 millióan kerültek kisebbségi sorba. Változásra akkor számíthattunk volna, ha a térség lényegét adó sokszínűséget valamiként strukturális elvvé tették volna. A felismerés különben régi, az első föderalizációs elképzelések másfél évszázadosak.

Doležal tanár úr beszélt Palackýról, én egy másik Palackýról fogok Köztes-Európa kapcsán szólni. De elsőként azt említeném meg, hogy a Monarchia első föderalizációs elképzelése Wesselényi Miklóstól származik, ezt a *Szózat a magyar és a szláv nemzetség ügyében* c. munkájában fogalmazta meg. Nem csupán társadalmi reformokat képzelt el, de a birodalom szerkeze-

tét is átalakította volna, nyilván az ébredő pánszlávizmus hatására is. Őt egységet képzelt el: a németet, Lombardiát, Cseh- és Morvaországot, Galíciát és a magyart. Frantisek Palacký nemcsak tervezetet munkált ki, de mozgalmat is elindított a nagynémet Mitteleuropa-tervek ellen. Kialakult a két mozgalom: a pángermanizmus és a pánszlávizmus. Erősségük az idők folyamán változott, ennek megfelelően ugyan személytől idő teltével egymásnak szögeesen ellentmondó tervezetek is származnak. Így például Lúdovit Stúr író és forradalmár, aki előkelő helyen áll a szlovák kultúra, irodalom kialakítói között, később olyan véleményt is megfogalmazott, hogy a szláv népek megmaradásának egyetlen esélye az egyesülés Oroszországgal és az ortodox vallás felvétele. Palacký több tervezetet is kidolgozott, idézhetnénk továbbá német, román, cseh elképzeléseket. Az együvé tartozó Mitteleuropa legfőbb propagátorai németek voltak. Friedrich Naumannt azért szokás idézni e kérdésben, mert ő fogalmazta meg nyomatékosan, hogy a térség gazdaságilag tartandó össze, ezt diktálja a közös érdek.

Karl Renner tervezete egészen más okból érdemel figyelmet. A későbbi osztrák államfő 1906-os elképzelése volt az első, amely nem kizárólag államalakulatokkal számolt, hanem olyan régiókkal, amelyek az egyházi autonómiák mintájára kidolgozott személyi elvű autonómiát kaptak volna az államszövetségen belül. Ez volt az első kísérlet az etnikai és a történel-

mi elv együttes alkalmazására. Renner, ahogyan mondani szokás, megelőzte korát. Nem a századelő, a századvég kulcsszava a kisebbségben élő nemzeti közösségek autonómiája.

A román–magyar kérdésről szeretnék végül, de nem utolsósorban szólni. Ide tartozik, hisz mind a magyar, mind a román közírásban fellelhető vélekedés, hogy a térség helyzete rendezésének ez az elsőrendű kérdése. Ezt hibának tekintem, ugyanis véleményem szerint magyar–román kérdés nem létezik. Mit, milyen kérdéseket kellene rendezni a két ország között, hogy a köztes-európai kommunikáció elinduljon? Az Európai Stabilitási Egyezmény által megkövetelt alapszerződés létezik, nincs mit kezdeni ezen a szinten, míg a két ország külön-külön el nem dönti, milyen kapcsolatot kíván a másikkal ápolni. Nem országok közötti kapcsolatról van szerintem szó, hanem azokról a félelmekről, félreértésekről, évszázados beidegződésekről, amelyek gúzsba kötnek, amikor az egész térségben kívánnánk gondolkozni. Éppen az integrálódó Európa okán és jegyében kellene elérni, hogy átlépjük azt a bizonyos árnyékot, megszabaduljunk az örökölt kötöttségektől. Amelyek, jelzem, nem magyar–román, hanem köztes-európai jellegzetességek.

Léteznek, persze, a román–magyar relációban elvarratlan szálak bőven, ezek létét nem tagadom. Csak azt jelzem, hogy van ilyen a térség szinte minden két szomszédos országa között. A román–szerb hagyományos barátság

azért lehet „hagyományos”, mert még egyik ország népe sem lépett fel anyanemzeti mivoltban, s nem fogalmazta meg a különben jogos kérdést: mi történik a szomszédban az ő nemzettársaival. Jugoszláviában milliós román közösségnek kellene lennie, egyes román számítások szerint, a romániai szerbek létszáma a „tökéletes” demokrácia éveiben folyamatosan és szinte megállíthatatlanul fogyott. A mindkét oldalon megfogalmazódó kérdéseket előbb vagy utóbb fel fogják tenni a szomszédnak – s akkor nem csak a magyar féllal „lesz gond”. Nemzeti önvizsgálatra van szükség elsősorban, mit várunk, illetve fogadunk el a nemzet érdekében; mit teszünk határon túli nemzettársainkért; mit jelent ez a szomszédok vonatkozásában? Enélkül igazi térségi együttműködést nem lehet kialakítani.

Regionalizmus és/vagy regionalizáció

*Táncolni kell, Uram!
A zene majd csak megjön valahonnan...
Zorbász, a görög*

Captatio benevolentiae

Bevezető szavakkal köszönteni, illetve megköszönni illik és szokás. Én elnézést kérek, mégpedig kétszeresen, mert kétszeresen fogok mellébeszélni. Másról kívánok ugyanis szólni, mint amit a programba felvett cím jelez. A regionalizmus feltételezi az éntételezés képességét, a helyi érdek szabad megfogalmazását és intézményes megjelenítését. Következésképpen a regionalizmus elképzelhetetlen működő önkormányzatiság nélkül. Romániában viszont nincs közösségi önkormányzás, csak helyi közképviselő és közigazgatás. A helyi autonómia jogi és politikai filozófiai kérdéseket egyaránt felvet – az alkotmány ezeket nyitva hagyja, a szükséges jogi szabályozás még várat magára.¹ Másodszor pedig azért fogok mellébeszélni, tudatosan különben, mert a regionalizmus találkozik – miként nyugati példák jelzik és mutatják – az etnicitással, a kisebbségi nemzeti kö-

Az 1998. november 6–8. között Csákován szervezett *Régió és civil szféra* c. tanácskozáson megtartott előadás szerkesztett és kiegészített változata.

zösségek erre alapozó éntételező és érdekérvényesítő technikáival és folyamataival. Nálunk viszont a nemzeti kisebbségi közösségek semmiféle autonómiával nem rendelkeznek – alkotmányos tiltás mellett –, intézményesen nem kapcsolódhatnak be, nem szervesülhetnek bele a regionalizmus lokalitást szervező folyamataiba. Valós regionalizmust idéző folyamatok és jelenségek Romániában a politika peremvidkein és civil szférában alakulnak ki, a politika erőterében és eszközeivel regionalizáció zajlik.

Az már a cím második tagjának egyféle értelmezését jelenti, ha regionalizáció okán elsődlegesen a területfejlesztés kérdéskörét fogom érinteni. Azért is, mert a regionalizmus/regionalizáció jelenségegyüttese éppen ebben az értelemben és értelmezésben vált „szalonképessé” a román politika országos szinterein. Megjegyzendő, hogy amint ez mifelénk már történni szokott, ismét a jövő idő használata volna inkább indokolt egy olyan folyamat vonatkozásában, amely mintha inkább a nemzetközi politika intézményei „jóindulatának” megszerzése céljából, mint önnön jól felfogott érdekeink okán került előtérbe.

Öt kérdést kívánok érinteni az elkövetkezőkben: a helyhatóságok helyzete, régiók és integráció, a területfejlesztés mint integrációs kérdés, a régió a politikum és a közigazgatás között, Temes megyei kísérletek.

Helyhatóságok Romániában

A helyhatóságok tevékenységét két tényező határozza meg alapvetően: a területi felosztás elvei és jellege, valamint a helyhatóságok tevékenységének törvényi kerete.

Romániában az önkormányzatiság érvényesítésére az első kísérletek 1989 utániak, azelőtt a helyi közigazgatás csak nevében volt helyi, minden szinten a politikai központ érvényesítette akaratát és érdekeit, utasításos-rendeleti úton. A területi felosztás és a helyhatóságok jogállásának a kérdése összefügg, ugyanis a területfejlesztés politikai kérdés, erős etnikai dimenzióval. Az önkormányzatiság helyzete-elfogadottsága más olvasatban azt jelzi, mennyire érvényesíthető – akár helyi érdekek ellenében is – a központi akarat. Ismert, hogy a két világháború közötti időszakban az éppen hatalomra került pártok, politikai érdekeiknek megfelelően átrajzolták a megyéket, alakították-szabdalták a helyhatósági törvényt.² A folyamat a szocializmus „dicső” éveiben sem állt le, sőt: még inkább a politikai pillanat hatása alá került.

1919-ben az addigi helyhatóságokat egyszerűen felfüggesztették, s bár létrehozták az időközi tanácsokat, az igazi hatalom a kormány helyi képviselőjének, a prefektusnak a kezében összpontosult. 1925-ben született meg a közigazgatás egységesítéséről szóló törvény, amely már az 1923-as alkotmány után és némiképpen

a szellemében kívánta rendezni a kérdést. Ugyanakkor királyi rendelettel új megyefelosztást vezettek be: változtak megyehatárok, új megyeszékhelyeket jelöltek ki. Talán nem meglepő, hogy az Erdélyt é a Bánságot egyféle belső gyarmatként kezelő központ éppen a frissen szerzett területeken eszközölte a változtatások nagy részét. 1929-ben a parasztpárt – Erdélyben felnőtt, a Monarchia politikai hagyományait ismerő és értékelő politikusai – által kezdeményezett új közigazgatási törvény egyben halvány kísérlet az önkormányzatiság bevezetésére, amennyiben decentralizál. Fontos volt, hogy ezen törvény értelmében a kisebbségi egyházak egy képviselője bekerült a helyi közhatalmi testületbe. A következő közigazgatási törvény születési éve 1936, amely választójogot biztosít azoknak a nőknek, akik a többségi nemzet közművelődési vagy jótékonyági szervezeteiben tevékenykednek – miközben a rendelkezés a kisebbségekre nem vonatkozik. 1938 ismét változást hoz, nagyot: az új alkotmány alapján új közigazgatási törvény és beosztás lép érvénybe. Új elem a tartomány, következnek sorban a megye, járás és település. Ami fontos: csak a település és a tartomány rendelkeznek jogi személyiséggel – s mit ad Isten, mind a tíz frissen kialakított tartomány román többségű.

A II. világháborúig és idején újabb változtatásra már nem kerül sor, de gyors egymásutánban szabják át az ország közigazgatási térképét a háború után – a korábbi hagyomány egyenes folytatásaként. Előbb a megyerendszert alakít-

ják vissza, az 1948-as új alkotmánynak is megfelelően. 1952 magyar szempontból hoz újdonságot: az új tartományi rendszerben létrejön a Magyar Autonóm Tartomány. A tartományt szovjet mintára hozták létre, és nem dolgozták ki a sajátos státust közjogilag megfogalmazó statútumot, vagyis igazi autonómiáról szó sem volt. Az 1960-ban eszközölt újabb változtatások során az addigi magyar tartománynév új előtagot kap, jelzésként annak, hogy a névleges külön minőség is zavaró: Maros-Magyar Autonóm Tartomány. Az 1968-as változtatás ezt a látszólagos autonómiát is felszámolja, megszűnnek a tartományok, de az új megyerendszer bevezetésével nem a hagyományos megyehatárok állíthatnak vissza: miként majd minden „rendezéskor”, ez alkalommal is magyar kisebbségi tömbök mellé többségi területeket toldanak. Ez a megyerendszer él a legtovább, lényegében ez a megyebeosztás van érvényben mindmáig.³

Az 1989 utáni demokratizációs folyamatnak is megvannak a furcsaságai. Az új közigazgatási törvényt az 1990–92 közötti, alkotmányozónak mondott parlament 1991 nyarán, az új alkotmány elfogadása előtt alkotja meg; az alkotmány különben nem önkormányzatokról, hanem helyi közigazgatásról szól⁴. A megalkotott törvénybe nem építik bele az 1985 óta létező *Helyi Önkormányzatok Európai Chartájában* megfogalmazott alapelveket, s bár kimondja az autonómia elvét, európai normák szerinti alkalmazását nem teszi lehetővé.⁵ A törvény azért is

féloldalas, mert az új jogszabályt teljessé és valóban működőképesé a kapcsolódó jogszabályok tennék: a helyi költségvetést, a helyi vagyont, a helyi népszavazást szabályozó törvények. Az első nagy sokára 1998-ban megszületett, készül a helyi vagyonnal kapcsolatos és a köztisztviselők jogállását szabályozó törvény is, a helyi népszavazás intézménye gyakorlatilag nem létezik. Utóbbi a demokrácia próbája bármely közösség vonatkozásában, s mivel az integrációs folyamat tételesen nem utal rá, még jó ideig nem „kell” elővenni. Ezenközben a közigazgatási törvény 1991-es alapváltozatát előbb 1996-ban, aztán 1997-ben, majd 1998-ban elég jelentősen átalakították. Ezek többnyire pozitív változtatások, amennyiben a nyugati igazi önkormányzati tapasztalatok beépítését jelentik a romániai rendszerbe. Az 1996 utáni változtatások az eurointegrációs nyomás jeleként értelmezhetőek. Van változtatás, amely az Önkormányzati Charta előírásait követi, az Európa Tanács ajánlására választják 1996-ban közvetlenül a megyei tanácsokat a korábbi elektoros rendszer helyett, az 1997-es idevágó kormányrendelet teszi lehetővé a helyi közigazgatás számára – csak szociális és kulturális feladatvállalások esetében – partnerkapcsolatok kialakítását a civil szféra szereplőivel.

Figyelmet érdemel a fogalomhasználat: miközben a működő demokrácia világában helyi önkormányzatokról, illetve helyhatóságokról – self-government, local and regional authorities – szól a huszadik század végének története, Ro-

mániában helyben közigazgatnak. „A helyi autonómia teljesen mást jelent Buzău vagy Gyulafehérvár számára, mint a nyugat-európai országokban. Ott különben az égvilágon semmiért nem alakulna át egy Helyi Közigazgatási Főosztály központi minisztériummá.”⁶ Ezt egy PHARE program keretében Romániában hónapokig dolgozó, a helyi közigazgatás helyzetével foglalkozó angol szakértő, Roland Young állítja. Bár erdélyi szakemberek Gyulafehérvár és Buzău vonatkozásában igenis létező, politikai hagyományokból fakadó különbségekre hívják fel a figyelmet, a PHARE-tanácsos figyelmeztetéséből az egyértelmű jelzést kell észre venni: amit a román törvény autonómiának nevez, máshol nem tekintik annak. A Helyhatóságok Nemzetközi Szövetsége szerint a helyi autonómia a közvetlenül és időszakosan megválasztott helyi hatóságoknak azt a jogát jelenti, hogy *ügy vezessék ügyeiket, ahogyan azt a helyi lakosság érdekében a legjobbnak gondolják*. Ehhez egyrészt a helyi politikának – az erősödő civil társadalom hatására – sokkal nagyobb mértékben kell a helyi elitekre támaszkodnia, másrészt pedig biztosítani kell „általános kompetenciákat” jelentő hatásköröket is, illetve a központi szervekkel megosztott hatalom ne jelentse a helyhatóságok alárendeltségét. Romániában pedig ez a helyzet, és ebben eszköz a kormány szakszerve, a Helyi Közigazgatási Főosztály – amely a helyi érdekek miniszteriális szintű képviselete és a tárcák közötti koordináció

helyett elsősorban törvényt értelmez és ellenőríz.

A helyi autonómia feltételei közül – időszaksos, szabad választások; pontosan meghatározott feladatok; megfelelő végrehajtás; anyagi források – Young szerint Romániában egyértelműen csak az első teljesül, leginkább pedig a bizalom hiányzik a helyhatóságok szerepvállalását illetően. A bizalmatlanság nemcsak a szükséges szélesebb körű szerepvállalást zárja ki, de az erre való felkészülést is igen megnehezíti. Mivel Young tételét – a helyi autonómia az a politikában, mint a szabad verseny a gazdaságban: a motor, az alap – vitatni aligha lehet a demokrácia alaptételeinek a megkérdőjelezése nélkül, a helyzetet bonyolítja és minősíti, hogy a demokrácia térnyerését jelentő szükséges lépések, változtatások kérdését az országos politika színterein gyakran a nemzeti szuverenitás kontextusában jelenítik meg és értelmezik, mintha a demokrácia érv- és intézményi rendszere, illetve az erre vonatkozó igény a belügyekbe való beavatkozásnak volna tekinthető.

Az államhatalom–helyi közhatalom–helyi (civil) társadalom viszonyrendszerének alakulása a kelet-európai térségben az „átmenet” során egy olyan négyszakaszos séma szerint értelmezhető, amelyben a lokalitás erősödése és függetlenedése a változó elem⁷.

1) Helyi közhatalom formailag létezik, valójában az államhatalom helyi nyúlványa. A társadalom még amorf állapotban van, differenciálódása, szerveződése alig kezdődött el, ezért

nem is tud hatni a közhatalmak alakulására. (Kb. ez a helyzet Oroszországban és Ukrajnában, s részben ez jellemzi a mai Jugoszláviát is.)

2) A helyi közhatalmak már kiváltak az államhatalomból, de még redisztribúciós harcot folytatnak azzal. A civil társadalom kialakulóban van, de még nem lelt igazi támaszra a helyi közhatalomban, s nem is partnere még annak. (Románia)

3) A helyi közhatalmak megerősödtek, számottevő erőforrásokkal rendelkeznek, s önálló redisztribúciós politikát folytatnak a helyi társadalommal, létező partneri kapcsolatok a civil szervezetekkel. (Magyarország s a közép-európai térség)

4) A helyi közhatalom és a civil társadalom társulási formákat hoz létre, amelyek egyesítik a magánkezdeményezés előnyeit a hatékony közfeladat-ellátás kívánalmaival. (Skandináv államok)

E viszonyrendszer alakulásának az elemzése szükséges egyrészt az önkormányzati reformpolitika távlatba helyezése miatt, másrészt fontos lehet a társadalomtudomány számára, mivel mélyebb összefüggéseiben az újkori (modern) társadalomszervezési technikák válságát is megjeleníti.

Régiók és integráció

Köztes-Európában a politika – és a társadalom – egyszerre szembesül az európai gazdasá-

gi egység kialakítását célzó stratégiából fakadó kihívásokkal, illetve az Európai Unió regionális és strukturális politikájának a sajátosságaival és feltételrendszerével. Különbséget kell tenni a két folyamat között, ugyanis amit a külső szemlélő egymást feltételező, összefüggő jelenségeknek tekint, körön belül másnak minősülnek, éppen az egységes logika hiányát jelzik. Roland Sturm meglátása szerint „az EU regionális és strukturális politikája nemcsak végrehajtásában, hanem a gazdaságpolitika tekintetében is levált az európai integráció logikájáról”.⁸

Az *Európai Regionális Fejlesztési Alap* 1975-ös létrehozatala egyfajta előfeltétele volt Nagy-Britannia belépésének az Európai Gazdasági Közösségbe. Nagy-Britannia, mint nagy befizető a közös alapba, egy olyan mechanizmus kialakítását tartotta szükségesnek, amely biztosítja a pénz visszaáramoltatását Brüsszelből. Amikor 1988-ban a strukturális alapok költségvetését megkettőzték, a regionálisan gyengébben fejlett országokat kívánták megnyugtatni, hogy a belépés nem ró túl nagy gazdasági terheket rájuk. Ugyancsak ide kapcsolódik a *Kohéziós Alap* létrehozása, ugyanis az alap fő kedvezményezettjei az így kapott környezetvédelmi és közlekedési fejlesztésekért cserébe járultak hozzá a maastrichti szerződés elfogadásához. És az újabb belépők minden bizonnyal tovább fokozzák a „pénzügyi kosár” bonyolultságát, csak-hogy a regionális kompenzáció éppen az EU gazdasági működésének egyik alapját képezi. Másrészt a regionális fejlesztés és a strukturális

átalakítás bizonyos, ekként folyósított tételei elmentések lehetnek az EU általános gazdasági stratégiájával, olyan programok kaphatnak pluszfinanszírozást, amelyekre távlatilag kevesebb pénzt kellene a közösből fordítani. Ezért nevezik Janus-arcúnak az EU strukturális politikáját. Fennáll a veszély, hogy a gazdasági sikerességet mércének tekintő politika felpuhul, illetve a mindenkori hatalmi érdekek áldozatává válik.

A nyolcvanas évek második felétől, a Spanyolország és Portugália belépésekor újratárgyalt közösségi szerződésbe olyan változtatások kerültek be, amelyek a Közösség közös céljait is figyelembe veszik. Az 1986-os Egységes Európai Okmány célként fogalmazza meg, hogy szükséges „a régiók különbözőségének csökkentése, a hátrányos helyzetű régiók támogatása” (EGK-szerződés, 130.a cikkely). Az 1988-as reform egyesítette az EK három strukturális alapját – az 1960 óta létező Európai Szociális Alapot, az 1972 óta működő Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapot és a Regionális Fejlesztési Alapot –, és a közösségi törekvéseket öt olyan kiemelt céllal jelölték meg, amelyeket több alapról is finanszírozni lehetett: elmaradott országok felzárkóztatása; elmaradott területek gazdasági átalakítása; harc a hosszú távú munkanélküliség ellen; pályakezdők integrálása a munka világába; régiók fejlesztése a mezőgazdaság szerkezeti átalakításával. Persze, az egyes területeknek jutó támogatás eltérő mértékű. 1989 után további elemmel

bővült a közösségi finanszírozási politika: partnerségre alapozó fejlesztési programokat támogatnak, minek során a célországoknak is részt kell vállalnia a program megvalósításából. 1994-től kezdődően újabb reformokra került sor, újabb kiemelt célterületeket határoztak meg, illetve kiemelt fontosságúvá vált az interregionalitás, a határokon átnyúló együttműködés.

A határokon átnyúló együttműködés nem új jelenség Közép-Kelet-Európában, csakhogy a demokratikus centralizmus idején a centrum jelölte ki még azt is, kik és mikor merülhetnek alá határon túli szomszédaikkal, ezen a címen, a mulatozás mérhetetlen mélységeibe. Az 1989 utáni kapcsolatok valóságtartalmát az szavatolja, hogy a helyi érdek alakítja ki és élteti. A jelenlegi testvérvárosi kapcsolatháló talán a legerőteljesebb módja a működő demokráciát és társadalomépítési tapasztalatot illető „know-how” átadásnak. Miként a prágai Kelet-Nyugat Tanulmányok Intézetének igazgatója, Vasil Hudák megállapítja, a hagyományosan fejletlen határmenti övezetek számára ez a típusú együttműködés gazdaságilag vált fontossá, és napjainkban három tényező – demokratikus társadalmak kialakulása, gazdasági átalakulás, integráció – hatása alatt a bizonyos határmenti *intézmények közötti* határon átnyúló együttműködés határmenti *régiók és közösségek közötti* együttműködéssé alakul át.⁹ Az integrációs nyomás szemléltetésére: az EU a közösségi kezdeményezések fontossági sorrendjében az interregionális együttműködést emelte az első

helyre az 1994-99 közötti időszakra, s a kiemelt fontosságú nyolc kérdéskör közül négy a regionalizmussal kapcsolatos.

Jeles politikusok gyakorta hivatkoznak a regionális együttműködés stratégiai fontosságára¹⁰, a demokrácia térnyerése szempontjából viszont az érdemel figyelmet, hogy ezen kapcsolatoknak is köszönhetően a helyi viszonyok mind erőteljesebben átalakulnak, kialakul a helyi társadalom. Politikai filozófiai kérdés, hogy a rész, a lokális mit és mennyit fogad el az egésztől, illetve a központtól. Amikor a rész nem fogad el bármit, amikor a rész az egészben való szerepvállalását valamilyen módon feltételekhez köti, akkor nem tesz mást, mint létező külön identitásának az elismerését követeli meg. A rész-egész – de vehetnénk a vidék-központ viszonyt is – kapcsolat jellege átalakul: egymásmellettség, feladatmegosztás és társulás lép az alávetettség helyébe. Az új helyzet kulcsszava a szubszidiaritás. Beléptetésével teljesedik ki a koordináció-kooperáció-bizalom szükséges hármasa.

A szubszidiaritás (újra)felfedezése az integrációs mozgásoknak köszönhető minde nélkül, ugyanis az európai közösség politikai építkezésében az egyes közösségek – értsd: államok – nem fogad(hat)ták el szó nélkül a normatív szupranacionalizmust, saját politikai létüket kellett az új keretben elméleti szinten is újragondolniuk. A szövetségi rendszerű szerveződések esetében a piaci rendszer fölé rendeltén bizonyos minimális konszenzust megjelení-

tő szociális és gazdasági szolidaritásra van szükség. Ez hat például a közös stratégia elemeinek kidolgozása, a hatáskörök meghatározása, a prioritások kialakítása során, annak ellenére, hogy az elsőbbség elve a közösségi jogot, szabályozást helyezi mindenek fölé.

A szubszidiaritás fogalma visszavezet Johannes Althusius (1557–1638) XVII. századi elméletéhez, aki az akkori államok közötti együttműködéssel kapcsolatosan fogalmazta meg észrevételeit. Maga a fogalom egy több mint száz éves pápai tanításban, Leo pápa 1878-as *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában fordul elő először. A magyarul kíségetés elvének fordított szubszidiaritás az egyén és közösség viszonyában a felelőségek és hatáskörök elosztására vonatkozik. Ezen elv szerint minden hatáskört a lehető legalacsonyabb szintre kell telepíteni – vagyis a lehető legközelebb azokhoz, akikre a meghozandó döntések vonatkoznak. A hatékonysági elvnek is mondott szubszidiaritás azért kíségető, mert támogatólag lép fel olyan alacsonyabb szintű szervek és intézmények mellett, amelyek feladatteljesítését központi akarat gátolja. „Felülről nézve a szubszidiaritás a közösségi jog alkalmazásának dekoncentrációjára és ellenőrzésére szolgál, alulról nézve a régiók döntését legitimálja, általában pedig a törvényhozás általános alapelveinek és a szereplők közötti viszony alapjául szolgál.”¹¹

Az elv áthatja az 1985-ös Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának a szövegét, bár tételesen nem történik rá hivatkozás; ugyanígy jelenik meg az alkalmazottak szociális jogairól szóló, 1989-es Közösségi Chartában is, hogy az 1992-es Maastrichti Szerződésben, majd pedig a Regionális Autonomia Európai Chartájában szövegszerűen is megtaláljuk.

Visszatérve az integráció kérdéséhez, mivel a belépést megelőző események alkufolyamatai mindenekelőtt a nemzeti érdekeket tartják szem előtt, a régiók úgy érzékelik, hogy az EUPolitika egyfajta „jóléti garanciát” vállal magára velük kapcsolatosan. Azon régiók, amelyek az állami keretek között elhagyottak avagy hátrányos elbánásban részesülőknek tudják magukat, az európai közösségtől várják el a korrekciót, ami az EU szerepének át- és túlértékeléséhez is vezethet.¹²

Az integrációs kihívás a térség országai számára további dilemmák és feszültségek forrása – az integráció akarva-akaratlanul versenyhelyzetet hoz létre a belépést óhajtó országok között, s bár az EU-programok az interregionalitás meghirdetésével tudatosan törekednek a csökkentésükre, a jelen helyzetben kevés sikerrel –, amelyekkel most nem foglalkozom.

Területfejlesztés és integráció

A totalitarizmus egyik kulcsfogalma a gazdaságfejlesztés volt – ennek helyét látszik átvenni a területfejlesztés. Fontos, roppant fontossá lett kérdés – legalábbis ez a mindennapok élménye a poszttotalitarista országokban, ahol az utóbbi fél évszázadban mindig volt valami kampányszerűség abban, ami a közéletet meghatározta. A meghirdetett nagy igyekezetnek mindig volt külső komponense: korábban a rendszerek „felsőbbrendűségének” eldöntését szolgáló világméretű verseny, napjainkban zsurorodó világunk, amikor a globális hatások elől nem lehet kitérni. Közép-Kelet-Európa integrációt óhajtó országai sorban fogadják el területfejlesztési törvényeiket – Magyarország 1996-ban, Románia 1998-ban –, miközben az eurokonformitás kinyilvánított igénye e vonatkozásban azt is jelenti, hogy mindinkább számolni kell a globalizáció hatásaival. A kifelé figyelés, a követési alapmagatartás tökéletesen megfelel, amennyiben olyan, egyre inkább teret hódító tétel elfogadása a tét, mint például „az európai integráció gyakorlata a globalizáció gyakorlata is”¹³. Csakhogy tájainkon általában a befelé figyeléssel volt nagy gond. Geopolitikai peremvidéken mindig erős a kifelé figyelés, a belső fejlődés önépítő lépéseit alá kell rendelni a külső stabilitás kényszereinek. Ennek ellenére a totalitarizmus bűneit könnyű és erkölcstelen volna azzal *ad acta* tenni, hogy politikai import

avagy közvetett kényszer következményei. Vegyük példaként a „legfőbb tőke az ember” tételét, melynek évtizedeken át éppen a fordítottja volt igaz. Ahol a totális hatalmi környezet ellenére a társadalom idevágó jelzéseit leadta¹⁴, ott a Kymlicka által értelmezett, a jelentésteli lehetőségek közötti választás alapvető emberi igényét megjelenítő kultúra jegyében tette azt meg.¹⁵

Korábban, sokunknak szomorú élménye ez, környezete helyett az embert kívánták „alakítani”. A gazdaságfejlesztés szempontjai között minden számított, csak az emberi dimenzió nem, pontosabban örök értékeket tettek viszonylagossá az „új embert létrehozó kovácsműhelyek” kommunista szükségességének meghirdetésével. Ezzel a politikai hagyománnyal is magyarázható, hogy 1989 után miért olyan nehéz az országos politika – kommunista struktúrákban szocializálódott – szereplőivel elfogadtatni a helyi(!) emberi miliót megjelenítő és képviselő civil társadalmi képződményeket. Külön figyelmet érdemlő felismerés és tétel tehát az új helyzetben, hogy a regionális adottságok meghatározó összetevőjét képezik olyan „puha” tényezők, mint kulturális szokások, társadalmi kapcsolatok milyensége, az életvitel sajátosságai.

A területi különbségekkel az utasításos gazdasági rendszerek is számoltak, csak hogy a *ki egyenlítés politikája* a különbségek felszámolását célozta meg, miközben a területiség sajátossága éppen a különbségek megléte, még akkor

is, ha a térség folyamatosan alakul, szerkezete átrendeződik. Egy turisztikai térség sohasem lesz egyenértékű egy fejlett gazdasági régióval. A „felülről-lefelé” történő közelítés a redistribúció eszközével kiegyenlíteni próbált, miközben az igazi cél a *térségek fokozatos egymáshoz közelítése* lehet. A diszparitások – területi különbségek – felszámolása helyett éppen a belső sajátosságok feltárása és figyelembevétele lehet és kell legyen a cél. A „felülről lefelé” szemlélet különben nem csupán a tervutasításos rendszereknek volt sajátja, a neoklasszikus növekedési elmélet sem vette figyelembe a regionális fejlődésben meglévő kumulatív és szinergiahatásokat. Rechnitzer János a regionális növekedés új tényezőinek az elemzése során kimutatta, a hetvenes években ismét felfedezik és nagy szeretettel alkalmazzák a regionális folyamatokban is Kondratyev gazdasági cikluselméletét.¹⁶

Fontosakká válnak gazdaságon kívüli adottságok, olyan belső sajátosságok, amelyek a működést és a fejlődést hordozó elemek nagy számából, azok kombinációjából, a több szinten kialakuló hálózataikból következnek. A regionális fejlesztés egyik fontos mozgatórugója a régiók adottságaiban, a regionális miliőben keresendő. A regionális stratégiák mint a területi fejlesztés átfogó beavatkozási-orientációs rendszerei elsődlegesen a területi gazdaság megújítását célozzák meg, illetve a meglévő adottságok újraértékelése és területspecifikus hasznosítása a cél. A nyolcvanas évek elején megtörté-

nik a regionális politika szemléletváltása a fejlett piacgazdaságokban, a különbségek felszámolása helyett a meglévő sokszínűség érvényesítése és egyedi kezelése lett a cél.

A modern és posztmodern regionális politikák tartalmi összehasonlítása – W. Stöhr nyomán¹⁷ – lényegi különbségeket jelez:

Jellemzők	Modern	Posztmodern
Alapvető irányultság	Dichotóm: fejlett/elmaradott	Többoldalú (különböző regionális szerkezeti hiányosságok)
Stratégia jellege	Regionális növekedés Centralizált, államilag irányított és támogatott Interregionális újraelosztás	Regionális innováció Decentralizált, lokális és regionális szint szerepe meghatározó
Szervezeti forma	Anyagi töke Növekedés (menyiségi)	Belső régiós források mobilizálása Információ, innováció, technológia
Szemléletmód Főbb fejlesztési irányok	Feldolgozóipar Projekt Néhány nagyvállalat és projekt Földrajzilag lehatárolt probléma térség	Flexibilitás (minőség) Szolgáltatások, ágazatok közötti kapcsolatok Programok Kis- és középvállalkozások és programok sokasága
Beavatkozási területek	„Tervezett” növekedési centrumok	Gyorsan változó, folyamatosan alakuló probléma térség „Spontán” helyi forrás mobilítás

A területfejlesztést tehát mindenekelőtt decentralizálni kell, helyi struktúrák kialakítására van szükség, a támogatás-finanszírozás vonatkozásában pedig – az EU kritérium rendszerének követésével – a költségvetési területfejlesztési célleírányzat mellett létre kell hozni az önkormányzati szabályozás keretében működő fejlesztési alapokat.¹⁸

A kiemelten támogatandó fejlesztési irányokat illetően szintén létezik egyfajta konszenzus, minek értelmében elsődleges figyelmet érdemelnek:

– a foglalkoztatást elősegítő és gazdaságfejlesztéssel összefüggő infrastrukturális fejlesztések;

– a gazdasági szerkezetváltást elősegítő munkahelyteremtés;

– a gazdasági szereplők integrációját elősegítő kooperáció;

– az agrárintegrációt szem előtt tartó mezőgazdasági és vidékfejlesztés;

– életkörülményeket javító fejlesztések ott, ahol átlagosnál rosszabb a szociális helyzet;

– az innovációs tevékenység meghonosítása, illetve támogatása;

– vállalkozói övezetek kialakítása;

– nemzetközi egyezmények alapján határmenti térségek fejlesztése.

A területi kiegyenlítést szolgáló támogatási rendszer nyilván figyelembe veszi a régiók (megyék) gazdasági fejlettségét. Ennek legfontosabb mutatója az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP)¹⁹, de a régiókat további 28 mutató alapján minősítik, mint például: lakosság, foglalkozásszerkezet, munkanélküliség, életremény, infrastruktúra, továbbá olyan speciális mutatók segítségével, mint egyetemi és főiskolai hallgatók száma, iskolázottsági fok (elvégzett iskolák átlaga), az utóbbi 5 év alatt épült lakások száma stb. Tartós fejlődést a kedvező földrajzi fekvésnél, épített környezetnél és városi infrastruktúrájánál is tartósabban ható tényezők biztosítanak – információgazdag környezet, információáramlási csomópontok, tudásalapú innovatív környezet –, amelyeket An-

derson nyomán *kreatív régióknak* szokás nevezni.

A siker tényezőit Enyedi György tíz pontban sorolja fel: gazdasági szerkezetváltás képessége, a szolgáltató szektorban magas az értékhozzáadó ágazatok aránya, tudásalapú termelés (a munkahely „odamegy” a tudáshoz), innovatív képesség, helyi döntéshozatal, erős és gyarapodó középosztály, értékes kulturális környezet, jó konfliktuskezelő képesség, értékes külső kapcsolatok, jelentős fejlesztési források.²⁰

A területfejlesztés nemzetközi tapasztalataira való odafigyelés, nem árt ismételni, elsődlegesen nem az integráció okán fontos, hanem mert a globális folyamatok korábban a jelzett folyamatok átlépik az országhatárokat, s a felkészületlen a létező kevés esélyét is elszalaszthatja.

Régió, politikum, közigazgatás

Románia számára a régió 1919 óta folyamatosan a politikailag emészthetetlen témák közé tartozik. Így van ez annak ellenére, hogy a román nemzetfejlődés nem csupán ismeri a régió kategóriáját, de amikor Erdély bizonyos tájegységeit román szempontból és a közösség számára releváns jegyek alapján saját külön névvel illetik – Țara Oașului, Țara Bârsei, Țara Hațegului stb. – területileg is konstituálni igye-

keznek azt a nemzeti környezetet, amely kulturálisan létezik.

Erdély román politikusai – mindenekelőtt a nemzeti egyesítés nagy alakja, Iuliu Maniu – számára a politikai dimenzión túlmutató, lelkiismereti kérdéssé vált a regionalitás, a különműség megőrzése azon idők és törekvések idején, illetve láttán, amikor Bukarest a frissen egyesített területeket gyarmatként kezelte, legfontosabb célja szociális-gazdasági fölényük mindenáron való letörése volt. Bukarest ellenségességét a történelmi folyamat visszafordíthatóságától való félelmen túl az is motiválta, hogy a nyelvi azonosság vallási-civilizációs különbözőséggel társult – létezett egyfajta civilizációs határ az egységesnek hirdetett és óhajtott román nemzettestek között. Maniu minden bizonnyal komolyan gondolta politikai ígérését, miszerint más nemzeti közösségekkel olyat nem cselekszenek domináns helyzetben, amilyen – általuk sérelmezett – sors a magyarországi románoknak kijutott. Dilemma elé a két világháború közötti bukaresti durva etnikai diszkrimináció állította. Ezt a politikát „jó románként” eltúrte, el kellett tűrnie, ha arra gondolt, hogy az impériumváltással a románság politikai szempontból szerezte meg Erdélyben a dominanciát, de gazdaságilag, szociálisan és kulturálisan nem. Az erdélyi magyarok és németek elsőbbségének felszámolását csak saját 1918-as ígéreteik durva megszegésével, a Párizs környéki utószerződések semmibevételével érhették el. És a közélet minden területére kiterje-

dő nemzeti dominancia ügyének oltárán mindent feláldoztak – Maniu önnön politikusi hitvallását is. Különben az erdélyi románok ezen habozását az Ókirályságban kétszínűségnek tekintették, krónikus bizalmatlanságot keltett a fanariótáktól örökölt bizalomszűk világban, ezzel (is) magyarázható, hogy erdélyi a bukaresti miniszterelnöki székbe véletlenszerűen kerül: a 80 év alatt mindössze hárman jutottak fel a csúcsra.

Románia újkori történelme során egy régió – Dobrudzsa – különmeműségét „sikeresen” felszámolta, a román népelem nem túl jelentős kisebbségből vált itt minden szempontból domináns tényezővé. Erdélyre is ez a bukaresti modell várt volna, csak hogy a kisebbségi – főleg magyar – tiltakozás és ellenállás mellett számolni kellett az erdélyi románság ragaszkodásával azon különmeműséghez, amely számára is értékhordozó és -teremtő volt. Romul Boilă, az erdélyi románság egyik jelese, alkotmányjogász és politikus (egyetemi tanár, aki miniszter is volt) 1931-es tanulmányát a román állam helyzetéről ekként indítja: „Elérkezett a tizenkettedik óra, amikor meg kell oldanunk a területileg kiegészült román állam újjászervezésének kérdését. Szerény véleményem szerint e megoldás módjától függ országunk jövője. Tizenhárom esztendeje, amióta a román állami életben tevékenykedem, tanulmányozom az embereket, az erkölcsöket, az intézményeket, a politikai pártokat és a kormányzási módszereket. E tanulmányaim folyamán arra a következ-

tetésre jutottam, hogy az állam alapvető berendezkedése korántsem felel meg a román nemzet életfeltételeinek... A válság, amelyben vergődünk, nem oldható meg központosított intézményekkel és kormányzati módszerekkel, ezek ugyanis több évtizedre teljességgel kompromittálódtak. Ezeket bármilyen áron meg kell változtatni.”²¹ Boilă alkotmánytervezete a központi parlament helyébe az állam egységét kifejező államtanácsot állít. A közigazgatást egy decentralizált struktúra venné át tartományi gyűlések (diéta) és kormányok intézményének a bevezetésével a három történelmi tartományban: Munténiában, Moldvában és Erdélyben.

Hasonló megnyilvánulások napjainkban is léteznek²², bár jelentős politikai erő nem merte – még? – a történelmi régióknak külön politikai identitást adó intézmények létrehozatalának ügyét felvállalni. A „szeretném, de nem merem vállalni” alapmagatartás egyfajta kettősséghez vezetett el: amióta az egységesülő Európa közös ügye a régió, vezető politikusok rosszat nem állítanak róla – de jót sem. Az európai általános folyamatok átlépnek a határon, hatásuk jelentkezik, de aki kőkeményen kiáll a regionalizmus ügye mellett, számíthat arra, hogy irredentának, magyarbérencnek fogják titulálni.²³ Előkerül az a „nemzetáruló” stigma, amely ellen nem lehet védekezni.²⁴

A jelzett jelenségek ellenére a regionalizáció ügye napirendre került a román politikában. A regionalizmusé is, ugyanis már a kilencvenes

évek elején létrejöttek a térségben az első euróregiós társulások. Amikor a *Kárpátok Euróregió* társulási protokollumtervezetét két romániai megye – Szatmár és Máramaros – megyei tanácselnökei 1993-ban aláírják, a Văcăroiu-kormány illetékesei a leváltásukat helyezik kilátásba. Ugyanazon kormány 1995-ben az Európa Tanács anyagi és szakmai támogatásával – PHARE-program keretében és a dán Randoll Intézet szakembereinek közvetlen részvételével – elindítja a romániai regionális fejlesztési politika alapelveit és keretét megfogalmazó *Zöld Charta* kidolgozásának a munkálatait. Vagyis egyazon általános uniós európai stratégia központi kézben tartható elemeit elfogadja, az éntételező regionalizmust erősítő megnyilvánulásokat elutasítja a román központi hatalom. A kettősség által indukált kérdésre két válasz létezik. A belpolitikai válasz úgy szól: Európának nem az elveire-értékeire, hanem azon pénzére van szükség, amelyet a régiós fejlesztés számára előirányoz; a nemzeti szuverenitás jegyében továbbra sem tartozik senkire, ami az országban történik. Köztes-Európa válasza, látható, a kivárás: az uniós politikai közösségvállalás ezt a kettősséget nem fogadhatja el. Miközben Köztes-Európa hagyományos értelemben megszűnőben van, az integrációval Nyugat határa tolódik keletre, a tét a történelmileg bizonyítottan győztes társadalomfejlődési modell elfogadása avagy a beragadás egy olyan válságövezetbe, amelynek részei-jellemzői, többek között, Koszovó és Csecsenföld vé-

res háborúi – hogy csak a legfájóbb példákra utaljak.²⁵

Az említett *Zöld Charta* nyolc makrorégió kialakítását javasolja – s a területfejlesztési törvény értelmében pontosan ezeket hozzák 1998-ban létre.²⁶ A régiószám kevésbé érdekes, az viszont igen, hogy az így létrejött régióhatárok sem történelmi hagyományokkal, sem infrastrukturális érvekkel nem indokolhatóak, példaként és egyenes folytatásaként annak, amikor nem a létező tudomásulvétele meghatározó a döntés meghozatalában, hanem a jelzett politikai kettősség.

A *Zöld Charta* kidolgozásának bő egy esztendeje alatt a közszférában társadalmi dialógust lehetett – kellett – volna kezdeményezni a regionalizáció/regionalizmus jelenségeinek létéről és mibenlétéről – sem akkor, sem azóta módszeres vitára nem került sor. A regionalizmus ügyében a közhatalom érdeke partneri viszony kialakítása az elsődlegesen érintett egyesületi szférával – miközben ez teljesen kívül marad a folyamatokon.²⁷

Temes megyei történések

A regionalizmus/regionalizáció kérdés-együttese egyrészt a helyi politika helyét és szerepét illető váltást, másrészt új intézményes keret kialakítását feltételezi.

A *Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió* az alapító okirat 1997. november 21-i szegedi alá-

írása óta létezik, ameddig öt éves folyamat vezetett el. Temes és Csongrád megyék között az együttműködési megállapodás 1992. szeptember 10-én jött létre, s már akkor megfogalmazta a szegedi elnök az eurorégió megalakításának az elképzelését. 1997-ig román oldalról ennek törvényi gátja volt, majd Jugoszlávia nemzetközi elbírálásának – a bosnyák válság utáni, Koszovó előtti időszak – javulásával létrejöhett a négy magyarországi, négy romániai megye és Vajdaság tartomány részvételével az új eurorégió. Bár az eddigi eredmények inkább szimbolikusak²⁸, az eurorégió arra mindenképpen jó okot és alkalmat szolgáltat, hogy a regionalizmus kérdésében a helyi politikai elitet teszthelyzet elé állítsa: ki, miként és mennyire óhajtja magát a folyamatot.²⁹

Temes megye a regionalizmus kérdésében első csatáját 1993–1994-ben vívta meg. 1994-ben a történelmi Bánság megyéi – Arad, Temes, Krassó-Szörény – előbb Baden-Württemberg, majd Észak-Rajna Vesztfália német tartományok részvételével készítettek elő *nemzetközi gazdasági társulást*, előbb társasági, majd alapítványi formában. Bár az együttműködés anyagi támogatást hozott volna a térség számára, bármilyen politikai konnotáció nélkül, a hivatalban lévő kormány mindkettőt ellenezte, ugyanis a hatályos román törvények tiltották a megyék számára olyan szerep vállalását, amely a nemzetközi életben jogi személyként jeleníti meg ezeket. Ennek ellenére a bánsági megyék a társulást Észak-Rajna Vesztfáliával aláírták,

ami ellen a kormány területi biztosa, a prefektus pert indított és nyert. A megye annyit tett, amennyit ekkor tehetett: 1995-ben létrehozta – és ugyanígy tett Arad meg Krassó-Szörény is – a megyei területfejlesztési ügynökséget (ADETIM). Amikor 150/1998-as törvény a makrorégiók szintjén írta elő hasonló ügynökség létrehozatalát, Temes megye a kérdésben többéves tapasztalattal rendelkezett és láthatott hozzá a szervezéshez.

1995-ben lép be Temes megye az *Európai Régiók Egyesületébe*, illetve 1996-tól tagja az Európa Tanács testületeként működő *Helyhatóságok Kongresszusának*. Egyik-másik helyi politikus – megyei közgyűlési elnök, nagyváros polgármestere – ezen intézmények tevékenységében nemzetközi szerephez jut, részt vállal a regionalizmus ügyének szolgálatában Romániától keletre. A romániai megyék *Helyhatóságok Kongresszusi* küldöttségének Temes Megye Tanácsának elnöke a vezetője, aki a Kongresszus vezető testületének is tagja.

1996-tól kezdődően Románia számára is elérhetővé váltak a regionális politika támogatását célzó uniós alapok, területi irodák jöttek létre – Temesváron Ecos Ouverture, Aradon PHARE CBC, Szatmáron PHARE Credo. Új együttműködési lehetőségek nyílnak meg, a pénzért pályázni kell, a pályázatokat a szakzsűri döntése előtt kötelező módon véleményezi a kormány. Íme a példa arra, hogy a regionalizmus új folyamata miként feltételezi a közhatalom és a civil – helyi – szféra kapcsolatát.³⁰

Az ADETIM kezdi el azon adatok gyűjtését, amelyek nélkül a területfejlesztés kérdései végiggondolhatatlanok. Csakhogy a román statisztika még mindig magán viseli a totalitárius idők nyomát, a települések vonatkozásában nem hozzáférhetőek olyan szintetikus mutatók, mint bruttó nemzeti termék, várható élettartam vagy jövedelmi viszonyok. El kellett kezdeni a hiteles adatok gyűjtését és feldolgozását. Emellett a fejlesztési ügynökség keretében folyik az a szakmai munka, amelynek eredményeként 1996-ban megjelentették a beruházók kézikönyvét, egy több száz oldalas munkát a történelmi Bánság három romániai megyéjéről. A területi különbségek elemzésének két nagy munkát szenteltek, mindkettő 1997-ben jelent meg. 1998-ban pedig elkészült az átfogó területfejlesztési koncepció, egy olyan scenáriókat és stratégiákat tartalmazó elemzés, amely mindenekelőtt a szemléletváltást segíti elő.

Az utóbbi mondatokból kiérezhető: régiópatrióta vagyok. Vállalom: az vagyok. És valom: a huszonegyedik században más hozzáállást nem tűr meg az idő.

JEGYZETEK

1. A jogi kodifikációt illetően a helyzet folyamatosan változik: 1999. január 1-től érvénybe lépett a helyi költségvetési törvény, a helyi gazdálkodást lehetővé tévő helyi vagyontörvény létezik, alkalmazása még várat magára. Az 1999 végére elkészült közalkalmazotti törvény gyakorlatba

ültetése a kisebbségi nyelvhasználati passzus okán lesz nehéz.

2. Lásd: Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagy-Romániában*. Kolozsvár, Minerva, 1944. Székelyudvarhely, Reprint, 1994.

3. Létrehoznak közben új – Giurgiu – megyét, illetve a Bukarest környéki mezőgazdasági terület hovatartozásának kérdése több változatot eredményez, de ezeknek nincsenek nemzet- és kisebbségpolitikai mögöttesei.

4. Az 1991-es román alkotmány kétsoros szakaszt szentel a helyi közigazgatás alapelveinek (119. szakasz), ezt a települési helyhatóságokról szóló ötsoros rész (120. szakasz) éppúgy nem egészítheti ki, miként a megyei tanácsokra jutó három sor (121. szakasz).

5. Az európai önkormányzati charta alapján egy település területének határait csakis az illető település lakosainak akaratával lehet kijelölni – a román törvény ezt a jogot elveszi a helyi közösségektől és a legfőbb döntéshozó testület, a parlament számára tartja fenn. Az okok keresése közben nem lehet eltekinteni attól a 80 éves gyakorlattól, ahogyan a politikai központ a magyar (kisebbségi) többségű helyi közösségek folyamatos fellazítására törekedett.

6. Ronald Young: A helyi autonómia felé, In: *Valóság és lehetőség*, Csíkszereda, Pro Print, 1995. 29–55.

7. Lásd: Bakk Miklós: *Közigazgatás és önkormányzati-ság Romániában*. Előadás a szegedi Értelmiségi Szabadegyetemen, 1997.

8. Roland Sturm: *Az EU regionális és strukturális politikájának jellemzői*. In: FES Tallózó 1998. 18. 12.

9. Vasil Hudák: Transfrontier Co-operation in Central Europe. In: *Building a New Europe*. Prague, 1996.2.

10. Lásd Bill Clinton nyilatkozatát 1994. januári európai útja során, amikor a régiók közötti együttműködés elsődleges fontosságát abban jelölte meg, hogy Európa keleti felén feloldja a szomszédok között még létező bizalmatlanságot.

11. Waldemar Hummer – Sebastian Bohr: *A régiók szerepe a jövő Európájában*. Pécs, Pannonia, 1994. 6.

12. R. Sturm, i.m. 14.

13. Lásd Gergely Attila: *Európai Unió – regionalizmus – szuverenitás*. Előadás a Politológiai Vándorgyűlésen. Székesfehérvár, 1998.

14. Gondoljunk a magyar és lengyel 1956-ra, a csehszlovák 1968-ra.

15. Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Clarendon Press, 1995. 82.

16. Lásd: Rechnitzer János: *Területi stratégiák* Budapest, Dialóg-Campus, 1998.

17. W. Stöhr: *Regional policy at the crossroads: an overview*. Idézi: Rechnitzer, i.m. 25.

18. Lásd: Faluvégi Albert: *A területfejlesztés támogatási rendszerének statisztikai megalapozása*. Előadás a Statisztikai Vándorgyűlésen. Tata, 1997.

19. A GDP-adatok megyékre (régiókra) vonatkozóan léteznek, ennél kisebb egységekre – Romániában – nem hozzáférhetőek. A megyén belüli kistérség-kistáj jellemzésére a szakirodalomban a *helyi forgalmi potenciált* használják. Lásd: *Disparități locale în județul Timiș*, ADETIM, 1997.

20. Enyedi György: A sikeres város. In: *Ezredforduló*, 1998. 3.

21. Dr. Romul Boilă: *Tanulmány a területileg kiegészült román állam újjászervezéséről*. Kolozsvár, 1931.

22. Sabin Gherman kolozsvári tévés 1998-as kiáltványa – *Elegem van Romániából!* – komoly politikai vihart váltott ki, a tévétől elbocsátották, perbe fogták, igyekeztek-igyekeznek kiközösíteni. Gherman eközben az erdélyiség nevében politikai mozgalmat indított el.

23. Álljon itt bizonyíték gyanánt egy szövegrész Ion Damian, a *Vatra Românească Szövetség* Temes megyei alelnökének vitairatából: „Az irredenta transznacionalizmus kultúrbajnokai semmibe veszik, rágalmazzák a nemzeti értékeket, a történelmet és kultúrát, a hősokeket és a szimbólumértékű személyiségeket. Ki akarják seperni a történelemből Mihai Viteazult és Ion Antonescu marsallt, miként az irodalomból Eminescut, Lovinescut, Sadoveanut, Călinescut stb. Veszettebbek és tudatlanabbak az egykori proletkultusoknál, bárha olykor ugyanazok. Látható, hogy az 'Új Világrénd' áldozatokat követel, éppúgy, mint a kommunizmus térhódítása.” Lásd: *Politica de dezvoltare*

regională în România între revizionism și nevoi socio-economice. Renașterea bănățeană, 1998.VI.8.

24. Horia-Roman Patapievici 1989 után politikai, történetfilozófiai elemzéseivel vívta ki mindazok elismerését, akik szükségesnek tartják a szembenézést a valós történelemmel. A modern Románia történetében napjainkig tabunak tartott témák elemzésével Patapievici az európai útra készíti fel nemzetét, arra a helyzetre, amikor a „belső” és a „külső” immár nem különülnek el, hanem a két kép egymásra tevődik abban a közös Európában. Demitizáló írásai miatt Patapievici-et a parlament szakbizottsága 1999 végén hazafiatlannak minősítette, és méltatlannak ítélte arra, hogy tagja legyen a szekus dossziék átvizsgálását végző országos átvilágító bizottságnak.

25. Lásd: G. Andreescu – G. Molnár (ed): *Problema transilvană*. Iași, Polirom, 1999.

26. A nyolc makrorégió – Északkelet (Suceava, Botoșani, Vaslui, Neamț, Iași, Bacău), Délkelet (Vrancea, Buzău, Galați, Brăila, Tulcea, Konstanca), Dél (Ialomița, Călărași, Prahova, Dâmbovița, Argeș, Teleorman, Giurgiu), Délnyugat (Vâlcea, Gorj, Mehedinți, Dolj, Olt), Nyugat (Arad, Temes, Krassó-Szörény, Hunyad), Északnyugat (Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Máramaros, Beszterce-Naszód), Közép (Fehér, Szeben, Maros, Hargita, Kovászna, Brassó) és Bukarest – kialakításakor nyilvánvalóan fontos volt, hogy a magyar népelem sehol ne jusson domináns helyzetbe, amit aligha a dán szakértők javasoltak így.

27. Erre újabb példa az EU kezdeményezte SAPARD program, amely a regionális felzárkóztatást célozza meg, illetve segíti uniós alapokból. A román kormányiszervek nem készítették elő – 1999 folyamán – az EU előíranyozta ütemterv szerint a program futtatásának a feltételeit, a civil szférát nem készítették fel vonták be a folyamatba, pedig az egyik fő potenciális haszonélvezője a programnak.

28. Megjelent a régió lapja, az *Euro-trio*, megtartják a régió napjának nyilvánított május utolsó vasárnapi rendezvényeket, közös gazdasági kiállításokra és művelődési rendezvényekre került sor – de nagyobb lélegzetű közös program még nem született.

29. Lásd: Bodó Barna–Mariana Cernicova-Buca–Somogyi Attila: *A DKMT eurorégió és a helyi politikai elit*, Hitel, 1999. 11. 64–77.

30. Jogosítványát kihasználva, 1999-ben a kormány román–magyar határmenti (PHARE CBC) támogatásra, napi politikai megfontolásból – árvízvédelem – nem határmenti megye (Máramaros) pályázatát terjesztette elő, és nem támogatta a közös pályázatot benyújtó Temes és Csongrád tervezetét. Végül a magyarországi partner „mentette” meg a helyzetet, s kapott Temes is az európai támogatásból.

**A táji-történeti régióktól
az eurorégióig
avagy a multikulturális
regionalizmus üveggömbje**

*Átmeneti korban élünk, amikor úgy tűnik,
valami megszűnőben, valami más viszont
fájdalmasan születőben van.*
Václav Havel

Érdekes és minden bizonnyal tanulságos szellemi kísérlet volna, ha a politikatörténet az egyes korokat a rájuk jellemző kulcsszavak szerint is tagolná. Mikor mi számított társadalomépítő vezérelvnek, illetve miként kívánták a politika csinálói önmagukat és programjaikat megfogalmazni. Ilyen igény esetén század- és ezredvégünk alighanem a *regionalizmus kora* címkét kapná.

Közép-Kelet-Európában ötven éven át az *átalakítás* volt a kulcsszó. Jellemzői: tudatosság, világosan megfogalmazott célok, pontosan kijelölt eszközök és módzatok. Az átalakítás szinonimájaként szerepelt a megtervezhetőség, az ebből fakadó összes elvi vonzatokkal és gyakorlati következményekkel együtt.

A totalitarizmus utáni időkben az addig hirdetett tudatosság és célzatosság helyett a tagadhatatlan zavar és sodródás vált általánossá. Válságos a helyzet a gazdaság és a szellem világában egyaránt. De nemcsak a térség keresi ön-

magát, egész Európa újrafogalmazási kényszerrel küzd. Európa identitási és intézményi válságában mind többször és változó alakzatokban jelentkezik új folyamatok legitimációs mozzanataként a regionalizmus. A regionalizmus egyszerre jelent tematizációs keretet és megoldási modellt – paradigmátikus a helyzet. Miként a fogalmat alkotó Kuhn a paradigmát, a regionalizmust is tucatnyi értelemben és jelentéssel használják, könnyedén és a pontosság igénye nélkül. Mindezek mellett, sőt ellenére: a regionalizáció-regionalizmus fogalomegyüttese a jelenlegi átalakulási – nem átalakítási – folyamat vizsgálatában paradigmaként hasznosítható.

Régió-diskurzus

A politikai, társadalmi, gazdasági szféra külön-külön honosított meg és használ régióértelmezéseket, az eltérő értelmezésekhez rendre eltérő funkció is járul. Ezeken túli – avagy inneni – a szellemtörténet elméleti kategóriája, illetve a politikai filozófiát idézi az ideologikus megjelenítés. A helyi tradíciók jegyében kell szólni az alulról építkezés regionalizmusáról, elkülönítve ezt a (nagy)politikai architektúra integrációs érdekeket hordozó regionalizációjától. Értelmezhető a régió történeti kategóriaként, illetve nemzetközi politikai intézményrendszerként.¹ A szintekre történő „szétanalizálás” szempontjai a globális-lokális összefüggésrendszerben a

folyamatok leírásának választott lehetőségeként értelmezett hatásmechanizmusok. Három szint módszertani megkülönböztetése tűnik indokoltnak: geopolitikai szint, regionális közép-szint és a lokalitás – a helyi társadalmak – szintje.

Az intézményrendszerként történő értelmezés sajátos funkciók azonosítását teszi lehetővé. A politika új szóhasználata – a *nemzetek és régiók Európája* – jelez valamit, valami változik, valamit újra kell fogalmazni. A közgondolkodásban helyet – sőt: olykor főszerepet – kapott a faji kérdés, a nacionalizmus, a megkülönböztetés megannyi formája; egyrészt etnokráciák kapnak erőre, másrészt „hontalan népek” – skótok, walesiek, baszkok, katalánok, kurdok – jelzik, hogy az etnikumok helyet követelnek az állampolitikai rendezőelvek megalkotásában. Sokak gondolatát fogalmazza meg A. Gergely András, amikor felveti: „a huszadik század egyik legnagyobb teljesítménye lehetne, ha ezek az etnikai kultúrák ezúttal nem szélsőségesen politizálnának, hanem összetalálkoznának a ‘civilizált’ emberiség uralkodó demokratikus eszméivel, s kiegészítenék azokat a maguk értékrendjével.” A szakember óhaja az európai fejlődés legvégső értelméből fakad. A létező társadalmi korlátokra szintén ő mutat rá: „Csakhogy e vágy teljesülését egy sor politikai, gazdasági, kulturális, jogi akadály teszi lehetetlenné.”² Ezen akadályok egyik gyökere a félelem. A félelem nem utolsósorban attól, hogy a

demokráciába beleszokó polgár kilép alattvalói köntöseből, s igazi közképviseletet kér számon.

Félelmet keltő sokszor és sokak számára a régió történeti kategóriájának a felbukkanása. Kelet-Közép-Európában a kialakult nemzeti keretek nem történeti határokkal, hanem etnikai és nyelvi határok szerint tagoltak. Minden etnikai helyzetet a történelmi háttéren túl a tegnap és a mai status quo határoz meg, az idevágó diskurzus állandó szereplői az „igények” és „revánsok” jogossága. Mit rejt a régió fogalma, milyen politikai elképzelésnek, mi több, szándéknak lehet a trójai falova? Amikor a helyi politikus a regionális fejlődés szempontjai mellett érvel, mennyire gondol kizárólagosan a gazdaságra, hátha fő célja a neki nem tetsző központtól való minél erősebb eltávolodás? A határok racionális megítélése nem nélkülözheti a szabad önrendelkezés szempontját. Nyugaton azért alakulhattak ki viszonylag stabil határok, mert a vitás területek státusáról többnyire népszavazások döntöttek.

Amikor György Schöpflin az identitáspolitikák kilencvenes évekbeni látszólagos/valóságos újraéledéséről szól, mindenekelőtt azon gyakorlatra utal, amely az állampolgárság meglehetősen kohéziós erejű értelmezését tette meg identitáspolitikája alapjává. „Az állampolgárság is az identitáspolitika része, egyáltalán nem olyan egyetemes, mint amennyire javaslo-
lik hiszik, viszont állampolgárság nélkül a demokráciát fenntartani nehéz.”³ A polgártól az állam hűséget vár el, éppen a demokrácia je-

gyében. De ha az államot alkotó intézmények „felette szükséges volta”, illetve jellege bármiként is megkérdőjeleződik, az egykori ír miniszterelnök, J. Brutton megállapítása szinte önkéntelenül nyer teret: „Nehéz lojalitást kiváltani kimondottan adminisztratív okokból létrehozott testületek iránt.” Vagyis: nem mindegy, hol lakik az ember, illetve nemcsak az állampolgárság számít. Ezen állítás valóságtartalma közismert, ma az európai Nyugaton éppúgy meg tapasztalható, mint Keleten. A nemzeti többség a gazdasági-társadalmi mobilitás felől közelít a kérdéshez, és az államhatárok szerepének relativizálódására gondol, a kisebbségit a nemzeti keret jellegének alakulása érdekli, Bibó István megállapításának megfelelően: a közösségért való félelem okán „a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi életnek lenni, háttérbe szorított, nyomott életté válik”.⁴

A regionalizmusdiskurzus ráirányítja a figyelmet a bármely országban létező belső különbözőségekre, eltérő lokális értékrendekre és karakterjegyekre. Különösen fontossá ez akkor válhat, ha az ország képtelen megbirkózni „egyesített” mivoltával, a különböző táji-történeti egységek eltérő hagyományait a központi politikai akarat a homogenizáció eszközével kívánja elmosni-felszámolni. A berendezkedő demokrácia feltépi az arcnélküliség kényszerburkát, az idegen, a ráerőltetett minták alól felsejlenek a helyi öntudat méltóságát nyújtó „autentikus lét” elemei, a helyi szerepek identitásképző megnyilvánulásai, szimbólumai. A nyílt erő-

szak hiányában előbukkannak az etnikai más-ság jegyei is, kialakulnak a közösségi kohézió, a kisebbségi szolidaritás hálói. Megjelenítődik az etnoszféra. Amelynek kétségtelenül vannak regionális dimenziói is. A többféle más-ság egyszerre jelenítődik meg, összekapcsolódnak akkor is, ha nincs közöttük lényegi kapocs. A régiódiskurzus nyíltan vagy rejtve etnicizálódik.

A régió a legitimitáshiánnyal küzdő rendszerek számára politikai mumussá válik.

Régió és identitás

Napjaink identitásmozgalmaira két lényegi folyamat hat(ott) igazán: az osztályszemlélet politikai-szellemi visszaszorulása és az államhatárok szerepének a relativizálódása. Weber óta a szociológia vitatja a marxi rétegződéssel-mélet legfőbb állításait, mindenekelőtt azt, hogy a társadalmi osztály kategóriája a közösségi cselekvések elsődleges magyarázatául szolgálhat. Amikor M. Olson bebizonyítja, egyáltalán nem magától értetődő, hogy – a különben önzően megnyilvánuló – osztályok közös érdekek realizálására törekedjenek minde-nenekelőtt, a marxi osztályelméletet relativizálja. Az érdekszövetségek modern elméletei a csoport fogalmához nyúlnak vissza és a csoportformák sokaságával számolnak.⁵

Az államhatárok szerepének a relativizáló-dásán nem a határok jellegének mai közismert változását kell érteni, hanem a globalizáció ha-

tását olyan modern fogalmakra mint tér, idő, szabadság, gazdaság, társadalom, kultúra, kommunikáció stb. A modernizáció előtt az emberi közösségek „szakrális és profán terek” kettősségében éltek, amihez a földrajzi tér csak a kulisszákat szolgáltatotta.⁶ A modernitás lerombolta a szakralitást mint társadalomszervező erőt, ennek következtében a profán tér anyagi szerveződéssé, földrajzi-állami szerveződéssé változott. A modernitás egyik tétele szerint a földrajzi térben a társadalmak körülhatárolhatóan helyezkednek el, és az egyetlen társadalmat magukban foglaló terek funkcionálisan, valamint strukturálisan feloszthatók. A globalizációnak a hatalmi cselekvések által kiépített térszerkezete más, mint a modernizációé, ezért szakítani kell a fenti térszerkezeti elképzeléssel.⁷ Már a modernizáció korában elkezdődött és mára felerősödött a szociális és földrajzi tér elszakítása egymástól, minek következtében a földrajzi térhez kötött államhatáron belül több, egymástól eltérően szervezett társadalmi tér található. Ezek mindenikében létrehozhatnak csonka vagy teljes társadalmakat, s ezek alá- és fölérendeltségi viszonyban vannak egymással. A megváltozott térszerkezet miatt a korábbi értelmezési keretek érvénytelenek. Tovább folytathatók a globalizációs világtársadalom⁸ kialakulásával kapcsolatos kérdések taglalását a szociális tér legfelső rétegét képező uralkodó világtársadalomtól az államhatáron belüli, de azoktól elkülönülő peremtársadalmakig, illetve az így létrejövő, eltérő jellegű

politikai – hatalmi politikai, lojalitáspolitikai –
tőke felidézéséig, a lényeg: a szupranációk tár-
sadmában a politikaivá konvertált gazdasági
hatalom diktál, saját igényeinek megfelelően.
Miközben az eddigiek értelmében a – gazdasá-
gi – regionalizáció globalizációs eszközzé válik,
újabb vegyértéket is kap.

Paradoxonnak tűnhet, hogy miközben a
globalizációs intézmények megfosztják a sze-
mélyt és csoportot az azonosságalkotás szabad-
ságától, az etnokulturális alapú regionalizmus
autonóm identitásokat hozhat létre, amelyek je-
gyében nyilvánul meg egy térség közössége.
Az értelmezés világintézményeinek sablonvá-
laszai előntik a világtévéket, a világfilmek és
megareklámok kiszorítják a helyit és a sajátost
a média lokális piacáról. A primer hírszöveget
és alapértelmezéseket szolgáltató globalizációs
„public relations“-hálózat által foglalkoztatott
gárda megközelíti a sajtó munkatársainak a
számát – s bár a helyi értelmező kevés eséllyel
lép fel különvéleményével, az ilyen irányú
igény növekvő.

Ami a térség sajátos kérdéseit illeti, a totali-
tarizmus bukásával fellépő identifikációs defi-
cit szinte törvényszerűen fordítja a figyelmet
olyan kiaknázatlan, szinte érintetlen identitás-
elemek felé, amilyen a régió. A totalitarizmus a
régiót politikai önépítkezési szintként tagadta,
ami a politikai fagyasztóból kikerülő közéleti-
társadalomszervezési lehetőséget még inkább
felértékeli. Az átmenet nehézségei és ered-
ménytelenségei a régió további politikai-gazda-

sági felértékelődéséhez vezetnek. Ugyanakkor azon személyek és csoportok kap(hat)nak szerepet a mai általános újrafogalmazási történetben, akiknek-amelyeknek etnikai tudata térben és időben, kultúrában és civilizációban szuverén módon átélte és közösségileg megjeleníthető. Az önértelmezéseknek megvan a maga természetes területi összetevője, az egyik ilyen éppen a – korábbi társadalmi gyakorlat által tagadott, tehát nem elsorvasztott – régió. Az átmenetnek mondott-gondolt úton ekként találkoznak az etnoszok és a régiók.

A kisebbségi „túlélés” egyik dimenziója az egymás mellett élés. Ami harmóniát kíván, nem pedig etnocentrizmust. Főleg hatalmit nem, az együttműködés feltételezi a többségi önkorlátozó toleranciát. Elfogadást. Ehhez szinte egyedüli keret lehet, ameddig az országos-nemzeti szint etnokratikus, a régió. Igaz, felemáság itt is jelentkezik. Mivel a regionalizmus szinte törvényszerűen nyúl vissza premodern, a vitás, problematikus kor előtti identitáselemekhez, a regionalizmus szószólója számíthat arra, hogy törzsi mentalitással, a közszféra etnizálásának szándékával vádolják meg.

Régió és legitimitáció

Mivel aligha sikerül egyértelműen és megnyugtató módon egy általánosítható európai régiófogalmat meghatározni, az értelmezések sokfélesége kulcsfontosságúvá emeli az orszá-

gok és régiók közötti viszony kérdését. A demokrácia mibenlétét is jelzi, a központi hatalom részéről a középszinttel kapcsolatosan milyen attitűd figyelhető meg. „A politikai régiók létrehozásának vagy megerősítésének eredeti oka és motivációja nagyon eltérő az Európai Unió tagállamain belül. Az általános, régiókat erősítő irányzattal ellentétben néhány országban ez a szint gyengült vagy teljesen megszűnt. Ezen nemzeti fejleményeknek köszönhető manapság az Európai Unió-s országok politikai és közigazgatási régióinak heterogén volta.”⁹

A regionalizációt a központi hatalom politikai eszközként kétféle *legitimációs mozzanatba* építheti bele. Az első jelentős politikai-társadalmi megrázkódtatások utáni *társadalmi krízishelyzetek* megoldását célozza meg. A II. világháborút követően Németország és Ausztria belső helyzetét rendező elképzelések lényegi eleme volt a belső – történelmi gyökerekhez visszanyúló – regionalizáció. Spanyolországban a Franco diktatúráját fel(le?)váltó hatalom nyúlt a belső regionalizáció eszközéhez. Amikor Belgiumban a kilencvenes évek elejére a belpolitikai helyzet feszültségei jelentős mértékben megnövekedtek, a belső regionalizáció és a középszintű autonómiák elismerése hozott megoldást. Eltérő alaphelyzetekben a konkrét megoldások különbözőek. A német és osztrák megoldás föderatív szerkezet létrehozatalát jelenti; Spanyolországban az állami egység alkotmánybeli fenntartásával etnoregionális autonómiák rendszerét hozták létre; Belgiumban a te-

rületi és etnikai egységek kevert rendszerét léptették életbe. Regionalizációt mondunk, pedig ami a fenti esetekben történt, lényegében történelmi-demográfiai igazságok és tények fel-, illetve elismerése. Józan politikai belátás nyert teret, s ez mint ilyen legitimál.

Politikai-gazdasági döntések igazolását is szolgálhatja a regionalizáció. A fokozódó társadalmi feszültségek nem csupán a harmadik csoportba sorolt legszegényebbek között jelentkeznek, szinte általánosak a fejlett világban is. Közismertek a környezeti gondok. A fejlettségi egyenlőtlenség következményei politikai és társadalmi síkon egyszerre jelentkeznek. Átalakult a világ gazdasági térszerkezete, de a lényeg nem változik: miként a gyarmatosítás korában, a fejlettek ma is elszívják – persze a valamikorinál sokkal furfangosabb finansiális politikával – a harmadik világ tartalékait.¹⁰ A szociális alapú belső konfliktusokra nem csupán afrikai országok példáit lehet felhozni, figyelmet érdemel, a kilencvenes évekre milyen mértékben fokozódott például az USA-ban az állásvesztéstől való félelem.

Egyre csökken a hagyományos intézmények – parlament, kormány – legitimitása, de ami meglepőnek tűnhet, az általános trend áldozata maga a sajtó is. A társadalmi bizalmi index korábban elképzelhetetlen alacsony értékeket mutat. Ennek egyik oka, hogy bizonyos létfontosságú döntések kikerülnek az ellenőrizhető – tehát legitim – intézményi körből: a fejlesztési politikákról mindinkább a gazdasági szféra nagy-

jai döntenek. Azok a nagyok, akiket a globalizáció még nagyobbá, erősebbé tett. Most ezen erők kínálnak segítséget. De általában nem kormányoknak, amelyek a leszálló bizalmi ágban ezen gazdasági nagyokra visszahatnának, még visszarángathatnák őket. A támogatás a régiókat célozza meg, a különböző meghirdetett programok és stratégiák a kormányzintekkel jelképesen számolnak. Véletlen volna, hogy olyan struktúrák kapnak támogatást, amelyek nem rendelkeznek legitim vezetéssel? Aligha. A kelet-közép-európai térség országaiban elindult belső regionalizáció egyik nyílt titka: európai integrációs pénzek megszerzése. Nyugaton vajmi keveset számít, hogy ezen makrorégiókat¹¹ sebtében, olykor a történelmi tradíciók ellenében hozták létre, maga a folyamat így is, úgy is regionális politikának számít. Ha a (makro)régió által kapott pénzzel rosszul gazdálkodnak, kin lehet számon kérni, és főleg miként? Kit kellene-lehetne leváltani? A régió anélkül vált a – globális – fejlesztési politika alapegységévé, hogy ehhez a szükséges közjogi lépések az egyes országokban megtörténtek volna. A megalkotott idevágó új törvények a fejlesztési politikára, s nem az életre hívott régiók jogállására vonatkoznak. S ez a jogi tisztázatlanság alighanem kedvező a központi hatalmak számára, mert miközben a szubszidiaritás jelenik meg a zászlón, lényegében centralizációs lehetőséget visz a képletbe.

Régió és integráció

Az *integrációt* az önmagát kereső Európa „fedezte fel”. A nemzetiek helyett új kereteket tételező Európa paradigmája az integráció, amit a tisztánlátás és a felelősségvállalás jeleként kell értelmezni, A. Marga szerint.¹² Ha ilyet Romániában állítanak, jó tudni, hogy Északnyugat-Balkánon jó ideig visszatérő tétel léssen: minden európai, ami a kontinensen történik. Ez pedig azt jelent(het)i, hogy európaivá nem egyféle szellemi örökség és/vagy keret, hanem az itteni levegő tesz. Ha ezt egyetemi körökben is így látnák, aligha volna kisebbfajta divat „európai tanulmányokkal” foglalkozni. Az európai tanulmányok egyik alapigazsága: nemcsak a népeknek, Európának is megvan a maga szellemsége. Úgy tűnik, a nemzeti kultúra sajátosságát jelentő-adó *Volksgeist* létét hirdető német kultúra reprezentánsai foglalkoztak – legalábbis az idézettség mértéke szerint – a legtöbbet Európa szellemségével. Nietzsche számára a jó európaiság az önmagára találás civilizációs kihívásának jegyében tételeződő *feladatot* jelent. Csoda-e, ha Nietzsche számára Európa nem más, mint *eine junge Seele, welche beständig kommt*¹³.

Az integrációs politika kezdő lépései a II. világháborút lezáró béke visszásságaira kitalált válaszok voltak. Az 1950-ben létrehozott *Szén- és Acélközösség* a német gazdasági kényszerpálya kiigazítása mellett a francia–német vi-

szony politikai rendezéséhez is keretül szolgált. A politikai szándékot megfogalmazó *Nyilatkozat* első bekezdése a felépítendő, „szervezett és életerős Európa” szükségességéről szól.¹⁴ A gazdasági kihívás által életre hívott Közös Piac és kölcsönös gazdasági segélyprogramként indított KGST az európai bipolaritás jegyében jöttek létre, integrációs funkcióval. A kilencvenes évek kulcsszava a Maastrichti Szerződés, ennek szellemében és az integrációs nyomás jegyében alakult ki azon euro-uniós pénzpolitika, amelynek a hatásáról már volt szó. Ez a pénzpolitika gazdasági építkezési egységként a régiót jelöli meg, lévén a közösségi támogatások bevallott célja az ezek közötti szintkülönbségek mérséklése. Az integrációt a strukturális fejlesztés eszközeként kezelő politika a keynesiánusokhoz vezet vissza, a jóléti állam doktrínájához, annak szükségességéhez, hogy a régiók közötti különbségeket csökkenteni kell.

Az új Európa strukturális középszintként kezeli az eurorégiót, még akkor is, ha az ezres léptékű régiótól – lásd a belga–francia–luxemburgi határon létrehozott Európai Fejlesztési Pólust¹⁵ – az országnyi nagyságú térségi ösztöndíjakig¹⁶ terjedő skála minden, csak nem egységes. A folyamat „filozófiájából” fakadóan ez senkit nem zavar, a jelenlegi kb. 150 képződmény mellé újabbak fognak születni. Ugyanis a régió azon egység, amely a jelenlegi körülmények között támogatásra számíthat.

Az Európa-balzsamként jelentkező integráció hatóanyagai között ott találjuk – ismét – a

régiót, annak ellenére, hogy az Európai Unióban a regionalizmus elve nincs rögzítve. Mivel a szubszidiaritás – kisegítés – elve sem alaptétel még, az eljövendő európai architektúrát fogja minősíteni, „hogy a szubszidiaritás, a föderalizmus és a regionalizmus elvei megkapják-e a nekik szánt szerepet – legitimáció, demokratiszálódás, a hatékonyság növelése” terén¹⁷.

Régió és konfliktuskezelés

1989 után elemzésekben mérték fel, hány és milyen erősségű etnikai konfliktus veszélyével kell számolni a poszttotalitarista térségben. Több tucatra megy a számuk. Ezek csak részben régi elintézetlenségek újkori feltörései, igen sokszor a kormányzó elitek sajátos demokráciaértelmezéseinek a következményei.

Az új vezérkarok gyakran nem akarják megérteni, hogy az új államok kialakításához nem elégséges a szovjet kommunizmus szimbolikájának a nemzeti karakterelemekkel történő egyszerű behelyettesítése. Nem egy ország esetében a kialakult helyzet „azt a vélekedést erősíti, hogy a fő cél a nemzeti szimbólumok visszahódítása volt, és mellőzték az egészséges intézményekre épülő új állam kialakításának sokkal fontosabb célját”.¹⁸ Francia szakértő, F. Thom állítja ezt, illetve azt is, hogy csak a nacionalizmus vakíthat el olyannyira nemzeteket, hogy ne vegyék tudomásul önnön legfontosabb érdekeiket. Ekképpen a nacionalizmus kontextuá-

lisan közvetlen demokratizációs tényezővé is válik, bár ezt a térségben nem szívesen ismerik el.

A nacionalizmust és kommunizmust összehasonlító elemzések mindig érdekesek, különösen azok, ha a paternalizmus, antagonizmus és kollektivizmus fogalmaival operálnak. Az antagonizmus mai körülmények között, egyes Balkán-szakértők szerint, a nemzet és az ország kisebbségi etnikai közösségei közötti küzdelemé alakul át¹⁹. A nacionalista politikai rendszerek általában a nemzet „történelmi” területét kívánják visszaállítani, aminek következménye az „idegen” elemek kizárási kísérlete az illető területről. A jelzett esetek közé nyilván nem tartoznak azok, amikor az etnokrácia célja nem más, mint a hatalom ekkénti megőrzése.

Kelet-Közép-Európa (Északnyugat-Balkán) országaiban van példa a hipernacionalizmusra. Fő elemei, egyes nyugati elemzők szerint, a rivalitás és a vágy.²⁰ Mégpedig a mimetikus vágy: nekem is az kell, amit a másik birtokol. René Girard elmélete idézhető idevágóan, bár ez esetben nem csupán birtoklásról van szó: veszélyérzetről is. A térség (nemzet)államainak a kialakulási folyamata jelzi, a modern kor beköszöntével itt a szomszédoknak mindig volt egymás között osztánivalójuk. Ezekre a folyamatokra emlékeztetnek a meglévő kisebbségek, akaratukon kívül, sőt akaratuk ellenére. A kisebbség állandó figyelmeztetés. És a veszély érzete akkor is munkál, ha veszély különben nem létezik. Amit az egyik oldal veszélyként él meg,

a másik elvárásként értelmezi – ezért talál nehezen a szó. Ha mozdul valamit a kisebbség ügye, további félreértések lépnek fel, szinte kikerülhetetlenül: amit a többségi fél nagylelkűségként él meg, a kisebbségi számára emberi jog, ami kijár, és senkinek nem tartozik érte semmivel. Egyfajta süketek párbeszéde zajlik – amennyiben zajlik –, ebben hozhat változást a regionalizmus.

A regionalizmus Rogers Brubakernek a balkáni kisebbségi helyzetre vonatkozó elmélete értelmében juthat feszültségoldó szerephez. Brubaker szerint a térségi kisebbségekre vonatkozóan három entitás érdemel figyelmet: maga a kisebbség; azon ország, ahol él; valamint a szomszédos anyaország, amely kulturális szempontból fontos a kisebbség számára.²¹ Az így létrejövő háromszög szigorúan arányos, nem stabil, de a viszonyrendszerek ismételten kialakítják. Mindenik pólus rendelkezik olyan összetevőkkel, amelyekkel a másik kettő figyelmét felébreszti és leköti. A háromszög pólusai közötti belső versengés kettős dinamikájú: két pólus között a kialakuló relációba rendre belezajlik a harmadik. Az elmélet szerint egyik pólus sem lehet immúnis a másik kettővel szemben.

Ezt a felismerést nem akarják-kívánják elfogadni a többségi tényezők. Úgy ítélték meg, belső politikai helyzetük megengedi, hogy eltekintsenek attól a hatástól, amelyet különben érzékelnek, s amelyre valamiként válaszolni kellene. Az európai integrációs regionalizáció vi-

szont azt a célt is szolgálja, hogy a határok mentén stabil helyzetű térségek jöjjenek létre, ahonnan a tőkének nem kell elmenekülnie. Az eurorégiós történetek a pénzszerzési esélyek révén éppen ezt a szomszédától – a háromszög harmadik pólusától – való elvonatkoztatást emelik olyan taktikai kérdéssé, amelyet sem félresöpörni, sem észre nem venni már nem lehet. Mivel szinte minden esetben a határ mindkét oldalán találhatóak még – ha nem is azonos nagyságú és vitalitású – kisebbségi közösségek, a határtérségek ezért is a legalkalmasabbak az ilyen típusú kérdésfelvetésekre. Eltekintve az integrációs pénzpolitika határon átnyúló együttműködést célzó kiírásaitól, a határ elvben kínál lehetőséget olyan tükör-programok futtatására, amelyek ellen nehéz fellépni, hisz önnön kisebbsége ellen még az a hatalom sem lép fel, amely az országon belüli eltérő etnikumot nehezen tűri.

Aki a regionális politikát elfogadja, annak a fentiek értelmében el kell fogadnia az etnikai tagoltságot is.

Európai architektúra

Amikor egyes politikusok, szakértők a nemzetek és régiók Európája helyett nemzetek *versus* régiók Európájáról szólnak, nem feltétlenül latin filiációjukat csillantják meg. A *versus* ugyanis, a szótár szerint, nem *vagy* és nem *ellenében* jelentésű, értelme a *felé*. Folyamatot je-

lez tehát, azok politikai meggyőződését, akik – nem napóleoni értelemben vett – szövetségi Európát képzelnek el.

Európa-víziót sokan megfogalmaztak, nem egyszer a politikai jóslatokról tartott önbeteljesítő hatás jegyében. A nemrég létrehozott Budapest Fórum – a Kelet-Közép-Európa országai számára regionális tanulmányok hálózata – szeptemberi tanácskozásán mutatta be Európa-elképzelését a varsói Anton Kuklinski professzor²², szerinte a holnapi helyzet négy alapvető tényező kölcsönhatásából alakul ki. Ezek: a sokszínűség, a nyitottság, a versenyképesség és az egység.

A *sokszínűség* Európa lényegi eleme, Fernand Braudel frappáns megfogalmazása szerint Európa egységét a sokszínűsége adja meg²³, melyet négy területre vonatkoztatnak: a helyi fejlesztési rendszerek sokféleségére, az életmódok sokféleségére, az új technológiák alkalmazásának sokféleségére és a regionális együttműködések sokféleségére. Mindenik sokféleségnek a jövőben is fenn kell maradnia.

Európa *nyitottságával* kapcsolatosan dilemmát jelent, hogy a szükségeszerű belső nyitottság mellett milyen külső hatásokat kell befogadni. A belső nyitottság a határok határjellegének a megszűnését is jelenti, de a hasonló mértékű külső nyitottság – főleg a keletről jövő – veszélyeket hordozhat magában.

A jövő Európájának a *versenyképessége* döntéskényszert is jelent: a szociális avagy a globális szemlélet közötti választást. Európa az

egalitarizmust avagy a kompetitivitást fogja választani a jövőben? Ettől a döntéstől függ, Kuklinski szerint, hogy a XXI. század a neoschumpeteriánus innovációt hozza-e el, miáltal a versenyképesség legfontosabb tényezői nyernek véglegesen teret.

Az egységes Európa politikai, gazdasági és társadalmi szövetséget jelentene. Ez nemes álom. Bár az ide vezető úton az első lépés megtörtént azzal, hogy 1999. január 1-től bevezetik az egységes pénzt, az eurót. Amikor a frankfurti Európai Monetáris Intézet első elnökét megválasztották, a szövetségi Európa első tisztségviselőjét választották meg. Egyesek Wim Duisenberget Európa elnökének tartják, persze képletesen szólva. Tény, hogy nincs államfő, akinek nagyobb gazdasági hatalma lenne nála.

A jövő Európája, a sokszínűség megőrzésével, nem kicsiny gazdasági terek együttese lesz, hanem ezek amerikai típusú szövetsége. A szövetségi Európa színpadai, metaforikusan, a régiók. Amit kevésbé szoktak kihangsúlyozni: a gazdasági vezető szerep a szupranacionális társaságoké lesz. A két állítás egyetlen kérdésbe torkollik: mi lesz a klasszikus nemzetállammal? *Plurális szuverenitással* kell számolni, ez négy döntési tényező együttélését, felelősség- és kompetencia-megosztását jelenti. Ezek: a szövetség, az államok, a régiók és a társaságok – TNC: transnational corporations. A társaságok jelenléte a szuverenitáshordozók között külön figyelmet azért érdemel, mert a társaságok a megfelelő politikai reprezentációs-legitimációs

eszköztár hiányában olyan tényezőt jelentenek a döntési sorban, amely a demokrácia klasszikus ellenőrző módszerei alól kibújik. Az állam szerepe meghatározó marad, a juriszdikció, a törvénykezés alapvető feladatait nem lehet átadni-átvenni, miközben a gazdasági szféra teljes átalakulásával számolnak.

A régióval kapcsolatosan megfogalmazható tézisek: szerepük meghatározó módon növekszik, a régió regionális innovatív rendszer, kreatív környezet a gazdaság számára, ugyanakkor a stratégiai gondolkodás és cselekvés központja. Végül, de nem utolsósorban a régió holisztikus szerveződés, szervesíti a tudományos, kulturális, műszaki és gazdasági innovációt.

Regionalizmus/regionalizáció és multikulturalizmus

Az európai építkezés kapcsán megfogalmazódik a kérdés, hogy ami régióügyben történik, minek tekintendő: regionalizáció és/vagy regionalizmus. Ha a regionalizmust elvi-elméleti vizsgálódásnak, a regionalizációt gyakorlati cselekvésnek tekintjük, mindkét folyamat együttes jelenlétét kell megállapítanunk. Ha regionalizáción az államoknak, európai intézményeknek a régiókkal kapcsolatos politikáját értjük, regionalizmuson pedig a létező helyi lojalitás, kohézió kifejeződését, etnokulturális alapon kialakuló mozgalommá váló új tudatosságot, akkor nemcsak mindkettő létét tapasztal-

jük, de ellentétes irányultságukat és egymást kiegészítő mivoltukat is.

A régióval kapcsolatos történéseket politikai, gazdasági tervezések tárgyaként vizsgáljuk, ha az Európai Unió régiópolitikáját elemezzük. Ha az organikus fejlődés történeti feltételei érdekelnek, akkor egy régió – például a Bánság – történeti keretként válik érdekessé. A folyamatok leírásához első esetben a közgazdaságtudomány, közigazgatás-tudomány, második esetben a szellemtudományok hívhatók segítségül. Mélyebb elemzéshez a történelemtudomány kínál módszertani háttérrel. F. Braudel szerint a történelem különböző idősíkokon zajlik. Igen keveset változik a földrajzi feltételek alapszintje, a csoportok és csoportosulások társadalomtörténete lassú változásokat ír le, a felszín pedig az eseménytörténet. Braudelnek a Mediterráneum középkori mibenlétével foglalkozó monumentális munkájából²⁴ nyilvánlová válik, többek között, hogy a régiók léte nem a központból, hanem peremhelyzetből elemezhető igazán, és hogy a geopolitikai egységek képzése, illetve képződése egyszerre gazdasági és kulturális folyamat.

A politikatudomány és a társadalomtudomány is megfogalmazott a geopolitikai egységek kialakulását-létét értelmező elméleteket. Samuel Huntington híres-hírhedt elmélete szerint a világ nagy civilizációs egységekre oszlik, amelyek karakterjegyeit vallási alapú kultúrák határozzák meg.²⁵ Eszerint a régió kulturális entitás. I. Wallerstein centrum-periféria elméle-

te a világpiacként értelmezett gazdasági egységekből indul ki.²⁶ A fejlődésnek irányt szabó térség a centrum, a perifériák közvetítő térségek, s mint ilyenek alárendelődnek a centrumnak. Ezzel az elmélettel a modernizáció folyamata írható jól le, vagyis itt a régió politikai-gazdasági entitásként szerepel.

Braudel geopolitikai egysége, a mai szóhasználat figyelembevételével, régióknak tekinthető. Geopolitikai egységként – régióként? – foglalkoznak kutatók Köztes-Európával, azzal a német és orosz területek közötti térséggel, amelyet neveznek Harmadik Európának is s amelyre a kultúrnemzetek közötti változó államhatárok a jellemzőek. Amikor kutatócsoportok – például a temesvári tudományegyetemen – arra az izgalmas kérdésre keresik a választ, hogy van-e a térségnek saját(os), az etnikai (ország)határokat átlépő szellemisége, a kezdeményezés nem csupán önmagában figyelmet érdemlő, hanem kultúrpolitikai téttként is.

Fontossá az ilyen vizsgálódásokat az teszi, hogy a lokális kultúrtörténeti gyökerek vizsgálata ellentmondani látszik a multikulturalitás azon értelmezésének és politikailag támogatott programjának, miszerint a megnyilvánuló – jelen esetben etnikai gyökerű – különbözőségek létét nem elismerni kell, hanem ezekre, mint valamilyen csökevényként értelmezett jelenségekre, kiegyenlítő politikákkal kell válaszolni. Miközben a regionalizmus lokális identitásképző értékek létét tételezi, a multikulturalitás a helyi

hagyományok elvesztésének a tételéből indul ki, s ilyen kontextusban fogalmaz meg esélyki-egyenlítő programokat.²⁷ A multikulturalizmus közép-európai elfogadása annak elfogadását is jelentené, hogy ami az egyik közösség számára jog tárgya, a vele együtt élő történelmi kisebbségnek adományként jelenik meg. Az adomány politikai akarat kérdése, társadalmilag nem kötelező. A regionalizmus története viszont éppen arról szól, hogy létezik egy, a hagyományokban gyökerező lokalitástudat, s az így létrejövő regionális összetartozás felülír(hat)ja az aktuális politikai kereteket.

A multikulturalizmusnak a régióhoz lényegi köze nem lehet.

JEGYZETEK

1. F. Albert–M.Bakk–B.Bodó: Factors and Mechanisms of Regionalization. In: *Local Identity and Regionalism*, Timișoara, Diaspora Papers, 1998.

2. A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, Scientia Humana, MTAPTI, 1997. 8.

3. Idézi: K. Gruber: Regionalism, Nation-states, European Integration, In: *ISES Discussion Papers No.4*, p. 9.

4. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, In: B.I. *Összegyűjtött munkái*, I. kötet, Bern, EMPSZ, 1981. 229.

5. Lásd Mancur Olson: *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest, Osiris, 1997.

6. Lásd Mircea Eliade és Hamvas Béla munkáit.

7. Vass Csaba: A globalizációs világrendszer-váltás és létmód-váltás. *Valóság*, 1997. 9. 1–20.

8. Lásd: David Korten: *Tőkés társaságok világuralma*. Budapest, Kapu, 1996.
9. W. Blaas: *Regionalisation Processes in EU Europe*. Vienna, Federal Ministry of Science and Research, 1995. Idézi: K. Gruber, i.m. 5.
10. Lásd: D. C. Korten, i.m.
11. Romániában a dán Randol Intézet szakmai felügyeletével dolgozták ki a Vácároiu-kormány idején a belső regionalizáció *Zöld Chartáját*. Egyetlen példát ebből: Észak-Erdély és a Körös-vidék meg Máramaros megyéi – Kolozs, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros – úgy kerültek együvé, hogy lehetetlen a bármely régió húzóerejét jelentő központot kijelölni. Regionalizációt indítottak el, de nyilvánvalóan a történelmi tradíciók ellenében.
12. A. Marga: *Filosofia unificării europene*. Cluj, Dacia, 1997. 7.
13. F. Nietzsche: *Sämtliche Werke*. Colli und Montinari. 8, 566.
14. R. Schuman: *Európáért*. Pécs, Pannónia, 1991. 159.
15. *Le pole europeen de developpement*. Document réalisé par Service Programmes et Aménagement. Lux, I.D.E. 1995.
16. Pl. az északi Barents eurorégió, avagy térségünkben a magyarországi-romániai-jugoszláviai megyékre kiterjedő, hatmillió lakost felölelő Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió.
17. W. Hummer-S. Bohr: *A régiók szerepe a jövő Európájában*, Pécs, Pannónia, 1994. 58.
18. F. Thom: *The Rise of Nationalism*. In: *Uncaptive Minds*, Vol. 9. No.3-4. 11.
19. Lásd: Zarko Puhovski: *Ethnic Nationalism and Communism*. In: *Uncaptive Minds*, i.m. 112-117.
20. R. Hamerton-Kelly: *National Minorities and the Integration of Europe*. In: *Integration, Regionalism, Minorities: What is the Link?*, Budapest, 1997. 117-130.
21. R. Brubaker: *National Minorities, Nationalizing States and External Homelands in the New Europe*. *Daedalus* 124 (1995), 107-132.
22. A. Kuklinski: *The Role of Regions in Federal Europe of the XXI Century*. Előadás a Budapest Fórumon, 1998. szept. 4-5.

23. F. Braudel: *Civilization matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle.* Paris, 1980.

24. F. Braudel: *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea.* Vol. I-VI. București, Meridiane, 1985-86.

25. S. Huntington: *Ciocnirea civilizațiilor.* București, Antet, 1997.

26. Lásd: F. Albert-M. Bakk-B. Bodó, i.m. 85.

27. M. Bakk: *Multiculturalism și drepturi lingvistice.* Kézirat, 1998.

TARTALOM

Peremlét és szerep

Kultúra, identitásnarratívák, politika 7

Tolerancia, szabadság, modernitás 34

A Bánság és az etnikai diskurzus 59

Együtt, de külön 77

A Bánság

és az etnikumközi kapcsolatok 96

Belépés és szocializáció

a bánsági székyeknél 113

Félúton, önmagunk felé 125

Szerepróba 163

A regionalizmus üveggömbje

Régió, identitás, elit 195

Lokalitás és érdektagolódás 207

Régiók mozgásban 234

Regionalizmus és/vagy

regionalizáció 258

A táji-történeti régióktól az eurorégióig

avagy a multikulturális regionalizmus

üveggömbje 291

**Komp-Press Kiadó (Korunk)
közelmúltban megjelent könyvei:**

Balázs Imre József, Kántor Lajos (szerk.)
*A teremtmények arca.
A huszadik század legszebb magyar versei*

Gábor Csilla *Kegyesség, retorika, poétika*
Gregus Zoltán *Közelítésben*

Kántor Lajos (szerk.) *Cseh Gusztáv pátriája*
Keszeg Vilmos *Homo narrans*

Szigethy Rudolf – Imecs Ágnes (szerk.)
A Korunk repertórium 1990-2000

Tibori Szabó Zoltán *Balázs Péter monográfia*

Kántor Lajos, Kovács Kiss Gyöngy (szerk.)
A magyarokra figyeltek. Románia napról napra 2001

Kovács Kiss Gyöngy (szerk.)
Erdélyről Európában mítosztalanul

**Komp-Press Kiadó (Korunk)
2003-ban megjelenő könyvei:**

Demény Péter *A menyét lábnyoma*

Selyem Zsuzsa: *Valami helyet*

Fábián Gyula, Ötvös Patrícia *Kisebbségi jog*

KOMP-PRESS KIADÓ
KORUNK BARÁTI TÁRSASÁG
Kolozsvár, E. Grigorescu u. 52.
Felelős kiadó: Cseke Péter
Telefon- és faxszám: 00-40-264-432154
Postacím: 400146 Cluj, OP. 1., C.P. 273.

Felelős szerkesztő: Balázs Imre József
Sorozatborító: Deák Ferenc
Műszaki szerkesztő: Heim András
Számítógépes tördelés: Balázs Júlia
Alak: 70x100/24

